HOLMI

XIX. évfolyam 4. szám 2007. április

TARTALOM

FIGYELŐ

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az AduPrint Kft. Vezető: Tóth Béláné
A HOLMI honlapja: www.holmi.org
ISSN 0865-2864

Hannah Arendt

EMBERNEK LENNI SÖTÉT IDŐKBEN

Gondolatok Lessingről[1]

Veres Máté fordítása

I

Egy szabad város által adományozott kitüntetés s egy Lessing nevét viselő díj nagy megtiszteltetést jelent. Bevallom, nem tudom, miért engem tisztelnek meg vele, és nem is könnyű elfogadnom. Mindezt anélkül mondom, hogy akár csak érinteném az érdem kényes kérdését. Ami azt illeti, a megtiszteltetés hathatós leckét ad szerénységből, hiszen megmutatja, hogy a saját érdemeinket, mások érdemeivel és eredményeivel ellentétben, nem mi ítéljük meg. A díjakban a világ nyilatkozik meg, ezért csakis akkor fogadhatjuk el őket és fejezhetjük ki hálánkat, ha figyelmen kívül hagyjuk önmagunkat, és ama világhoz való viszonyulásunk keretei között cselekszünk, amely világnak és nyilvánosságnak köszönhetjük a teret, amelyben beszélünk és amelyben meghallgatnak bennünket.

Ám a megtiszteltetés nem csupán arra emlékeztet, hogy hálával tartozunk a világnak; nagymértékben hozzá is köt bennünket. Mivel a megtiszteltetést mindig visszautasíthatjuk, elfogadásával nem csupán megerősítjük helyzetünket a világon belül, de bizonyos elkötelezettséget is vállalunk érte. A legkevésbé sem magától értetődő, hogy egy személy egyáltalán megjelenik a nyilvánosság előtt, s hogy a nyilvánosság befogadja és helyzetében megerősíti. Csakis a zsenit vezetik adottságai a nyilvános életbe, és csakis ő mentes az ilyesfajta döntésektől. Az ő esetében az elismerések a világgal már meglévő összhang folyományai; meglévő egyetértésnek adnak hangot, mely minden megfontolástól és elhatározástól függetlenül, bármiféle kötelezettségtől mentesen, már-már természeti jelenségként ütötte fel a fejét az emberi társadalomban. Erre a jelenségre valóban érvényes, amit Lessing írt a zsenialitás emberéről két, a legjobbak közül való verssorában:

> *„Was ihn bewegt, bewegt. Was ihm gefällt, gefällt.*
> *Sein glücklicher Geschmack ist der Geschmack der Welt."*
>
> *„Megindító, mi megindítja. Mi neki tetszik, tetszetős.*
> *Szerencsés ízlése a világ ízlése."*[2]

Mi sem tűnik számomra bizonytalanabbnak a mi korunkban, mint a világhoz való viszonyulásunk, semmi sem kevésbé magától értetődőnek, mint az összhang azzal, ami megjelenik abban a nyilvánosságban, amelytől a megtiszteltetést kapjuk, s amelynek létét az megerősíti. A mi századunkban még a zseni is csak a világgal és a nyilvános térrel való összeütközés árán képes kibontakozni, habár természettől fogva megtalálja, ahogyan mindig is megtalálta, sajátos egyetértését a hallgatóságával. Csakhogy a világ nem azonos az emberekkel, akik benépesítik. A világ az emberek között terül el, s

ez a köztes – sokkal inkább, mint (ahogy azt gondolni szokás) az emberek vagy éppen az ember – a legnagyobb aggodalom és a legnyilvánvalóbb felfordulás tárgya a földgolyó csaknem valamennyi országában. Még ahol a világ félig-meddig rendben van is, avagy félig-meddig rendben tartják, a nyilvános tér ott is elvesztette megvilágító erejét, amely természetének eredendő része. A nyugati országokban, melyek az antik világ lehanyatlása óta a szabadság egyik legelemibb formájának tekintik a politikától való szabadságot, mind több és több ember használja fel ezt a szabadságot arra, hogy kivonuljon a világból, és odahagyja vele kapcsolatos kötelezettségeit. Ez a világból való visszavonulás nem feltétlenül válik az ember kárára; tovább gyakorolhatja akár zseniális adottságait is, s így kerülő úton újfent a világ hasznára lehet. Ám minden ilyen visszavonulással már-már kimutatható veszteség éri a világot; az a sajátságos és rendszerint pótolhatatlan köztes lesz oda, amely az egyén és társai között alakulhatna ki.

Amikor tehát a nyilvános elismerések és díjak valódi jelentéséről gondolkodunk, úgy találhatjuk, hogy a hamburgi tanács Kolumbusz tojásához méltó megoldást talált a problémára, mikor úgy döntött, hogy a város díját Lessing nevéhez kapcsolja. Hiszen Lessing sohasem érezte otthon magát a világban, ahogyan az létezett, s feltehetőleg soha nem is állt szándékában, a maga módján mégis mindig elkötelezett maradt iránta. Különleges és egyedülálló körülmények alakították ezt a kapcsolatot. A német nyilvánosság nem volt Lessingre felkészülve, és legjobb tudomásom szerint élete során nem is ismerte el. Saját megítélése szerint hiányzott belőle az a világgal való derűs, természetes összhang, az érdem és a jó szerencse azon elegye, melyet ő és Goethe a zseni jegyének tekintett. Lessing hitte, hogy valami olyasmi kötelezte kritikai tevékenységére, ami *„igen közel jár a tehetséghez”*,[3] ami azonban soha meg sem közelítette azt a természetes összehangoltságot a világgal, amelyben Virtù fellépését Fortuna mosolya kíséri. Mindez fontos lehetett ugyan, de nem bírt döntő jelentőséggel. Úgy tűnik, mintha egyszerre elhatározta volna, hogy lerója hódolatát a zseninek, *„a szerencsés ízlés emberének”*, maga azonban azokat követi, akiket félig ironikusan *„világ bölcseinek”* (die Weltweisen) nevezett, akiknek *„pillantásától a legbizonyosabb igazságok is meginognak”*. A világhoz való viszonya nem pozitív vagy negatív, hanem szélsőségesen kritikus és korának nyilvános teréhez viszonyítva teljességgel forradalmi volt. Ez a viszonyulás azonban továbbra is a világhoz kötötte őt, sohasem rugaszkodott el a világ szilárd talajától, és sohasem jutott el a szentimentális utópizmus végletéig. Lessingben a forradalmi hevület az elfogultság furcsa fajtájával keveredett, mely túlzásba vitt, már-már kínos pedantériával ragaszkodott a konkrét részletekhez, amiből számos félreértés származott. Lessing nagyságának egyik alkotóeleme, hogy sohasem engedte, hogy az úgynevezett objektivitás elterelje a figyelmét a világhoz való viszonyulásáról s az általa támadott vagy feldicsért dolgok és emberek világban elfoglalt valódi helyéről. Ez nem tett jót megbecsülésének Németországban, ahol kevésbé értik a kritika valódi természetét, mint bárhol másutt. A németeknek ugyanis nehezükre esett megérteni, hogy az igazságnak nem sok köze van a közönséges értelemben vett objektivitáshoz.

Lessing sohasem békélt meg a világgal, amelyben élt. Örömmel *„küzdött meg az előítéletekkel”*, és *„mondta meg az igazat az udvari kegyenceknek”*.[4] Drágán megfizetett ezekért az élvezetekért, melyek azonban a szó szoros értelmében élvezetet jelentettek számára. Mikor egyszer megkísérelt magyarázatot adni magának a *„tragikus élvezet”* forrására, azt írta, hogy *„minden szenvedély, még a legkellemetlenebb is, szenvedélyként kellemesnek bizonyul”*, mivel *„tudatára ébreszt létezésünknek, segít valóságosabbnak érezni magunkat”*.[5] Ez a mondat feltűnően emlékeztet a szenvedélyek görög tanára, amely a haragot pél-

dául a kellemes érzések közé számította, míg a reményt a félelemmel együtt az ártalmasak közé sorolta. Ez az értékelés a valóságosság különbségein alapul éppúgy, mint Lessingnél; nem abban az értelemben, hogy a szenvedélynek a lélekre gyakorolt hatása volna a valóság mércéje, inkább a valóságérzet ama mennyisége által, amelyet a szenvedély közvetít. A reményben a lélek átugorja a valóságot, ahogyan a félelemben visszahúzódik belőle. De a harag, mindenekelőtt a lessingi harag feltárja és megmutatja a világot csakúgy, ahogyan a lessingi nevetés a MINNA VON BARNHELM-ben megbékéltetni látszik a világgal. Az ilyen nevetés segíthet találnunk egy helyet a világban – ironikus módon anélkül, hogy eladná neki a lelkünket. Az élvezet, amely alapvetően a valóság felfokozott érzékelése, a világ iránti szenvedélyes nyitottságból és szeretetből fakad. Még az a tudat sem von le semmit a *„tragikus élvezetből”*, hogy a világ el is pusztíthatja az embert.

Ha Lessing esztétikája, Arisztotelészével ellentétben, még a félelmet is a szánalom egy fajtájának, az önmagunk iránt érzett szánalomnak tekinti,[6] annak az lehet az oka, hogy Lessing megpróbálja megszabadítani a félelmet valóságtól menekülő vonásától, hogy megőrizhesse mint szenvedélyt, azaz olyan affektusként, amelyben önmagunkra gyakorolunk hatást úgy, ahogyan a világban rendszerint az emberek gyakorolnak hatást ránk. Ehhez szorosan kapcsolódik az a tény, hogy Lessing számára a költészet lényege a cselekvés, nem pedig, mint azt Herder gondolta, az erő – *„a varázslatos erő, mely megérinti lelkemet”* –, sem, mint Goethe számára, a megformált természet. Lessinget nem a műalkotás önmagában vett tökéletessége foglalkoztatta, amit Goethe örökkévaló, elengedhetetlen követelménynek tekintett. Inkább – ezúttal egyetértésben Arisztotelésszel – a nézőre gyakorolt hatás érdekelte, aki mintegy a világot képviseli, vagy inkább a világi tér, amely a művész avagy az író és embertársa között mint számukra közös világ jön létre.

Lessing haragvásban és nevetésben tapasztalta a világot, a harag és a nevetés pedig természetétől fogva elfogult. Emiatt nem tudott vagy nem akart egy műalkotást „önmagában véve” megítélni, függetlenül a világra gyakorolt hatásától; így aztán polémiái során képes volt valamit aszerint támadni vagy védelmezni, ahogyan a kérdéses tárgyat a nyilvánosság megítélte, függetlenül attól, hogy milyen mértékben volt ez a megítélés helyes vagy helytelen. Nem csupán a lovagiasság megnyilvánulása volt, mikor azt mondta, hogy szeretné *„békén hagyni azokat, akiket mindenki üt”*; ösztönössé vált aggodalom is volt az okkal alulmaradt nézetek viszonylagos igazsága iránt. Ennélfogva a kereszténységről szóló vitában sem helyezkedett végleges álláspontra. Inkább, mint azt csodálatos önismerettel írta egyszer, ösztönösen kételkedett a kereszténységben, *„minél hathatósabban igyekezett azt valaki bizonyítani”*, és ösztönösen próbálta *„megőrizni szívében”*, minél *„szeszélyesebben és fölényesebben igyekeztek mások lábbal tapodni”*. De ez azt jelenti, hogy míg mindenki más a kereszténység „igazságáról” vitatkozott, ő legfőképp annak világban elfoglalt helyzetét védelmezte, egyszerre nyugtalanul, hogy talán újra érvényesíti egyeduralmi igényeit, ugyanakkor félve, hogy végképp eltűnik. Lessing figyelemre méltó éleslátásról tett bizonyságot korának felvilágosult teológiájával kapcsolatban, mikor azt mondta: ha az ész szavára hallgatva válunk keresztténnyé, véglegesen irracionális filozófusokká válunk.[7] Ez az éleslátás nem csupán az ész feltétlen védelmezéséből származott. Lessing ebben a vitában elsősorban a szabadságot védelmezte, amit sokkal inkább veszélyeztettek azok, akik *„bizonyítékokkal akarták kikényszeríteni a hitet”*, mint akik az isteni kegyelem ajándékaként tisztelték. De ehhez járult még aggodalma azért a világért, amelyben érzése szerint a filozófiának és a vallásnak is he-

lye kell legyen, de egymástól elkülönült helye, s így *„a felosztás révén... mindkettő haladhat a maga útján anélkül, hogy akadályozná a másikat”*.

A lessingi értelemben vett kritika mindig a világ érdekében foglal állást, mindent az adott pillanatban a világban elfoglalt helyének megfelelően ért és ítél meg. Az ilyen gondolkodásmódból soha nem fakadhat végleges világlátás, amely olyan szilárdan kapcsolódik egyetlen lehetséges perspektívához, hogy a világban szerzett további tapasztalat nem gyakorolhat rá hatást. Nagy szükségünk van rá, hogy Lessing megmutassa, hogyan sajátíthatjuk el ezt a gondolkodásmódot, amelynek megtanulását nem a felvilágosodás vagy a XVIII. század emberiességbe vetett hite iránti bizalmatlanságunk teszi oly nehézzé. Nem a XVIII., hanem a XIX. század áll Lessing és köztünk. A XIX. század történelem-rögeszméje és ideológia iránti elkötelezettsége olyan erősen jelen van még korunk politikai gondolkodásában is, hogy a szabad gondolkodásnak, mely sem a történelemre, sem kényszerítő logikára nem támaszkodik, nincs tekintélye előttünk. Kétségtelenül tisztában vagyunk azzal, hogy a gondolkodás nem csupán intelligenciát és alaposságot, mindenekfölött bátorságot is követel. Meglepőnek tűnik, hogy Lessing világpártisága olyan messzire mehet, hogy feláldozza érte az ellentmondás-mentesség axiómáját, az önmagunkkal való következetesség igényét, ami pedig alapvető követelmény mindenki iránt, aki ír és beszél. Ő pedig a lehető legkomolyabban kijelentette: *„Nem vagyok köteles megoldani tehát mindazokat a nehézségeket, amelyeket okozok. S ha gondolataim kevéssé függnek is össze, sőt szinte ellentmondanak, mégiscsak gondolatok, s anyagot adnak olvasóimnak arra, hogy maguk gondolkozzanak.”*[8] Nemcsak azt nem akarta, hogy bárki is kényszerítse, de azt sem, hogy ő kényszerítsen valakit, erővel bár vagy bizonyítékokkal. Még az ortodoxiánál is veszedelmesebbnek tartotta a szabadságra nézve azok zsarnokságát, akik okoskodással vagy álokoskodással, kényszerítő erejű érveléssel uralni kívánják a gondolkodást. Mindenekelőtt pedig sosem kényszerítette önmagát, s ahelyett, hogy tökéletesen következetes rendszerrel írta volna be magát a történelembe, nem hintett a világba, ahogy azt tudta ő maga is, „*csupán* fermenta cognitionis*t*”.[9]

Ekképpen Lessing híres *Selbstdenken*je – a magunk számára való független gondolkodás – semmilyen értelemben sem egy zárt, egységbe rendezett, szervesen felnövekedett és kiművelt egyén tevékenységének sajátja, aki mintegy körültekint a világban, hogy megtalálja a fejlődése számára legkedvezőbb helyet annak érdekében, hogy összhangba hozza magát a világgal a gondolkodás kerülő útja révén. Lessing szerint a gondolkodás nem az egyénből fakad, és nem az én megtestesülése. Inkább az egyén – akiről Lessing azt mondaná, hogy cselekvésre teremtetett, nem érvelésre – választja meg a gondolatot, mert a gondolkodásban a szabadság világában való mozgás újabb módját ismeri fel. Mindama sajátos szabadságok közül, amelyek a „szabadság” szó hallatán eszünkbe juthatnak, a mozgás szabadsága a történetileg legősibb és egyben a legelemibb. Képesnek lenni elindulni, amerre akarunk: ez a szabadság eredeti megnyilvánulása, ahogyan a mozgás szabadságának korlátozása időtlen idők óta a szolgasorba vetés előfeltétele. A mozgásszabadság a cselekvés elengedhetetlen feltétele is, és a cselekvés az, amelyben az emberek elsődlegesen tapasztalják a szabadságot a világban. Amikor az embert megfosztják a nyilvános tértől – amelyet az együttes cselekvés hoz létre, és amelyet a történelemmé alakuló események és történetek töltenek meg –, akkor a gondolkodás szabadságába vonul vissza. Ez természetesen nagyon is ókori tapasztalat. És valami hasonló visszavonulást kényszeríthettek Lessingre is. Ha a világi szolgasorból a gondolkodás szabadságába való visszavonulásról hallunk, természetsze-

rűleg a sztoikus mintára gondolunk, hiszen történetileg ez gyakorolta a legnagyobb hatást. De hogy pontosak legyünk, a sztoicizmus nem annyira a cselekvéstől a gondolkodáshoz való visszavonulást fejezi ki, mint inkább a világból az énbe való menekülést, amely remélhetőleg képes fenntartani a külső világtól való függetlenségét. Lessing esetében semmi ilyesmiről nem volt szó. Lessing a gondolkodásba vonult vissza, de a legkevésbé sem saját énjébe; és ha létezett számára titkos kapocs cselekvés és gondolkodás között (én hiszem, hogy létezett, habár idézetekkel nem tudom alátámasztani), az a kapocs abban a tényben állt, hogy mind a cselekvés, mind a gondolkodás mozgás formájában történik, és hogy emiatt mindkettőt a szabadság alapozza meg: a mozgás szabadsága.

Lessing valószínűleg sohasem gondolta, hogy a cselekvést helyettesítheti a gondolkodás, vagy hogy a gondolkodás szabadsága pótolhatja a cselekvésben rejlő szabadságot. Tudta jól, hogy *„Európa legszolgaibb országában”* élt, még ha *„annyi ostobaságot lehetett is kínálni a nyilvánosságnak a vallás ellen”*, amennyit kedve tartotta. Hiszen lehetetlen volt felemelni *„hangját az alattvalók jogaiért… a kényszerítés és a despotizmus ellen”*, más szóval cselekedni. A titkos kapcsolat *„önmaga számára való gondolkodása”* és a cselekvés között abban rejlett, hogy sosem kötötte gondolkodását eredményekhez. Határozottan lemondott az eredmények iránti vágyról, amennyiben ezen olyan problémák megoldását értjük, melyekkel saját gondolkodása szembesítette; gondolkodása nem az igazság keresése volt, mivel minden olyan igazság, amely egy gondolati folyamat eredménye, szükségszerűen véget vet a gondolkodás mozgásának. A *fermenta cognitionis*, amelyet Lessing a világban széthintett, nem végkövetkeztetések közlését szolgálta, hanem mások önálló gondolkodásra való serkentését, nem más célból, mint hogy gondolkodók diskurzusát indítsa el. Lessing gondolkodása nem a platóni néma párbeszéd én és önmagam között, hanem megelőlegezett párbeszéd másokkal, ennélfogva lényegéhez tartozik a polémia. De még ha sikerült volna is megteremtenie a más független gondolkodókkal való diskurzust, s így megmenekülnie az egyedülléttől, ami, különösen az ő esetében, megbénított minden adottságot, aligha lett volna meggyőződve róla, hogy ez mindent rendbe hoz. Mert ami elromlott, s amit semmilyen párbeszéd és semmilyen független gondolkodás nem tudott volna helyrehozni, az a világ volt – nevezetesen, ami emberek között jön létre, s amiben mindaz, amit az egyének eredendően magukban hordoznak, láthatóvá és hallhatóvá válik. A kétszáz évben, amely elválaszt bennünket Lessing életétől, sok minden változott ebben a tekintetben, de kevés dolog lett jobb. „A legbizonyosabb igazságok pillérei” (hogy maradjunk ennél a metaforánál), melyek abban az időben inogtak meg, mára törötten hevernek; nincs szükségünk többé sem kritikára, sem bölcs emberekre, hogy rázkódtassák őket. Csak körül kell néznünk, hogy lássuk: ezeknek a pilléreknek a törmelékei vesznek körül bennünket.

Bizonyos értelemben ez akár előny is lehet, újfajta gondolkodást segítve elő, amelynek nincs szüksége pillérekre és állványzatra, normákra és hagyományokra ahhoz, hogy szabadon mozogjon, mankó nélkül az ismeretlen terepen. De a világban, ahogyan van, nehéz élni ezzel az előnnyel. Hosszú ideje nyilvánvalóvá vált, hogy az igazságok pillérei egyben a politikai rend pillérei is, és hogy a világnak (ellentétben az emberekkel, akik benépesítik és szabadon mozognak benne) szüksége van ilyen pillérekre annak érdekében, hogy biztosítsák folyamatosságát és állandóságát, ami nélkül képtelen azt a viszonylag biztonságos és tartós otthont megadni a halandó emberek számára, amelyre szükségük van. Bizonyos, hogy az ember emberiessége olyan mérték-

ben veszít életerejéből, amennyiben felhagy a gondolkodással, és bizalmát régi bizonyosságokba vagy akár új igazságokba helyezi, mintha az igazságot úgy vethetnénk a fejünkbe, ahogyan érméket a perselybe.[10] És mégis, ha ez igaz az emberre, nem igaz a világra. A világ embertelenné válik, barátságtalanná az emberi szükségletek számára – amelyek a halandók szükségletei –, ha olyan mozgásba kényszerítik, amelyben nincs többé jelen az állandóság. Ez az, amiért a francia forradalom hatalmas kudarca óta az emberek ismételten a magasba emelték az egyszer már ledöntött pilléreket, hogy újra meg újra lássák őket meginogni, majd újfent leomolni. A legborzalmasabb tévedések léptek a „legbizonyosabb igazságok" helyébe, s eme doktrínák téves volta nem szolgáltat bizonyítékot, új pillért a régi igazságoknak. A politikai térben az újjáépítés sosem helyettesítheti az új alapítást, legjobb esetben kényszerű lépés, mely elkerülhetetlenné válik, ha az alapítás aktusa, amit forradalomnak hívnak, kudarcot vall. De hasonlóképp elkerülhetetlen egy ilyen konstellációban, különösen, ha ilyen hosszú ideig áll fenn, hogy szünet nélkül növekedjék az emberek bizalmatlansága a világgal és a nyilvános tér minden aspektusával szemben. Mivel az, hogy a nyilvánosság rendjének emez időről időre helyreállított állványzatai törékenyek, minden összeomlás után nyilvánvalóvá lesz, ezért a nyilvánosság rendje azon alapul, hogy az emberek magától értetődőnek tekintik éppen azokat a „leginkább bizonyos igazságokat", melyekben titokban jóformán senki sem hisz már.

II

Számos olyan időszakot ismer a történelem, amelyben a nyilvános tér elhomályosult, s a világ olyannyira gyanússá vált, hogy az emberek nem kértek többet a politikától alapvető érdekeik és személyes szabadságuk tiszteletben tartásánál. Mindazokat, akik ilyen időkben éltek, s akiket ezek az idők alakítottak, többnyire arra késztette mindez, hogy semmibe vegyék a világot és a nyilvános teret, lehetőségeikhez mérten ne vegyenek róla tudomást, vagy akár hogy átugorják és mögé kerüljenek – mintha a világ csupán a felszín volna, amely mögé az emberek elrejtőzhetnek – annak érdekében, hogy a közöttük megnyíló világ megkerülésével érthessék meg egymást. Az ilyen időkben, ha a dolgok jól alakulnak, az „emberiesség" egy sajátos fajtája fejlődhet ki. Ennek értékeléséhez elegendő a Bölcs Náthán-ra gondolnunk, amelynek valódi témája – „*Embernek lenni elegendő*"[11] – áthatja a darabot. A felhívás: „*Légy a barátom*",[12] amely vezérmotívumként vonul végig az egész darabon, ennek a témának felel meg. Szintúgy gondolhatunk A varázsfuvolá-ra is, hiszen annak témája is az emberiesség, mely sokkal mélyebb értelmű, mint amit a XVIII. századnak azok az elméletei értettek rajta, amelyek a nemzetek, népek, rasszok és vallások sokaságába tagolódó emberi faj alapvetően közös emberi természetéről szólnak. Ha létezne ilyesfajta emberi természet, az természeti jelenség volna, s a neki megfelelő viselkedést „emberi"-nek nevezni azt feltételezné, hogy az emberi és a természetes viselkedés egy és ugyanaz. Az emberiesség eme felfogásának legjelentősebb és legnagyobb hatású alakja a XVIII. században Rousseau volt, aki szerint ez a mindenkiben közös emberi természet nem az észben, hanem a részvétben testesül meg, abban a velünk született ellenkezésben, amellyel embertársunk szenvedését szemléljük. Figyelemre méltó párhuzam, hogy Lessing a leginkább együtt érző embert tartotta a legjobb embernek. Lessingnek azonban gondot okoz az együttérzés egalitárius karaktere – az a tény, mint maga is kiemelte, hogy „*valami rész-*

véthez hasonló” támad bennünk a gonosztevő iránt is.[13] Rousseau-t ez nem zavarta. Az ő gondolataira támaszkodott a francia forradalom szelleme: a *fraternité*t az emberiesség beteljesülésének tekintette. Másrészt Lessing a barátságot – amely éppolyan válogatós, mint amilyen egalitárius a szenvedély – az igaz emberiesség megnyilvánulására alkalmas középponti és kizárólagos jelenségnek tartotta.

Mielőtt rátérnénk Lessing barátságfelfogására és annak politikai jelentőségére, érdemes néhány szót szólnunk arról, mit értett a XVIII. század testvériségen. Lessing is jól ismerte ezt a gondolatot; *„emberbaráti érzések”*-ről beszélt, más emberi lények iránt érzett fivéri kötelékről, amely az emberrel *„embertelenül”* bánó világ iránti gyűlöletből támad. Számunkra mindebből annak van jelentősége, hogy az emberiesség a *„sötét időkben”* leginkább az ilyen testvériségben testesül meg. Az emberiességnek ez a fajtája akkor válik nélkülözhetetlenné, amikor az idők olyannyira sötétté válnak bizonyos emberi közösségek számára, hogy többé nem rajtuk, nem belátásukon vagy választásukon múlik a világtól való visszavonulásuk. A testvériségként megnyilvánuló emberiesség a történelemben mindannyiszor üldözött emberek között és szolgasorba vetett csoportokon belül jelent meg; természetes módon fedezhető fel tehát a zsidóknál a XVIII. században, akik akkortájt új jövevénynek számítottak a társasági körökben. Az emberiesség eme fajtája a páriák hatalmas kiváltsága; ez az az előny, amellyel e világ páriái mindig és minden körülmények között rendelkezhetnek. Ezért a kiváltságért drágán megfizetnek; legtöbbször a világ olyannyira radikális eltűnésével, a világnak felelni képes szervek oly mértékű elcsökevényesedésével jár együtt – kezdve a józan ésszel, amellyel a mindenki számára közös világban igazodunk el, egészen a szépérzékig avagy ízlésig, amellyel a világot szeretjük –, hogy szélsőséges esetekben, amikor a párialét évszázadokig folyamatosan fennáll, valóságos világtalanságról beszélhetünk. A világtalanság pedig, sajnos, mindig a barbarizmus egy formája.

Ebben az értelemben ez a szervesen kifejlődő emberiesség olyan, mintha az üldöztetés hatására az üldözöttek olyannyira közel kerültek volna egymáshoz, hogy a köztes, amit világnak hívtunk (s ami természetesen létezett közöttük az üldöztetést megelőzően, meghatározott távolságban tartva őket egymástól), egész egyszerűen eltűnt volna közülük. Ez pedig az emberi kapcsolatok olyasfajta felmelegedését eredményezi, ami az ilyen közösségekben majdhogynem fizikai jelenségként mutatkozik meg. Persze nem arra célzok, hogy az üldözött emberek kapcsolatainak ez a melegsége ne volna nagyszerű dolog. Teljes kifejlettségében olyasfajta jóindulatnak és tiszta szívjóságnak lehet táptalaja, amelyre más körülmények között az emberi lények aligha hajlamosak. Gyakran egyfajta életerőnek is a forrása, az afelett érzett örömnek, hogy életben vagyunk, mintha az életet csak a világi értelemben sértettek és sebesültek között élhetnénk meg igazán. Mikor azonban ezt állítjuk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az így kialakult légkör bája és intenzitása annak a kiváltságnak is köszönhető, hogy e világ páriái felszabadulnak a világról való gondoskodás terhe alól.

A testvériség, amit a francia forradalom helyezett a szabadság és az egyenlőség mellé, amelyek mindig is az ember politikai szférájának kategóriái voltak, természetes hellyel bír az elnyomottak és az üldözöttek, a kizsákmányoltak és a megszégyenítettek között, akiket a XVIII. század szerencsétleneknek, *les malhereux*-nek, a XIX. század nyomorultaknak, *les misérables*-nak nevezett. A részvét, amely Lessing és Rousseau számára egyaránt (még ha egészen más környezetben is) oly fontos szerepet játszott a minden emberben közös emberi természet felfedezésében és megerősítésében, a forradalmár legfőbb motívumává elsőként Robespierre-nél vált. A részvét azóta is az eu-

rópai forradalmak történetének elválaszthatatlan és összetéveszthetetlen alkotóeleme. A részvétet ma már kétségbevonhatatlanul természetes, teremtményi affektusnak tekintjük, ami a szenvedés láttán akaratlanul is megérint minden normális embert, bármily idegen is a szenvedő, s ekként eszményi alapnak tűnhet egy érzés számára, amely az egész emberi nemre kiterjedve olyan társadalmat hozhatna létre, amelyben az emberek valóban testvérekké válhatnának. A XVIII. század forradalmi beállítottságú humanitáriusa a részvét révén kísérelt meg rátalálni a szerencsétlennel és a nyomorulttal való együttérzésére – s ez az igyekezet egyenértékű a testvériség területének kitágításával. Hamar világossá vált azonban, hogy az effajta emberiesség nem vihető át olyanokra és nem sajátítható el olyanok által, akik nem tartoznak maguk is a páriák közé. Sem a részvét, sem a szenvedésben való tényleges osztozás nem elegendő. Nem foglalkozhatunk itt azzal az úttévesztéssel, amelyet a részvét vezetett be a modern forradalmakba ama kísérletek révén, hogy a szerencsétlenek tömegén segítsenek, ahelyett, hogy megteremtenék annak feltételeit, hogy mindenkinek igazságot szolgáltassanak. De annak érdekében, hogy némi rálátásunk nyíljon önmagunkra és a modern érzületre, érdemes röviden felidéznünk, hogy a nálunk valamennyi politikai kérdésben sokkalta tapasztaltabb ókori világ miként tekintett a részvétre és a testvériség humanitarizmusára.

A modernitás és az antikvitás egy pontban megegyezik: mindkettő teljes mértékben természetesként kezeli a részvétet, az ember számára éppoly elkerülhetetlenként, amilyen a félelem is. Éppen emiatt olyan meglepő, hogy az antikvitás teljes mértékben ellentétes álláspontra helyezkedett a részvét értékelésében, mint a modernitás. Mivel tisztán felismerték a részvét affektív természetét, azt, hogy a félelemhez hasonlóan fölibénk kerekedhet anélkül, hogy képesek lennénk elhárítani, az ókoriak a legegyüttérzőbb embert nem annyira a legjobbnak, mint inkább a félelemre leginkább hajlamosnak tartották. Passzív jellege miatt mindkét érzelem lehetetlenné teszi a cselekvést. Emiatt tárgyalta Arisztotelész együtt a részvétet és a félelmet. Mégis egyaránt félreértés volna visszavezetni a részvétet a félelemre – mintha mások szenvedései felkeltenék az önmagunkért való aggodalmat –, vagy a félelmet a részvétre – mintha a félelemben csakis önmagunk iránt éreznénk részvétet. Még inkább csodálkozunk, ha azt olvassuk (Cicerónál a Tusculumi eszmecserék III 10-ben), hogy a sztoikusok hasonlóképp kezelték a részvétet és az irigységet: *„Mert aki sajnálkozik valakinek a balszerencséjén, az mások jó szerencséjét is sajnálja tőlük.”* Cicero maga meglehetősen közel jut a lényeghez, mikor azt kérdezi (i. m. IV 26): *„De miért szánakozol inkább, ahelyett, hogy segítséget nyújtanál, ha módodban áll? Szánakozás nélkül nem lehetünk nagylelkűek?”*[14] Más szavakkal, oly alantas volna az emberi lény, hogy ösztökélés híján, s ha mások szenvedésének látványa nem okoz neki fájdalmat, semmi hajlandóságot nem mutat a cselekvésre?

Ezeknek az affektusoknak a megítélésekor aligha kerülhetjük el az önzetlenséggel vagy inkább a mások iránti nyitottsággal, a szó bármely értelmében vett „emberiesség” tényleges előfeltételével kapcsolatos kérdés feltevését. Nyilvánvalónak látszik, hogy ebben a tekintetben az öröm megosztása teljes mértékben elsődleges a szenvedés megosztásához képest. A boldogság beszédes, nem pedig a szomorúság, és a valódi emberi párbeszéd különbözik az egyszerű társalgástól vagy akár a vitától is abban, hogy áthatja a másik emberben és az általa mondottakban lelt élvezet. Ami ennek a boldogságnak az útjában áll, az az irigység, az emberiesség szférájának legszörnyűbb vétke; a részvét antitézise azonban nem az irigység, hanem a kegyetlenség, amely legalább annyira affektus, mint a részvét, hiszen egyfajta perverzió: élvezet érzése ott, ahol ter-

mészetszerűleg fájdalmat kellene éreznünk. A döntő tényező az, hogy az élvezet és a fájdalom, mint minden, ami ösztönszerű, a némaság felé irányít, s hangot kiválthat ugyan, beszédet azonban nem, párbeszédet pedig semmiképp.

Mindez csupán átfogalmazása annak, hogy a testvériség humanitarizmusa aligha illik azokhoz, akik nem tartoznak a sértettek és a sérültek közé, és csakis a részvét révén osztozhatunk benne. A páriák kapcsolatainak bensőségessége nem terjeszthető ki azokra, akiknek vállára a világban elfoglalt eltérő helyzetük felelősséget helyez, s akik így nem osztozhatnak a páriák derűs érdektelenségében. Az azonban igaz, hogy *„sötét időkben”* a melegség, ami a páriák számára a fényt helyettesíti, nagy vonzerőt gyakorolt mindazokra, akik olyannyira szégyenkeznek a világ állapota miatt, hogy legszívesebben a láthatatlanságban találnának menedéket. És a láthatatlanságban, abban a homályban, amelyben az elrejtőzött embernek nincs többé szüksége arra, hogy ő maga láthassa a látható világot, csakis az összezsúfolódott emberi lények melegsége és testvérisége kárpótolhat azért a furcsa valószerűtlenségért, amelyet az abszolút világtalanságban, a mindenki számára közös világtól való elszakítottságban kifejlődő emberi érzelmek feltételeznek. A világtalanság és valószerűtlenség ilyen állapotában könnyű arra következtetni, hogy a mindenki számára közös elem nem a világ, hanem az ilyen és ilyen „emberi természet”. Hogy milyen, az az értelmezőtől függ; aligha számít, hogy az ember birtokaként felfogott értelmet vagy egy mindenki számára közös érzést, mint például a részvétre való képességet hangsúlyozzák. A XVIII. század racionalizmusa és szentimentalizmusa csupán két aspektusa ugyanannak; egyaránt elvezethetnek ahhoz a túlzó lelkesültséghez, amelyben az egyén testvéri köteléket érez minden emberrel. Ez a racionalizmus és szentimentalizmus minden esetben pusztán lélektani pótlék, a láthatatlanság terére korlátozva és a közös, látható világ kárára.

Ez az „emberi természet”, s a testvériség érzései, melyek kísérik, csakis a sötétség idején mutatkoznak meg, ennélfogva nem ismerhetők fel a világban. Mi több, a láthatóság feltételei között ábrándképként foszlanak semmivé. A sértettek és sérültek emberiessége soha egy perccel nem élte túl a megszabadulás óráját. Ez nem azt jelenti, hogy jelentéktelen volna, hiszen tény, hogy a sérelmet és a sérülést elviselhetővé teszi; azt azonban igenis jelenti, hogy politikai értelemben tökéletesen irreleváns.

III

Az ilyen és ehhez hasonló kérdések, melyek a *„sötét időkben”* megfelelő magatartásra vonatkoznak, különösen ismerősek ama nemzedék és csoport számára, amelyhez tartozom. Ha a világgal való összhang, amely a kitüntetések elnyerésének fontos része, soha nem bizonyult is könnyen megvalósíthatónak, a mi időnkben és a mi világunk körülményei közepette még kevésbé az. Bizonyos, hogy az elismerések nem illetnek meg bennünket születésünktől fogva, s nem volna meglepő, ha többé nem volnánk képesek arra a nyitottságra és bizalomteljességre, amelyre szükségünk van mindannak hálás elfogadásához, amit a világ jó szívvel kínál. Még azok sem, akik közülünk beszédükkel vagy írásaikkal a nyilvános életbe merészkedtek, még ők sem a nyilvánosság valamiféle eredendő élvezetéért tettek így, s aligha várták el vagy törekedtek rá, hogy kiérdemeljék a nyilvános elfogadtatást. Még a nyilvánosság előtt is kizárólag barátaikat szólították meg, vagy azokhoz az ismeretlen, szórványos olvasókhoz és hallgatókhoz intézték szavaikat, akikkel mindenki, aki egyáltalán megszólal vagy ír, valamiféle

körülhatárolatlan testvériséget érez. Félek, törekvéseik során nagyon kevés felelősséget éreztek a világért; inkább az a remény irányította őket, hogy az emberiességnek valamiféle minimumát megőrizhetik az embertelenné vált világban, s ugyanakkor, amennyire csak lehet, ellenszegülhetnek a világtalanság furcsa valószerűtlenségének – mindenki a maga módján, jó néhányan képességeik határait kísértve azzal, hogy megkísérlik megérteni a kizökkent világ embertelenségét, intellektuális és politikai szörnyűségeit.

Azért hangsúlyozom a Németországból meglehetősen fiatalon kiűzött zsidók csoportjához való tartozásomat, hogy megelőzzek bizonyos félreértéseket, melyek nagyon is könnyen felmerülhetnek, ha valaki az „emberiesség”-ről beszél. Ebben az összefüggésben nem tagadhatom, hogy hosszú évekig az egyetlen válasz, amit megfelelőnek találtam a „Ki vagy?” kérdésére, az volt: „egy zsidó”. Egyedül ez a válasz adott számot az üldöztetés valóságáról. A kijelentést, amellyel Bölcs Náthán (lényegét tekintve, ha nem is betű szerint) ellenállt a parancsnak: *„Lépj közelebb, zsidó”*[15] – a kijelentést, miszerint „Én egy ember vagyok” – csakis a valóság elől i groteszk és veszélyes kitérésként tudtam volna értékelni.

Hadd tisztázzak mielőbb egy újabb lehetséges félreértést. A „zsidó” szó használatával nem az emberi lények valamely sajátos fajtájára szándékoztam utalni, mintha a zsidósors jellegzetessége vagy mintaképe volna az emberi nem sorsának. (Az ehhez hasonló állításokat legfeljebb a náci uralom utolsó szakaszában lehetett meggyőzően előadni, amikor a zsidókat és az antiszemitizmust kizárólag a fajirtás programjának elszabadítására és fenntartására használták fel. Hiszen ez a totalitárius uralom lényegi eleme volt. A náci mozgalom az első pillanattól kétségtelenül a totalitarizmus felé tartott, a Harmadik Birodalom korai éveiben azonban semmilyen értelemben sem volt totalitárius. „Korai évein” az első időszakot értem, amely 1933-tól 1938-ig tartott.) Mikor azt mondtam, *„egy zsidó”*, nem is egy a történelem által megkülönböztetett vagy kijelölt valóságra mutattam rá. Ehelyett egy politikai tényt ismertem el, miszerint ehhez a csoporthoz való tartozásom a személyes identitásomra vonatkozó minden más kérdésfeltevésnél előbbre való, helyesebben szólva az anonimitás vagy a névtelenség javára dönti el azokat. Manapság az ilyen álláspont üres póznak hatna. Ennek következtében mostanság könnyű észrevenni, hogy akik így reagáltak, sosem jutottak meszszire az „emberiesség” iskolájában; belesétáltak a Hitler által felállított csapdába, s így a maguk módján megadták magukat a hitlerizmus szellemiségének. Azt az alapvetően egyszerű elvet, amelyről szó van, a rágalmazás és üldöztetés idején sajnos kiváltképp nehéz megérteni: az elvet, hogy ellenállni csakis a megtámadott identitás fogalmaival lehetséges. Akik elutasítják az ellenséges világ részéről az efféle azonosításokat, csodálatosképp különbnek érezhetik magukat a világnál, valójában azonban különb mivoltuk semmivel sem tart tovább ennél a világnál; ez tehát egy többé-kevésbé jól berendezett légvár felsőbbrendűsége.

Miközben feltárom észrevételeim személyes hátterét, könnyen úgy tűnhet mindazok számára, akik a zsidók sorsát csak hallomásból ismerik, mintha egy olyan iskola óráján találnák magukat, amelybe sosem jártak, s amelynek leckéi nem érintik őket. Történetesen pontosan ugyanebben az időszakban létezett azonban Németországban a „belső emigráció”-nak nevezett jelenség, s akik ezt tapasztalták, azok az általam említettekhez nem csupán formális és strukturális értelemben hasonló kérdésekre és konfliktusokra ismerhetnek. Mint arra maga a név is utal, a „belső emigráció” meglehetősen homályos dolog volt. Egyrészt jelentette azt, hogy voltak olyan személyek Né-

metországban, akik úgy viselkedtek, mintha többé nem tartoznának az országhoz, akik tehát emigránsnak érezték magukat; másrészről jelezte azt is, hogy a valóságban nem emigráltak, de visszavonultak egy belső térbe, a gondolkodás és érzés láthatatlanságába. Hiba volna azt képzelni, hogy a száműzetésnek ez a formája, a világból egy belső térbe való visszavonulás csakis Németországban létezett, ahogyan hiba volt azt képzelni, hogy az effajta emigrációnak a Harmadik Birodalom bukásával vége szakadt. De az idők legsötétebbjében, Németországon belül és kívül különösen erős volt a kísértés, a látszólag elviselhetetlen valóságban, kimozdulni a világból és a nyilvános térből belső életünkbe, vagy pusztán elhanyagolni a világot egy imaginárius világ kedvéért, azért, „ahogyan lennie kellene", vagy ahogyan egyszer régen volt.

Rengeteg vita folyt már a Németországban széles körben elterjedt hajlandóságról, hogy úgy tegyünk, mintha az 1933 és 1945 közötti évek sosem léteztek volna; mintha a német és az európai, tehát a világtörténelem emez időszakát kitörölhetnénk a tankönyvekből; mintha minden a múlt „negatív" aspektusának elfelejtésén múlna, a borzalomnak a szentimentalizmusra való redukálásán. (Anna Frank naplójának világméretű sikere bizonyítja, hogy ez a hajlandóság nem korlátozódott Németországra.) A tények groteszk együttállása volt, amikor a német fiataloknak nem volt szabad azokról a tényekről tanulniuk, amelyekről néhány mérfölddel odébb egyetlen iskolás gyereknek sem volt módja nem tudni. Emögött persze őszinte tanácstalanság állt. S ez az alkalmatlanság a múlt valóságával való szembenézésre talán a belső emigráció közvetlen öröksége volt, miként kétség sem fér hozzá, hogy jelentős mértékben és még közvetlenebbül a hitleri rezsim következménye – azaz a szervezett bűn következménye, amelybe a nácik a német területek valamennyi lakóját belevonták, a belső száműzötteket nem kevésbé, mint a bátor párttagokat és a tétovázó társutasokat. Ezt a bűntényt örökítették át a szövetségesek a kollektív bűn végzetes feltevésébe. Ebben rejlik a németek mélységes ügyetlenségének oka, amely minden kívülállót megütköztet a múlt kérdéseivel kapcsolatos bármely eszmecseréjében. Egy elfogadható álláspont kialakításának nehézségét a legtisztábban talán az a közhely fejezi ki, miszerint a múltat még „nem vettük birtokunkba", s a jóakaratú emberek közmegegyezése, hogy első dolgunk hozzáfogni „birtokbavételéhez".[16] Ez valószínűleg semmiféle múlttal nem tehető meg, a hitleri Németország múltjával egész biztosan nem. A legtöbb, amit elérhetünk, hogy pontosan megismerjük azt, ami volt, s elviseljük ezt a tudást, majd türelmesen várunk, hogy kiderüljön, mi származhat tudásunkból és kitartásunkból.

Egy kevésbé fájdalmas példával valószínűleg jobban el tudom magyarázni. Az első világháború után megtapasztaltuk „a múlt birtokbavételét", a háború vízözönnyi leírásában, amelyek nagymértékben különböztek fajtájukra és minőségükre nézve; ez természetesen nem csupán Németországban történt így, de valamennyi érintett országban. Mindamellett majdnem harminc évnek kellett eltelnie, míg olyan műalkotás született, amely tisztán megmutatta az esemény belső értelmét, lehetővé téve, hogy azt mondjuk: „igen, így történt". És ebben a regényben, William Faulkner A Fable-jében nagyon kevés a leírás, még kevesebb a magyarázat, és egyáltalán semmi sincs „birtokunkban"; könnyekben végződik, megríkatva az olvasót is, s a „tragikus hatás" vagy a „tragikus élvezet" mögött a lesújtó érzelem marad meg, amely képessé tesz elfogadni a tényt, hogy valami ehhez a háborúhoz hasonló egyáltalán megtörténhetett. Szándékosan emlegetem a tragédiát, mivel a többi irodalmi formánál jobban ábrázolja a felismerés folyamatát. A tragikus hős azáltal jut a megértés birtokába, hogy a szenvedésben újraéli mindazt, ami történt, s ebben a *pathos*ban, a múlt újra elszenvedésében

az egyedi cselekvések hálózata eseménnyé áll össze, jelentőségteljes egésszé. A tragédia drámai tetőpontján a hős cselekvőből szenvedővé válik; ebben rejlik a *peripeteia*,[17] a *dénouement* feltárulása. De még a nem tragikus cselekmények is csak akkor válnak valódi eseményekké, ha az elme visszatekintő és érzékeny működése által szenvedés formájában másodszor is tapasztaltatnak. Az ilyen emlékezet csak akkor beszélhet, mikor a felháborodás és a jogos harag, mely cselekvésre ösztökél, lecsendesedett – ehhez pedig idő kell. Semmivel sem sajátíthatjuk el jobban a múltat, mint amennyire meg nem történtté tehetjük. De megbékíthetjük magunkat vele. Ennek formája a sirám,[18] mely az emlékezésből fakad. Mint Goethe írta (a FAUST ajánlásában):

„Der Schmerz wird neu, es wiederholt die Klage
Des Lebens labyrinthisch irren Lauf."

„Újul a bú, s feljajdul újra egyszer
útvesztős életünk ellen a vád."[19]

A lamentáció révén történő felidézés tragikus hatása a cselekvés egyik kulcsfontosságú elemével kapcsolatos; kialakítja azt a tartós jelentést, amely majd belép a történelembe. Ellentétben a cselekvésre jellemző más elemekkel – mindenekelőtt az előre kigondolt célokkal, a cselekedni indító motívumokkal s a vezérlő elvekkel, mindazzal, ami a cselekvés folyamatában láthatóvá válik –, a végrehajtott cselekedet jelentése csak akkor mutatkozik meg, amikor a cselekvés már befejeződött, és elbeszélésre alkalmas történetté vált. A múlt „birtokbavétele" annyiban lehetséges, amennyiben a megtörténtre vonatkozik; de a történelmet kialakító elbeszélés sem old meg semmilyen problémát, és nem csillapít semmilyen szenvedést; semmit sem sajátít el egyszer és mindenkorra. Sőt ameddig csak az események jelentése eleven marad – s ez a jelentés nagyon is hosszú ideig képes fennállni –, a „múlt birtokbavétele" sokkal inkább a mindig ismétlődő elbeszélés formáját öltheti. A költő nagyon általános, a történész pedig nagyon sajátságos értelemben rendelkezik azzal a feladattal, hogy az elbeszélés folyamatát mozgásba hozza, és belevonjon bennünket is. S mi, többségünkben sem költők, sem történészek, ennek a folyamatnak a természetét ugyanúgy ismerjük a saját élettel kapcsolatos tapasztalatunkból, mivel nekünk is szükségünk van arra, hogy életünk jelentős eseményeit magunkra és másokra vonatkoztatva idézzük fel újra. Így tehát folyamatosan a költészet útját készítjük elő, a legátfogóbb értelemben, mint emberi potencialitását; azaz folyamatosan várjuk, hogy valamely emberi lényben felszínre törjön. Ilyenkor egy pillanatra szünetel mindannak leltározása, ami végbement, s egy megformált elbeszélés, egy újabb tétel kerül a világ raktárába. A költő vagy a történész tárgyiasításában a történelem elbeszélése tartóssá és állandóvá válik. Így az elbeszélés elfoglalja helyét a világban, ahol mindannyiunkat túl fog élni. Ott tovább létezhet – egy történetként a sok között. Ezeknek a történeteknek nincs tőlük teljességgel elválasztható jelentésük – és ezt mi is tudjuk saját, nem költői tapasztalatunkból. Semmilyen filozófia, semmilyen analízis, semmilyen aforizma, legyen bármilyen mély, nem hasonlítható jelentése intenzitásában és gazdagságában egy megfelelően elbeszélt történethez.

Látszólag eltértem a tárgytól. A kérdés az, mennyire kell a valóságot megőrizni az embertelenné vált világban, ha az emberiességet nem tekintjük üres frázisnak vagy ábrándképnek. Vagy hogy másképpen fogalmazzuk meg: milyen mértékben maradunk a világ iránt kötelezettek még akkor is, ha kiűztek vagy ha visszavonultunk belőle.

A legkevésbé sem kívánom azt állítani, hogy a „belső emigráció”, a világból a rejtekhelyre, a nyilvános életből az anonimitásba való menekülés (amennyiben valóban az, ami, s nem csupán ürügy arra, amit mindenki más is tett, gyógyír tehát a lelkiismeretre) nem volt indokolt, sok esetben az egyetlen lehetséges magatartás. A világból való kimenekülés a tehetetlenség sötét korszakaiban mindaddig igazolható, amíg a valóságot nem veszítjük szem elől, de folyamatosan elismerjük, mint azt, ami elől el kell menekülni. Amikor az emberek ezt választják, a magánélet is megmaradhat egy semmi esetre sem jelentéktelen, noha tehetetlen valóságnak. Csak annak felismerése lényeges számukra, hogy eme valóság valóságossága nem mélyen személyes jellegében, az elvonultságban mint olyanban gyökerezik, hanem a világban, amelyből elmenekültek. Emlékezniük kell, hogy folytonos menekülésben vannak, s hogy a világ valósága a menekülésükben fejeződik ki. Így a valóságtól való menekülés igazi ellenállóereje az üldöztetésből fakad, a számkivetettek személyes ellenállóereje pedig az üldöztetéssel és a veszéllyel együtt növekedik.

Ugyanakkor nem tudjuk szem elől téveszteni, hogy az ilyen létezés politikai jelentősége korlátozott, bármilyen tiszta is marad. Határai benne rejlenek a tényben, hogy az ellenállóerő és a hatóerő nem ugyanaz; hogy a hatóerő ott jelenik meg, ahol emberek együtt cselekednek, nem ott, ahol az emberek egyénként erősödnek meg. Az ellenállóerő sosem elég nagy, hogy helyettesítse a hatóerőt; ahol a kettő szembekerül, ott az ellenállás mindig összeroskad. De a menekülés és a menekülés közbeni ellenállás ereje sem valósulhat meg ott, ahol a valóságot kikerülik vagy elfelejtik – mint amikor az egyén túl jónak vagy nemesnek gondolja magát ahhoz, hogy ellenszegüljön egy ilyen világnak, vagy ha képtelen szembenézni az adott időben uralkodó világállapot teljes elfogadhatatlanságával. Milyen csábító volt például tudomást sem venni a nácik ostoba fecsegéséről. De bármily vonzó lehet is engedni az effajta csábításnak, s elrejtőzni a lélek menedékében, az eredmény mindig az emberiesség elvesztése lesz a valóság elhagyásának mértékében.

Ennélfogva egy német és egy zsidó barátsága esetében a Harmadik Birodalom körülményei közepette aligha lett volna az emberiesség jele, ha a barátok azt kérdik: „Nem vagyunk tán mindketten emberi lények?” Ez a valóság és az abban az időben mindkettejük számára közös világ merő megkerülése lett volna; nem szegültek volna szembe a fennálló világgal. A zsidók és a németek érintkezését tiltó törvény megkerülhető volt, de nem szegülhettek szembe vele olyan emberek, akik tagadták a megkülönböztetés valóságát. Megőrizve az emberiességet, amely nem vesztette el a valóság szilárd talaját, az emberiességet az üldöztetés valósága közepette, azt kellett volna mondaniuk egymásnak: „Egy német és egy zsidó, akik barátok.” Ám ha egy ilyen barátság abban az időben boldogulhatott, és tisztaságában, azaz egyrészről hamis bűntudat, másrészről hamis alsóbb- vagy felsőbbrendűség-tudat nélkül megmaradhatott, az egy kevés emberiesség megvalósulását jelentette az embertelenné vált világban.

IV

A barátság példája, mellyel azért hozakodtam elő, mert több szempontból is különösen találónak tartom az emberiesség kérdésével kapcsolatban, visszavezet bennünket Lessinghez. Mint ismeretes, az ókoriak elengedhetetlennek tartották a barátokat az emberi élethez, sőt úgy hitték, barátok nélkül élni sem érdemes. Ebben az álláspontjukban igen kevés szerepet játszott az a gondolat, hogy balsors idején szükségünk van

a barátok segítségére; éppen ellenkezőleg, azt gondolták, hogy nem lehetséges boldogság vagy jó szerencse senki számára, ha nem osztozik egy baráttal annak örömében. Van ugyan igazság abban a mondásban, hogy az igaz barát a balszerencse idején ismerszik meg; ilyen bizonyság híján azonban szokás szerint azokat tartjuk igaz barátainknak, akikkel habozás nélkül megosztjuk örömünket, s akikre számítunk, hogy velünk együtt örvendeznek majd.

A barátságot az intimitás ama jelenségének szokásunk tekinteni, amelyben a barátok megnyitják szívüket egymásnak, háborítatlanul a világtól és annak követeléseitől. Rousseau, nem pedig Lessing e felfogás legnagyobb szószólója, ami nagyon jól megfelel a modern individuum általános beállítottságának, aki világtól való elidegenedettségében csakis a magánéletben és a szemtől szembeni találkozás intimitásában képes megmutatni önmagát. Éppen ezért olyan nehéz megértenünk a barátság politikai relevanciáját. Amikor például azt olvassuk Arisztotelésznél, hogy a *philia*, a polgárok közötti barátság a városállam jóllétének egyik alapvető előfeltétele, hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy pusztán a pártviszályoktól és a polgárháborútól való mentességről beszél. Csakhogy a görögök számára a barátság lényege a párbeszédben állt. Úgy gondolták, hogy kizárólag az állandó eszmecsere egyesíti a polgárokat a *polisz*ban. A párbeszédben a barátság politikai jelentősége és a hozzá kapcsolódó sajátságos emberiesség testesült meg. Ez a beszélgetés (azzal a meghitt társalgással ellentétben, amelyben az egyének önmagukról beszélnek), bármennyire áthatja ugyan a barát jelenléte felett érzett öröm, a közös világgal törődik, amely a szó nagyon is szoros értelmében „embertelen” marad, hacsak nem beszélnek róla emberi lények folyamatosan. Hiszen a világ nem emberi pusztán amiatt, hogy emberi lények hozzák létre, s nem is válik emberivé pusztán azért, mert emberi hangok szólalnak meg benne, csakis akkor az, ha párbeszéd tárgyává válik. Bármennyire hatnak is ránk a világ dolgai, bármennyire felkavarnak és ösztökélnek bennünket, csakis akkor válnak emberivé számunkra, ha megbeszélhetjük őket társainkkal. Ami nem válhat párbeszéd tárgyává – a fenséges, a rettenetes vagy a hátborzongató –, találhat ugyan emberi hangot, amely által a világban elhangozhat, amely azonban nem maga az emberi. Csakis azáltal tesszük emberivé mindazt, ami a világban és bennünk történik, hogy beszélünk róla, és a beszéd folyamatában tanulunk meg embernek lenni.

A görögök *philanthropiá*nak, „emberszeretetnek” nevezték ezt a baráti párbeszédben megvalósuló emberiességet, mivel abban a készségben testesül meg, hogy megoszszuk a világot más emberekkel. Ellentéte, a mizantrópia, egyszerűen annyit jelent, hogy a mizantróp nem talál senkit, akivel hajlandó megosztani a világot, senkit sem talál érdemesnek arra, hogy együtt örvendezzen vele a világnak, a természetnek és a kozmosznak. A görög filantrópia számos változáson ment át, míg a római *humanitas*szá változott. Eme változások legfontosabbika összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy Rómában roppant különböző származású és rangú emberek kaphattak polgárjogot, s léphettek be ezáltal a művelt rómaiak között folyó párbeszédbe, hogy megbeszélhessék velük a világot és az életet. És ez a politikai háttér különbözteti meg a római *humanitas*t attól, amit a modernek emberiességnek neveznek, s amin rendszerint pusztán a nevelés eredményét értik.

Hogy az emberiesség inkább józan és hűvös, mintsem szentimentális; hogy nem a testvériség, hanem a barátság példázza; hogy a barátság nem meghitten személyes viszony, hanem politikai elvárásokat hoz létre, és megőrzi a világgal való kapcsolatot – mindezt olyannyira kizárólagosan a klasszikus antikvitás jellegzetességének tekintjük,

hogy meglehetősen zavarbaejtőnek találjuk, mikor rokon vonásokat fedezünk fel a Bölcs Náthán-ban – amelyet, minden modern jellegzetessége ellenére, joggal nevezhetnénk a barátság klasszikus drámájának. Azt a gondolatot találjuk olyan megdöbbentően idegennek a darabban, hogy *„Muszáj, muszáj barátnak lennünk”,* amivel Náthán a templomoshoz fordul, s tulajdonképpen mindenkihez, akivel csak találkozik; hiszen Lessing számára nyilvánvalóan sokkalta fontosabb ez a barátság, mint a szerelem szenvedélye, s így a szerelmi szálat ridegen el is varrja (a szerelmesekről, a templomosról és Náthán fogadott lányáról, Rechától kiderül, hogy testvérek), s olyan kapcsolattá alakítja, amelyben a barátság szükséges, a szerelem azonban kizárt. A darab drámai feszültsége kizárólag a barátságnak és az emberiességnek az igazsággal való összeütközésében rejlik. Ez talán még különösebben hat a modern emberre, ám újfent különösen közel visz azokhoz az elvekhez és konfliktusokhoz, amelyek a klasszikus antikvitást foglalkoztatták. Végső soron Náthán bölcsessége abban áll, hogy készségesen feláldozza az igazságot a barátságért cserébe.

Lessing közel sem ortodox nézeteket vallott az igazságról. Elutasított mindenféle igazságot, még azokat is, amelyeket a gondviseléstől eredeztettek, és sohasem érezte magát az igazság kényszerének hatása alatt, lett légyen az mások által rá kényszerítve, vagy a saját gondolati tevékenységének eredménye. Ha szembekerült volna *doxa* és *alétheia*, vélekedés és igazság platóni alternatíváival, nem kérdés, hogyan döntött volna. Boldoggá tette, hogy – élve az ő példázatával – az eredeti gyűrű, ha létezett egyáltalán, elveszett; a miatt a végtelen számú vélemény miatt volt boldog, amely akkor fogalmazódik meg, amikor az emberek e világ ügyeit beszélik meg. Ha az eredeti gyűrű létezett, az a párbeszéd, ezáltal a barátság s így az emberiesség végét jelentené. Ugyanilyen alapon volt elégedett amiatt, hogy a *„véges istenek”* (eingeschränckten Göttern) fajába tartozik, ahogyan olykor az embereket nevezte; és úgy gondolta, hogy az emberi társadalmat semmiképpen sem azok fenyegetik, akiknek *„több gondjuk van a felhők létrehozására, mint a szétzavarásukra”,* sokkalta *„több kárt okoznak, akik minden ember gondolkodásmódját a maguk igájába akarják hajtani”.* Ennek igen kevés köze van a szokott értelemben vett toleranciához (történetesen maga Lessing sem volt kimondottan toleráns személy), annál több a barátság ajándékához, a világra való nyitottsághoz és végül az emberi nem szeretetéhez.

A *„véges istenek”* témája, az emberi értelem határai, melyekre a spekulatív ész képes rámutatni s így azokon túlhaladni, később a kanti kritikák nagy témájává váltak. De bármennyi közös legyen is Kant és Lessing beállítottságában – és tény, hogy sok közös van bennük –, a két gondolkodó között van egy döntő különbség. Kant felismerte, hogy az ember számára nem lehetséges feltétlen tudás, legalábbis teoretikus értelemben. Bizonyosan kész volt feláldozni az igazságot az emberi szabadság lehetőségéért; hiszen ha birtokoljuk az igazságot, nem lehetünk szabadok. Ám aligha értett volna egyet Lessinggel abban, hogy az igazságot, ha létezik, habozás nélkül fel kell áldoznunk az emberiességért, a barátság és az emberek közötti párbeszéd lehetőségéért. Kant amellett érvelt, hogy létezik valami feltétlen, az ember felett álló kategorikus imperatívusz érvénye, amely minden emberi ügyben meghatározó, s amelyet semmilyen értelemben vett emberiesség kedvéért nem szeghetünk meg. A kanti etika kritikusai gyakran embertelennek és könyörtelennek ítélték ezt a tézist. Érvelésük sajátosságaitól függetlenül tagadhatatlan, hogy Kant morálfilozófiája embertelen. S ez azért van így, mert a kategorikus imperatívuszt feltétlennek posztulálta, s feltétlenségében olyasmit vezetett be az emberek közötti, természeténél fogva viszonyokból álló térbe, ami

összeütközésben áll annak alapvető viszonylagosságával. Az embertelenség, amely összefonódott az egyedüli és egyetlen igazság elképzelésével, Kant munkájában azért bukkan szokatlan világossággal a felszínre, mert az igazságot a gyakorlati észre akarta alapozni; mintha ő, aki oly kérlelhetetlenül mutatott rá az ember megismerőképességének korlátaira, nem tudta volna elviselni a gondolatot, hogy az ember cselekvésében sem lehet istenhez hasonlatos.

Lessinget ellenben örömmel töltötte el, ami mindig is – vagy legalábbis Parmenidész és Platón óta – elcsüggesztette a filozófusokat: hogy az igazság, amint kimondjuk, rögvest egy véleménnyé válik a sok közül, kétségbe vonhatóvá, újrafogalmazhatóvá, a másokkal folytatott párbeszéd egyik tárgyává lesz. Lessing nagysága nem pusztán teoretikus éleslátásában áll, miszerint az emberi világban nem létezhet egyetlen kizárólagos igazság, hanem abban a boldogságban is, amit e tény felett érzett, s amiatt, hogy a lezárhatatlan párbeszéd nem szűnhet meg, ameddig csak emberek vannak. Az egyedüli feltétlen igazság, ha volna ilyen, mindama viták halálát jelentené, amelyekben a német nyelvű vitatkozás ősatyja és mestere olyannyira otthon érezte magát, s amelyekben mindig a lehető legegyértelműbben és leghatározottabban foglalt állást. Ez pedig az emberiesség végét jelentette volna.

Ma már nehézséget jelent számunkra azonosulni azzal a drámai, de nem tragikus konfliktussal, amelyet Lessing a Bölcs Náthán-ban jelenített meg. Részben azért van így, mert magától értetődővé vált számunkra a toleráns viselkedés, habár a Lessingéhez aligha kapcsolható megfontolásokból. Manapság még mindig megfogalmazható a kérdés a három gyűrű lessingi példázata módján – ahogyan például Kafka nagyszerű kijelentése teszi: *„Nehéz az igazságról beszélni, mert habár egyetlen igazság van csupán, az él, ennélfogva élő és változó arca van.”*[20] Ez azonban semmit sem mond a lessingi antinómia – az igazság és az emberiesség között lehetséges antagonizmus – politikai jelentőségéről. Mi több, manapság egyre ritkábban találkozni olyanokkal, akik hiszik, hogy birtokolják az igazságot; ehelyett folyamatosan olyanokba ütközünk, akik biztosak benne, hogy igazuk van. A különbség világos: az igazságra vonatkozó kérdés Lessing idejében a filozófia és a vallás kérdése volt, míg a mi problémánk a tudomány keretei között merül fel, s mindig valamiféle, a tudományhoz igazodó gondolkodásmód dönt róla. Mindezt ama kérdést figyelmen kívül hagyva mondom, hogy ez a változás vajon hasznunkra vagy kárunkra vált-e. A tény az, hogy még azok is, akik egy érv sajátosan tudományos vonatkozásainak megítélésére képtelenek, éppúgy el vannak bűvölve a tudomány igazságai által, amennyire a XVIII. század emberei voltak az igazságra vonatkozó kérdés által. És meglehetősen furcsa, hogy még a tudósok beállítottsága sem zökkenti ki őket elbűvöltségükből, akik nagyon is tisztában vannak azzal, ameddig valóban tudományos tevékenységet végeznek, hogy „igazságaik” sohasem véglegesek, az eleven kutatás gyökeres átdolgozásain esnek át folyamatosan.

A „birtokolni az igazságot” és az „igazunk van” elképzelése között, számos különbségük mellett, van egy közös vonás: mindazok, akik egyiket vagy másikat választják, általában nincsenek felkészülve arra, hogy összeütközés esetén feláldozzák álláspontjukat az emberiességért vagy a barátságért. Valójában azt gondolják, hogy ha így járnak el, azzal elmulasztanak egy magasabb kötelességet, az „objektivitás” kötelezettségét; ezért ha olykor mégis meghozzák ezt az áldozatot, nem gondolják, hogy lelkiismeretesen cselekednek, sőt szégyellik is emberiességüket, és gyakran határozottan bűnösnek érzik magukat emiatt. A kor nyelvén, amelyben élünk, s a számtalan dogmatikus nézet nyelvén, amelyek uralják gondolkodásunkat, lefordíthatjuk Lessing

konfliktusát egy a mi tapasztalatainkhoz közelebb állóra azáltal, hogy megmutatjuk alkalmazhatóságát a Harmadik Birodalom tizenkét évére és uralkodó ideológiájára. Tegyük félre egy pillanatra a tényt, hogy a náci fajelmélet elvben igazolhatatlan, mivel ellentmond az ember „természetének". (Mindamellett érdemes megjegyeznünk, hogy az effajta „tudományos" elméletek sem náci, sem német találmánynak nem tekinthetők.) Tételezzük fel, hogy a faji elméleteket meggyőzően igazolni lehetne. Ez esetben nem lehetne tagadni, hogy a nácik által levont gyakorlati politikai következtetések tökéletesen logikusak voltak. Feltételezve, hogy egy faj alsóbbrendűségét kétségbevonhatatlan tudományos bizonyításokkal csakugyan igazolni lehetne, indokolná-e ez annak kiirtását? Az erre adott válasz túlságosan is könnyű, hiszen rögvest felidézzük a „Ne ölj!" parancsát, amely a kereszténységnek az antikvitás felett aratott győzelme óta a Nyugat jogi és politikai gondolkodásának alapvető parancsolata. De egy mind jogi, mind morális, mind vallási előírásoktól mentes gondolkodásmód szerint – márpedig Lessing gondolkodása éppilyen korlátlan, éppilyen *„élő és változó"* volt – a kérdést a következőképp kellene feltennünk: *Megérné-e egy ilyen doktrína, bármilyen meggyőzően igazolt is, mindannak feláldozását, amit az egyszerű barátság jelent két ember között?*

Visszaérkeztünk tehát kiindulópontomhoz, az „objektivitás" megdöbbentő hiányához Lessing vitaművészetéből, örökkön éber részrehajlásához, amelynek nem sok köze van a szubjektivitáshoz, mert nem az én, hanem emberek világhoz való viszonyulásai, helyzetük és véleményük keretei között fogalmazódik meg. Lessingnek nem okozott volna gondot az általam az imént feltett kérdés megválaszolása. Sem az iszlám, sem a judaizmus, sem a kereszténység természetébe való betekintés nem akadályozhatta volna meg abban, hogy barátságot kössön és baráti párbeszédet folytasson egy meggyőződéses muszlimmal, egy istenfélő zsidóval vagy egy hívő kereszténnyel. Minden olyan doktrínát, amely elvben meggátolja a barátság lehetőségét két ember között, akadálytalan és tévedhetetlen lelkiismeretességgel utasított volna el. Azonnal az emberi mellett foglalt volna állást, nem törődve a tanultak vagy a tanulatlanok fejtegetéseivel. Ez volt Lessing emberiessége.

Ez az emberiesség politikai szolgasorba vetett világban bukkant fel, amelynek alapzata már megingott. Lessing maga is „sötét időkben" élt, s a maga módján meg is semmisült ebben a sötétségben. Láttuk, milyen erős szükséget éreznek ilyen időkben az emberek, hogy közelebb húzódjanak egymáshoz, hogy az intimitás melegével helyettesítsék azt a fényt és megvilágítottságot, amelyet csak a nyilvános tér sugározhat rájuk. Ez viszont azt jelenti, hogy elkerülik a vitát, s igyekeznek csak olyan emberekkel érintkezni, akikkel nem kerülhetnek konfliktusba. Egy lessingi beállítottságú ember számára ebben a korban és ebben a behatárolt világban kevés hely adatott; ahol csak emberek tömörültek össze, hogy felmelegítsék egymást, ő magukra hagyta őket. És mégis, ő, aki a perlekedésig vitatkozó volt, semmivel sem tűrte jobban az egyedülléttet, mint a testvériség ama túlzó közelségét, amely minden különbözőséget eltöröl. Sosem állt szándékában összeveszni azzal, akivel párbeszédbe kezdett; csakis a világnak a világ ügyeiről és a világban lévő dolgokról folytatott folyamatos párbeszéd általi humanizálása érdekelte. Sokak barátja akart lenni, de senkinek sem a testvére.

Nem sikerült ezt a vitában és párbeszédben megvalósuló barátságot megkötnie az emberekkel, és persze a német ajkú területeken uralkodó akkori állapotok között aligha járhatott volna sikerrel. Egy ember iránt, aki *„minden tehetségénél többet ért"*, s akinek nagysága *„egyéniségében rejlett"* (Friedrich Schlegel),[21] sohasem alakulhat ki szimpátia Németországban, mert az ilyen szimpátiának a legmélyebb értelemben vett politiká-

ban kellene gyökereznie. Mivel Lessing teljesen politikus alkat volt, ragaszkodott hozzá, hogy igazság csak ott létezhet, ahol a diskurzus humanizálja azt, csakis ott, ahol az ember nem annak ad hangot, ami az adott pillanatban megesik vele, hanem annak, amit „igaznak vél". Az ilyen beszéd jóformán lehetetlen az egyedüllétben; ahhoz a területhez tartozik, ahol a számos hang és a ki-ki által „igaznak véltek" hangoztatása összekapcsolja és elválasztja az embereket, pontosan azokat a távolságokat hozva létre, amelyek együttesen a világot képezik. Minden igazság, amely ezen a területen kívül van, függetlenül attól, hogy hasznára vagy kárára van-e az embernek, szó szerint embertelen; de nem azért, mert egymásra haragítja és eltávolítja az embereket. Éppen ellenkezőleg, a miatt a veszély miatt, hogy végül minden embert egyesít ugyanabban a vélekedésben, hogy tehát egy vélemény az összes többi fölé kerekedik, mintha nem a végtelenül változatos embernek, hanem az egyes számban értett embernek, egy fajnak és példányainak kellene benépesítenie a földet. Ha ez megtörténne, a világ, amely csakis a különbözőségeikben megnyilvánuló emberek közötti terekből formálódhat, nyomban eltűnne. Ezért van, hogy a legmélyebb gondolat, amelyet az igazság és az emberiesség közötti kapcsolatról valaha is megformáltak, Lessingnél található meg, abban a mondatban, amely mintha valahány műve bölcsességének utolsó szava lenne. A mondat így hangzik:

„Jeder sage, was ihm Wahrheit dünkt,
und die Wahrheit selbst sei Gott empfohlen!"

„Mondja mind, amit igaznak gondol,
s az igazságot magát bízzuk az Istenre!"[22]

Jegyzetek

1. A Hamburg szabad város Lessing-díjának átvételekor, 1959. szeptember 28-án elhangzott beszéd. Az eredeti cím (Von der Menschlichkeit in finsteren Zeiten) Bertolt Brecht An die Nachgeborenen című versének első sorára utal: *„Wirklich, ich lebe in finsteren Zeiten!"* – A fordítás a német előadásszöveg Arendt által autorizált angol fordítása alapján készült: On Humanity in Dark Times. In: Hannah Arendt: Men in Dark Times. Harvest Books, 1970. 3–33. Clara és Richard Wilson fordítása. A magyar szöveg elkészítésében nyújtott segítségükért köszönet illeti Hogyinszki Évát és Olay Csabát.

2. Lessingnek abban a recenziójában olvasható ez a két sor, amelyet Voltaire Amalie ou le Duc de Fois című tragédiájáról írt, s eredetileg talán a francia szerző két sorának német fordítása.

3. Hamburgi dramaturgia, 101–104. szám, 290. In: Lessing: Laokoón. Hamburgi dramaturgia. Fekete Sas Kiadó, 1999. Vajda György Mihály és Timár Ilona fordítása.

4. Levél Moses Mendelssohnhoz, 1771. január 9.

5. Levél Moses Mendelssohnhoz, 1757. február 2.

6. Valójában Lessing éppen Arisztotelészről mondja, hogy *„az ő magyarázata szerint a részvét szükségszerűen magában foglalja a félelmet; mert csakis az kelti fel részvétünket, ami egyúttal félelmünket is képes felkelteni"* (Hamburgi dramaturgia, 75. szám, 232.). Ezt egészíti ki a következő számban azzal, hogy Arisztotelész *„a részvét rezdüléseit önmagunkért érzett félelem nélkül filantrópiának nevezi; és e fajtából csak az erősebb hevületeket, amelyek az önmagunkért való félelemmel kapcsolatosak, nevezi részvétnek"* (76. szám, 234.), amelynek azért adott külön nevet, hogy ezál-

tal megkülönböztesse *„a részvevő érzelmek legmagasabb fokától, ahol ezek az önmagunkért érzett valószerű félelemmel kiegészülve indulattá válnak”* (uo. 236.).
7. Levél Karl Lessinghez, 1774. február 2.
8. Hamburgi dramaturgia, 95. szám.
9. *„Csupán* fermenta cognitionis*t – a megismerés kovászát – szándékozom elhinteni.”* Uo.
10. Arendt valószínűleg Náthán kérdésére utal: *„Úgy vethető az igazság a fejünkbe, mint a perselybe a pénz?”* (III. felvonás, 6. jelenet.) Fordításom ezen a feltételezésen alapul. A darabot Lator László fordításában idézem.
11. A darabban két hasonló megfogalmazás található: *„Bár találtam volna ismét / Egy embert, akinek elég, hogy ember!”* (Lessing: Bölcs Náthán. II. felvonás, 5. jelenet), illetve: *„Elég, hogy ember!”* (III. felvonás, 9. jelenet.)
12. *„Barátokká kell lennünk!”* (II. felvonás, 9. jelenet.)
13. *„A gonosztevő is ember, olyan lény, akiben minden erkölcsi tökéletlensége ellenére is még mindig elég tökéletesség rejlik ahhoz, hogy inkább ne kívánjuk pusztulását, megsemmisülését, és ennek láttára valami részvéthez hasonlót, mintegy a részvét elemeit érezzük.” – „Mert még akkor is, ha a szerencsétlenség, amely a gonosztevőt éri, közvetlen következménye bűnének, balsorsa láttán önkéntelenül együtt szenvedünk vele.”* (Hamburgi dramaturgia, 76. szám, 235. és 236.)
14. Marcus Tullius Cicero: Tusculumi eszmecsere. Allprint, 2004. Vekerdi József fordítása.
15. III. felvonás, 5. jelenet.
16. A *Vergangenheitsbewältigung* (olykor szinonimájaként használják a *Geschichtsaufarbeitung* kifejezést is) nem feleltethető meg egyetlen magyar szónak sem; több-kevesebb pontossággal a múlttal való szembenézésként, a múlttal való viaskodásként és annak tárgyilagos legyőzéseként, a múlt kritikai feldolgozásaként, a múlt terhétől való megszabadulásként, a múlt uralásaként vagy éppen a múlttal való elboldogulásként is szokás fordítani.
17. Sorsfordulat, a felismerés *(anagnórisis)* pillanata.
18. A *lament* kifejezés egyaránt utalhat a jeremiádok ótestamentumi panaszaira és a görög tragédia lamentációira.
19. In: Goethe: Faust. Jékely Zoltán fordítása.
20. Ezzel a mondattal kezdődik Franz Kafka 1920. június 23-ai keltezésű levele, melyet Milena Jesenska újságírónőhöz címzett.
21. Schlegel Über Lessing című művében olvasható a mondat, miszerint *„Er selbst war mehr werth, als alle seine Talente. In seiner Individualität lag seine Grösse”*. L.: J. Minor (szerk.): Friedrich Schlegel: Seine prosaischen Jugendschriften. 2. Bd. Zur Deutschen Literatur und Philosophie. Wien, 1906. 151.
22. A mondat, mely Hannah Arendt előadásszövegében verssorként tördelve szerepel, Lessing 1778. április 6-án írott leveléből származik, melyet Johann Albert Heinrich Reimarusnak címzett.

Petri György

MAGYARÁZATOK P. M. SZÁMÁRA (II)

A *Holmi* 2000. decemberi Petri-emlékszámában közöltük gépiratból az első kötet, a Magyarázatok M. számára verseihez fűzött önkommentárokat, melyeket Petri György Pap Máriának mondott el, és az ő lejegyzésében is maradtak fenn. A gépirat az első ciklus utolsó előtti versével fejeződött be. Most került elő a számítógépből a folytatás, további hét vers elemzése, ezeket közöljük az alábbiakban.

A szerkesztőség

Csak egy személy

A versnek nincs címzettje. Tulajdonképpen poétikai kísérlet arra, hogy megírjak egy olyan igazán bel canto szerelmes verset, aminek a megírhatatlanságáról A szerelmi költészet nehézségeiről szóló versben panaszkodom. A vers trükkje az, hogy valamiképpen a melodikussága adja a lendületét. A *„Ha lehetnék Neked / csak egy személy"* hat plusz négy szótagos tördelésű sorpár tititá tátitá titátitá. A második sor megismétlődik a második strófában, viszont a két sor a harmadik strófában úgy, hogy hat sor ékelődik a *„Ha lehetnék Neked"* és a *„csak egy személy"* közé. Ez a melodikusság feledteti azt, hogy a személy szó nyelvünkben inkább bürokratikus, rendőri hangzású, vö. személyi igazolvány, előállítandó személy stb. Mégis a dallamtól valami schubertes érzelmi telítettséget kap ez a szó. Mellesleg két rím is dúsítja a zenei effektust, a viszonylag eredetinek mondható *„neked – görbe szeg"* rímpár és a nagyon banális *„időben – eltünőben"* ragrím. Plusz egy harmadik, a *„fokhoz ér – csak egy személy"* asszonánc. *„Végérvényes, bár esetleges"*; nagyképűen szólva azt is mondhatnám, hogy az alapvető létélményem: egy összegyűrt cigarettásdoboz, a hamutartóban lévő csikkek, egy rozsdás drótdarab, ezekről mind úgy érzem, hogy úgy tökéletesek, ahogy vannak. Tehát tulajdonképp ez egy nagyon túlfeszített szerelmi elvárás, hogy a véletlenszerűségemben fogadjanak el tökéletesnek anélkül, hogy én bármit is akarnék. Figyelemre méltó módon a személy voltaképpen rögtön személyteleníve is lesz a két nominalizációval: *„egy személy szándéktalan fürdése az időben"* és a *„megállás eltünőben"*. Az utolsó strófában egy teljes negativitás és halálperspektíva van. Nyilvánvalóan a nő fog eltűnni, az ő számára nyújtom a megállás lehetőségét. Birtokolhat, de kietlen birtoka vagyok, s még az is csak egyetlen pillanatra. A felkiáltójel, amit ritkán használok, meglehetősen kétértelmű: úgy is érthetjük melodikus pátosszal, hogy legalább egyetlen pillanatra lehessek a tiéd, de úgy is, hogy csak egyetlen pillanatról lehet szó. A strófa utolsó két sorában van egy finom időjáték: ti. amíg az árnyék ahhoz a fokhoz ér, az egy asztronómiailag meghatározható időpillanat, a szög elporladása lényegesen lassúbb és folyamatszerűbb. Az árnyék fedte lépcső konkrét helyszín, a Mátyás-templom mellé vezető fedett lépcső a várdombon. Az árnyék fedte lépcső és az egyetlen villogó él kontrasztja egy nyárdélutáni sétám tapasztalatának a visszaidézése. Ez volt nagyjából az utolsó periódus, amikor még felfokozottan érzékeny voltam a természeti, közelebbről a fényjelenségekre. Később ez a fogékonyságom teljesen elmúlt, és ez nagyon aggasztott további költői lehetőségeim szempontjából. Az nyugtalanított, hogy meddig tudok költőileg megélni a szenzuális élmények emlékéből.

Dal

Nem tartom igazán jó versnek, de az egyik legelkeseredettebb darabom. A vers kulcsa tulajdonképpen az utolsó strófában van: *„kultúravégi kultúraelőtti időnk"*. Marx beszél arról, hogy van az emberiségnek előtörténete, és majd a kommunizmussal jön el az igazi története. Számomra itt a kultúra a történelem szinonimája. Nagyjából ez idő tájt jutottam arra a gondolatra, hogy az emberi történelem nem egyéb, mint egy igen tág értelemben felfogott kultúratörténet. Az első strófa, hogy *„nem többre vágyom"*, és utána jön ez a gazdagon alliterált *„fimon formáira palacknak és pohárnak"* arra utal, hogy ennél többre nem is lehet vágyni. A *„vigye korrupt kegyét a bánat"* Sárára vonatkozik. Nagyon mazochista a gondolatmenet, meg akartam tiltani magamnak azt is, hogy bánatot érezzek, mivel úgy gondoltam, hogy a gyász, a szomorúság egyfelől felmentést ad az elkövetett disznóságra, másrészt egyfajta érzelmi onánia, vagyis vezeklés helyett élvezet. A harmadik strófa miatt mondom, hogy ez nem igazán jó vers, mert a *„korunk*

üres / harmóniát keres” sorpárban a rímet nagyon kedvelem, de a korunk itt egy elmaszatolt eufemizmus, ti. valójában a marxizmusra gondoltam, a marxizmus menti a célt kegyes jövőbe. Szóval az a baj, hogy nem a korunk üres, hanem a korunk szó üres ebben a szövegösszefüggésben. A vers befejezése azt jelzi, hogy csak egy hedonisztikus kiutat láttam abból az intellektuális bűnbeesésből, amit akkoriban úgy fogalmaztam meg magamnak – ez egy vers motívuma lett volna –, hogy belekóstoltam a nem tudás almájába. Egyébként itt látható, hogy igazából három rím van tipográfiailag majdnem azonos pozícióban: *üres – keres – kegyes*. Fontos a zárókép feltételes módja, ugyanis se kergetőzni nem szeretek, se füvön járni, se napon lenni. A szituáció életszerűtlensége miatt a megszólított személy is valójában személytelen marad. Szóval az egész vers arról szól, hogy jó lenne szerelmesnek lenni, meg hogy jó lenne szeretni a természetet, tehát jó lenne valami egészen másnak lenni, mint ami vagyok.

Belső beszéd

Ez a vers egy Szabolccsal való sétánkról szól. A helyszín a Bartók Béla út. Az *„izzadság ragyog az őr homlokán”* a Zalka Máté laktanya előtt posztoló őrre vonatkozik. Ez volt az egykori katonapolitikai osztály, magyarán a hírszerzés központja, itt dolgozott anyám az ötvenes években. Itt is van egy sajátos poétikai húzás: négyszer ismétlem meg ezt a *„ketten mennek az utcán”* strófakezdő sort, amitől az egésznek van valami baljóslatú hangulata, holott nem történik semmi a versben, az egész csak egy hosszú felkészülés egy belső monológra. Ugyanakkor ez a vers a Szabolccsal való barátságomnak talán a legmélyebb dokumentuma: úgy éreztem, hogy ugyanazt észleljük, és ugyanúgy reagálunk. Itt minden tényszerű: valóban feltűnt mind a kettőnknek egy plakát. Ez talán az a plakát volt – nem vagyok benne biztos –, hogy „A kerület patkánymentes. Ha patkányt észlel, jelentse”. Az, hogy *„Valahol voltak, egy lépcsőházban...”*: együtt mentünk be az Irodalmi Alapba. Ekkortájt kezdtem megismerni Ionescót és Beckettet, ti. a harmadik strófának az utolsó három sora *„Egy ajtót kerestek, kopogtak, / köszöntek, valamit morogtak, / a széket nyikorgatták, bólogattak”* az alapbeli ügyintézésünknek a transzformálása egy teljesen értelmetlen cselekvéssorozattá. A monológ előtti utolsó strófa kontrasztos kettős portré rólam és Szabolcsról. Alapvetően arra utal, hogy a schilleri naiv és szentimentális költő megkülönböztetésben Szabolcsot gondoltam a naiv, vagyis goethei alkatú költőnek, magamat pedig schilleri szentimentális lírikusnak. A szentimentális fogalom Schillernél igazából inkább intellektuálist jelent. Evidens, hogy a goethei típust tartottam többre. Tehát itt is arról az alapproblémámról van szó, hogy a fontos kapcsolataimban mindig kényszeresen összemértem magam a másikkal, s az összemérés eredménye mindig az volt, hogy a másikat reménytelenül különbnek tartottam magamnál. Fontos még az, hogy a filozófiai monológot is egy önlefokozó gesztussal vezetem be: *„szürke hőben üveg sört képzel”*, vagyis az alkoholnak való kiszolgáltatottságommal mintegy eleve megkérdőjelezem az ezután következő szöveg komolyan vehetőségét.

Valamilyen furcsa humora van ennek a szövegnek: *„– Most mondjam el, hogy nem áll össze / szellemem”*, ti. a *„nem áll össze szellemem”* metafizikai katasztrófája, az bármelyik mosttal inkompatibilis. A költői kérdés csöppet sem költői, évtizedek óta foglalkoztat az, hogy a fontos dolgokról beszélni vagy idő nincs, vagy alkalom nincs. Ezután következik a nekrofíliás látomás az üzekedő és szaporodó hullákról. Azt hiszem, ez az egyetlen irodalomtörténeti előzmény nélküli ötletem. Mármost poétikailag a két zárósor szándékosan agyonüti ezt a szexuális haláltáncot, hiszen mintha egy ideges könyvelő

beszélne a raktározási problémáiról. Másfelől arról a nagyon személyes problémáról van szó, hogy őrületes mennyiségű műveltséget kebelezek be, ami az égvilágon semmire nem használható. A folytatás kulcsszava a *„gyalázatos otthonosság”*. Ez a passzus a Kádár-korszak insider értelmiségének a kritikája. Magamat is közéjük számoltam. Ennek a résznek az alapmotívuma a szégyenérzet és az önmegvetés. Ugyanakkor utalás arra, hogy egy ilyen korszakot túlélni és az integritásunkat valamennyire megőrizni jelentős intellektuális teljesítményt követel, hiszen ki kell ismernem *„romhegyem ingó statikáját”*, *„biztos pontokat”* kell megjegyeznem. Azt hiszem, ekkortájt kezdtem erősen kacérkodni az öngyilkosság gondolatával. Azt gondoltam ugyanis, hogy túl sok energiámat veszi igénybe a beilleszkedés egy olyan rendszerbe, amit már akkor is életképtelennek találtam. Tehát hogy nagy szellemi energiát fordítok olyan feladat megoldására, amit egyáltalán megoldani szégyenletesnek, sőt becstelennek tartok. A kurzivált *„próbálgatni, mert semmi elv nem működik”* mutatja, hogy akkoriban még vágytam a nagy elméletre. A próbálgatni a „trial and error” módszerre való utalás, amit akkoriban még filozófiai gyermetegségből elutasítottam. A folytatás adja meg a vers kulcsát: *„Feladtam / az egység utáni sóvár vágyamat: / milyen gyalázat érhet még?”* Tehát a nagy elméletről való lemondást úgy éltem át, mint teljes morális lefokozódást. Nagy elméleten valami olyasmit értettem akkoriban, ami egy minden zárba alkalmas kulcs, magyarán egy sperhakni. Ennek a vágynak lényeges eleme volt az is, hogy csak egy ilyen elmélet lehet. Az a paradox helyzet állt elő, hogy egyfajta vallási téboly iránti vágy támadt bennem, miközben teljesen képtelen voltam hinni valamiben. A továbbiakban patkánynak és tolvajnak aposztrofálom magam, és megint csak a Kádár-korszakbeli értelmiség önkínzó kritikája az, hogy még azt is felrovom magamnak, hogy elboldogulok ilyen körülmények között is. Nagyon súlyos az a kitétel, hogy erről a labirintusról azt mondom, hogy itt ember lépést se tudna tenni, és le is vonom a konzekvenciát: *„és vége annak, ki a járást itt megtanulta”*. Ez nem kevesebbet állít, mint azt, hogy aki ebben a rendszerben egyáltalán létezni tud, az megszűnt embernek lenni. Tehát amikor állathoz vagy bűnözőhöz hasonlítottam magamat, ezt a lehető legkomolyabban gondoltam. Ahogy komolyan gondoltam azt is, hogy a korszak értelmiségijeinek az a tragikomédiája, hogy egy hosszú tanulási folyamat, sok szubjektív fáradozás eredményeképpen válnak alkalmatlanná tulajdonképpeni hivatásuk betöltésére.

A *„hely és idő alkalmatlan”* tulajdonképp a mindenkori körülményekre vonatkozik. Nagyon általános problémám, hogy amit szeretnék megbeszélni valakivel, az ilyen vagy olyan okból soha nem megbeszélhető, tehát hogy arról, ami számomra fontos lenne, nem esik szó. Aztán jön egy önironikus és Szabolccsal is ironizáló rész, a visszatérés az élet szokottabb képeihez, mert amire felhívom Szabolcs figyelmét, azt egy meglehetősen körülményes mondattal fejezem ki (az idézőjelben lévő mondat). Arról van szó ugyanis, hogy Szabolcsról feltételeztem, hogy minden nőkkel kapcsolatos dologra spontánul érzékeny, ő viszont mindig méltányolta az én megfigyeléseim részletekbe menő, anyagszerű precizitását.

Konkrétan ez a vers összefügg egy szintén a Bartók Béla úton esett sétánk során engem ért sérelemmel, amikor is Novalis filozófiatörténeti jelentőségéről prelegáltam Szabolcsnak, akit a téma mérsékelten érdekelt, és valami olyasmit mondott, hogy jelentőség ide vagy oda, Jékely Zoltán azért sokkal jobb költő. Én akkor ezen úgyszólván megsértődtem a német filozófiatörténet nevében. Ma már, ami a két költő megítélését illeti, igazat adok Szabolcsnak. De a vers befejezésében ez az ingerültség fejeződik ki, mármint hogy a Szabolccsal úgysem lehet másról beszélni. Az utolsó sorok

visszaváltanak a kötött formára, amit rímek is hangsúlyoznak: *siet – üget*; *ott a folt – Desodort*. Az egész verset befejező, körülményesen precíz kép viszont ritmikailag megint szétesik, ez is az általam kedvelt, „leejtős" versvégek közé tartozik. Az *„apró tabletta"* a fogamzásgátló. Arról is szól ez a záróstrófa, hogy volt, illetve van bennem egyfajta gonosz voyeurség, szívesen kifigyeltem, illetve elképzeltem nők apró fizikai esendőségeit, hogy például mennyire izzadhatnak meleg nyári napon nylonharisnyában, vagy éppen ha nincs rajtuk harisnya, akkor hogy hozzátapadhat a talpuk a szandáljuk talpbéléséhez. Az külön foglalkoztatott, hogy mi minden lehet egy nő ridiküljében. Mi tagadás, kíváncsiságból olykor átkutattam nőismerőseim ridiküljét. Még ez az *„illetéktelen szemek nézik"* fordulat fontos. Nagyon nyomasztónak tartottam, hogy az ember ki van téve más emberek tekintetének, ki van téve annak, hogy valamit képzeljenek róla, valahogyan vélekedhessenek felőle. Tehát abban, hogy az utcán megyünk, benne rejlik annak a veszélye, hogy közszemlére vagyunk téve, hogy áldozatául eshetünk egyfajta szellemi agressziónak. Azt hiszem, ez a kép jellemző a távolabbi következmények mármár paranoid végiggondolására. Elképzelem, hogy a nő izzad, és továbbgondolom, hogy az izzadság a blúzáról át fog terjedni a kosztüm anyagára, és ott foltot hagy. Kortörténetileg jellemző, hogy a Desodort tulajdonnévként nagybetűvel írom, ti. akkoriban csak egyféle volt.

Nyaralás

Ennek egészen konkrét életrajzi háttere van. Az érettségi utáni nyáron úgy gondoltam, hogy belefáradtam az ismerőseim tömegébe, és az anyám lakásában dekkoltam. Valóban leeresztettem a redőnyt, és senkinek nem nyitottam ajtót. A tárgyi motívumok persze – az előszobaajtó recés üveg ablakától eltekintve – nem stimmelnek, például anyám lakásában nincs telefon. Ezenkívül konzerveket, teát és kétszersültet sem szereztem be – innivalót és cigarettát igen. Itt a legfőbb poétikai ötlet a cím és a szöveg közötti feszültség, mondhatni redukált nyaralásról van szó. A beszerzések takarékossága is inkább egy sarkkutatóra, mint egy üdülőre utal. Azt is meg merem kockáztatni, hogy ez tulajdonképpen egy halálvers (1969-ben írtam): minden kontaktus megszakad, gyakorta megszólal a telefon, de aztán nyilván többet nem, és ridegen elutasító a *„Milyen / makacs emberek vannak"* mondat, a levélnyílás fedele is becsattan. Az ajtónak támasztott lábtörlő konkrétan arra az emlékemre utal, hogy egy lépcsőházfelmosás után az ajtónak támasztott lábtörlő vezetett nyomra, hogy valamelyik szomszédunk meghalt. A tündérsakk a játékon belüli játék. Olyan szabályai vannak, amelyek eltérnek a ténylegesen játszott sakk szabályaitól, csak feladványai vannak, tehát egy nem partnerrel játszható játék. Ez is a teljes izolációra való törekvés jelképe. Van egy szadisztikus drámai eleme is a versnek, hogy én vagyok a megfigyelő pozíciójában, kiélvezem a látogató tanácstalanságát, akinek nincs tudomása arról, hogy elutaztam volna, és egyszerűen nem érti, miért nem talál soha otthon. Egyáltalán: a megfigyelő pozíciójában lenni egyfajta hatalmi helyzet, pláne, ha az ajtónak támasztott lábtörlő még valami fenyegetőt is sugall, hogy ugyanis a meglátogatott személy már nincs az élők sorában. A vers írásának idején, ha csak képzeletben is, szerettem ilyesmivel játszani.

Naenia

A naenia a gyászdal görög műfaji neve. Kamaszkori nagy szerelmem halálára írtam. Egy teherautó gázolta el a Balaton partján, amikor az üdülőből kibiciklizett az ikreinek ennivalót venni. Neki sok irodalmár szeretője volt, és engem nagyon bosszantott

a halála alkalmából megjelent versek indiszkrét jellege. Ugyanakkor ez a *„Felfakadnak / lappangott, sunyi konzekvenciák”* azt a felismerésemet jelzik, hogy kénytelenek vagyunk számolni azzal, hogy a személyiségünk közprédává válik, minél inkább éltünk, annál inkább. *„a gyászhajtókás férfi-ordenáréság”* arra vonatkozik, hogy a Katiról megjelent versekben mindig éreztem valami olcsó büszkélkedést, hogy az enyém is volt ez a nő. A *„Cipruslombok”* – utalás Petőfi Cipruslombok Etelke sírjáról című versciklusára. Az utolsó két sor, ahol tulajdonképpen a naphoz hasonlítom őt, arról szól, hogy sajnálatos módon nem lettünk jobbak általa. A *„kedves lény”* megkülönböztetett morális státust jelent számomra, olyan lényét, aki jobbá tehetett volna bennünket, ha mi fogékonyak lettünk volna erre. Ezért van az utolsó szakasz olyan módon tördelve, hogy tulajdonképp egy sorból csinálok két sort: *„– Cipruslombok!”*, ráadásul felkiáltójellel. Ezzel az utólagosság reménytelenségét akartam kifejezni, a kegyeleti aktus értelmetlenségét, és hát külön sorrá válik ilyen majakovszkijos tördeléssel a *„Hiába”*. Ez a kulcsszava a versnek.

Egy emlék

A vers Gellért Endréről, a Nemzeti Színház rendezőjéről szól. Többször kísérelt meg öngyilkosságot, állítólag egy lakáscsere alkalmából kinézett az ablakon, és azt mondta: nem elég magas. A zárójelbe tett harmadik sor *(A körülmények ismeretesek)* mutatja azt, hogy mennyire bezártnak éreztem a saját helyzetemet, hogy én tényleg a szűk baráti körnek írok. A mondat különben igen nagy valószínűséggel tényleg elhangzott. Több forrásból megerősítették. Ami engem ebben izgatott, hogy egy rendező megrendezi a saját Abgangját, amikor már halálra megy a játék. Tehát azt éreztem Gellért Endre gesztusában, hogy megkísérli az életeseményt műalkotássá változtatni. Ugyanakkor erkölcsi erő kell ahhoz, hogy valaki a saját betervezett halálát műalkotássá formálja. Ez valami olyasmi volt számomra, mint ha egy kötéltáncos olyan kötélre lép, amiről biztosan tudja, hogy el fog szakadni, és azt is tudja, hogy nincs alatta háló.

Egy erényes hölgyhöz

A vers címzettje Lakatos Mari. Azt hiszem, hogy ez az a vers, ami már az Örökhétfő-t előlegezi. *„A nadrág kétségtelen haladás, / vívmány: valami szellemi.”* A triviálisan létezőnek, a közszükségleti cikknek egy ilyen himnikus ünneplése reakció a hivatalos önünneplésre. A következő két sor, hogy *„A nadrág megnemesíti / a méltókat és választottakat”*, annyi, hogy tehát nadrág már van, de csak annak jut, aki érdemes rá. A következő három sorban tulajdonképpen egy rabelais-i stílusú Kant-paródiát adok elő, ami átmegy egy hegeliánus posztulátumba. Az foglalkoztatott, hogy a nadrágszárakra alkalmazzak filozófiai kategóriát. Viszont az a sor, hogy *„A nadrág virtuálisan levethetetlen”*, nagyon súlyos probléma volt számomra a vers írásának idején, hogy ugyanis a prüdériánktól nem tudunk megszabadulni. Hiába van szexuális forradalom, kulturális forradalom, a beidegződéseinktől nem tudunk szabadulni. A következő strófában már teljesen elbohóckodom a dolgot, három alliteráció van: *„fajtalan fajunk”*, *„a morált, mórest”* és a *„tunyán tanulja”*. Azt gondolom, hogy ebben költőileg is, meg emberileg is nagyon rokon vagyok a Várady Szabolcs egykedvű amoralitásával. *„A szerelmi líra diszkrét hasítéka”*: a hasíték nyilván a slicc, ez tulajdonképp azt jelenti, hogy átmenetileg elfogadjuk azt, hogy mutogatós bácsi vagyok, vagy felkínálkozás az orális vagy manuális szexhez.

A következő strófában mondattanilag egy erotikus konvulziónak a játékos lereagálása van *(„Ne többet erről. Hölgyem: a kezed! / Tedd homlokomra! Tán csillapodom.”)*, két sorban négy mondat. Fontos a *„disciplina”* szó, mert az nemcsak erkölcsi szabályokat je-

lent, hanem tanítást is. Az utolsó strófa Kant kuplerájbeli élményére vonatkozik. Kant egyszer a barátai unszolására elment egy bordélyba, és utólag úgy számolt be erről, hogy nagyon komikus volt ez a hin und her. *„a szellem / tengerimalac-érzékeny bőre”* az Kant lelke. Az utolsó strófának az eleje, a *„Segíts, és együtt felemelkedünk / talán a subtilis iróniáig”*, ez akkoriban, meg azóta is alapvető problémám, szerettem volna megszabadulni a vágytól és a féltékenységtől, de ez nem sikerült.

Turbuly Lilla

EL

elköszön és most kilép
volt ez így és lesz ha még
elköszön de majd talán
visszajön egy hét után

elköszön mert dolga van
el se menne máshogyan
elköszön de hívni fog
biztosan keresni fog

elköszön hát mért hiszem
bízni többé nincs miben
elköszön és vissza se
nem lehet hogy már sose

elköszön és nincs tovább
nézhetem a hűlt nyomát
elköszön és nem marad
múltba hulló kődarab

ZSÁKUTCA

A zsákutcákkal az a baj, hogy
meglehetősen soká tart, míg
zsákjellegük megmutatkozik.
A táblát (ha van egyáltalán)

mindig eltakarja valami: zöld
lomb, feslő plakát, miegymás.
Sokáig észre sem veszed,
hogy minden kanyar után
szűkebb a tér. Mire mégis,
megfordulni már nincs elég
hely. Hátratolatnál, de nem
találod a rükvercet az
istennek se. Ahogy én sem
apám öreg Wartburgján, azon
az utolsó gyanútlan napon.

Kun Árpád

BESZÉLGETÉS A HÁROMÉVESSEL

„Leesett a csengőd a nyakadból,
juhocskám." „Nem leesett, letéptem.
Régen nem a csengőm csilingel,
a kisvonat és az akaratom zakatol."
„Hová tereljelek, hogy ne zokogj?"
„Nehogy terelj! Zokogni pedig
zokogok, mert juhocskából még
csak törpe lettem. Feldönt az
első galóca, és a hasra esés
az enyém, nem az univerzum."
„Az univerzum is tulajdonképpen
a tiéd." „Ne ködösíts! Még ti
sem vagytok a bábjaim anyuval."
„A játékmester néha már te vagy."
„Tegnapelőtt ez a Te bukfencet
hányt, és rémséges Énné változott."
„Lenyelhetlek, az apu hasában
gond nélkül csacsoghatsz Mivel."
„Pengét csiszolnék az epekövedből,
és kihasítanám magam meg
hülyén ragozó testvéreimet."
„Bedeszkázom neked a végtelent,
a gyerekrablók előtt kiglettelem
a réseket." „Édes buta apukám,

még rabszolgát nevelsz, aki már
az óviba diktátorként vonul be.”
„És én hogy ne legyek szörnyeteg?
Hová pakoljam a Nemjeidet,
ezeket a buta Matchboxokat,
hogy lépni tudjunk a lakásban?
Mit tegyünk az anyuval, ha
a fektetés után forogni kezd
velünk a Káosz, öblítőprogram
kedvetlen blúzzal, zoknival?”
„Az Igenek ott csörögnek a
Matchboxok között. Keressetek!”

Tőzsér Árpád

LE VENT SE LÈVE...

1
Most mi legyen?
A hajnali közösülés földmély ritmusa,
a világállandó – szóval a huszadik század
a rímes jambusok gubójában
nem vizsgálható, én meg a szabad vers
képletét elfelejtettem. 6,55.10^{23}...?,
S a vége? Végem! Nem tudom,
hová kell tenni a zérus-ütemet
s a mikro-szünetet. Rémes!
Kimaradok az objektiválható múltból.
A század lassan áttüremlik
az összefüggéstelen egyneműségből
a rikító szárnyú pantumokba,
s strófáról strófára röpköd,
de én ülök 1950-ben, akár
egy politúros ódon ágy szélén,
két árva meztelen lábam lelóg,
összedörzsölöm talpam,
s hull a döngölt padlóra
a harmadkor pora.

2

Most mi legyen?
Hol van, ami nincs?
Hol van a kockás rövid nadrágom,
s Fehér Klára *Előre őrs* című könyve?,
hol Mikszáth Kálmánka ülepe
a rimaszombati iskolám
padjának ülőkéjéről?
Hol van ’ubica néni ágya
a Daxner utca tizenkettőből,
s hol van ’ubica néni?
Őt hallom a konyhában köhögetni?
Én még halasztgatom a felkelést,
testmelegemmel szárítom
magam alatt a húgyos lepedőt,
rejtegetem sötét bűnöm. Még jó,
hogy *teta ’ubica* rosszul lát,
a múltkor is azt mondta
a leves tetején úszkáló
parányi bogarakra: *kemínmag!*,
pedig én jól láttam,
a főtt káposztalevélből peregtek ki.
S még az oroszleckét is
le kell másolnom valakiéről,
Magyarországon a tanár sem tudott
úgy oroszul, mint itt
padszomszédom, L. Miklóska,
s tulajdonképpen az egész osztály.
Nincs mese, föl kell kelni...

3

S most akkor mi legyen?
Mi legyen versem témája?
Az álmom – gyermekcsontváz,
Dalí-figura vezeti kézen fogva,
valami holdbéli város felé lengnek.
A vers még nyomul utánuk,
de már tudja, tulajdonképpen
hajléktalan guberáló ő,
s a gyerekkocsiban, amit tol,
nem csecsemő van,
hanem a sírok kukáiból
kigyűjtött motyó.
Le vent se lève,
il faut tenter de vivre...
Nincs mese,
föl kell kelni.

Halasi Zoltán

GYÜMÖLCS

1
Mint mikor a cigánykereket hányom,
kört ír a lábam, talajt fog a kezem,
földet az éggel cserélődni látok,
ütemre fordulok és forgatok világot,
rajt nélkül indulok, cél nélkül érkezem,
a felnövés is így megy valahogy,
pörgésből bontakozó állapot:
a viszonyaim visszájára vágyom.
Anyám a lányom.

2
Utas vagyok, tagja egy láncolatnak,
az összes szemet, kényszer, lemorzsolom,
vérlemez, úszom, érhálózat foglya,
kifürkészhetetlen indíttatásokra,
botrányos boldogság, homályos borzalom
sodornak messze eredetemen túl,
a ráérzés repedt harangja kondul,
e testben jártam már, emebből kitagadtak,
kutyáknak adtak.

3
Piacra jártam, lovagolni vittem
a milliomosnő gyerekeit,
takarítottam gyárban, irodában,
inkább a múltban éltem, mint a mában,
egyenruhát hordtam egy ideig,
az épet láttam, nem a beteg roncsot,
helyesnek véltem bármilyen parancsot,
ragyogó idő volt, ebben a hitben
ennyire vittem.

4
Újabb esély: a szépségem a pajzsom,
modellt ülök vagy manökenkedem,
klasszikus arcél, idolszerű termet,
adóztatom a bámuló figyelmet,
hibátlan tárgy, érzéki, szenvtelen,
lekaphat bárki szénnel, meg is foghat,
lapockám, tarkóm közkézen foroghat,
az más a fotón mégis, más a rajzon,
én mélyen alszom.

5
Egyszer a tiszta színek berekednek,
az együttérző mosoly arcul üt,
csak gnómok néznek rád a visszapillantóból,
úgy érzed, a megfeszített is pózol,
a nap csupa elvetemültre süt,
mint a csuklás, úgy ráz a létezésed,
tolófájás, idő van, le ne késsed,
egyszer, szülője saját személyednek,
beérsz, leszednek.

Darvasi László

SZÉP IMRE ELŐADÁSRA KÉSZÜL*

Olyan kellemetlenül bonyolult lett minden. Szép Imre jegyzetei az asztalon sokasodtak, befejezetlen mondatok, sebtében lefirkantott, magányos szavak vesztegeltek a visszagöndöröd papírlapokon. Szavak, melyek senkinek sem kellenek. Több köteg gyertyát vett, hogy majd éjszaka is dolgozik, imbolygó kicsi fényeknél, aztán csak gyötörte magát, reményvesztetten bámulta a sötétséget. Égett a szeme, mire rápirkadt, a faggyú összeroskadt, piszkos lett, s ő egész éjjel csupán néhány sort karcolt le, ostobaságokat, közhelyeket.

Klára csöndesen őrjöngött mellette. Nem volt hangja az asszonynak, csak járt-kelt a lakásban némán és vádlón, mígnem egyszer azt mondta, nem. Aztán sokszor megismételte. Nem, mondta reggelizés közben, késhegyén sárgállt a vajdarab, de már nem kente a kalácsra, lassan felállt, s nem tért vissza a megterített asztalhoz. Nem, mondta az utcán egy zsúfolt kirakatú patika előtt. A gyógyszertár kopaszodás elleni kenőcsöt reklámozott. Imre hunyorogva bámulta a plakátot. Nem, mondta a felesége. Klára állt, és sokára indult el újra. Nem, mondta fésülködés közben, és olvasás közben, reggel, a délutáni fáradtságban vagy az éjszaka mélyén. Csak a hold élt, csönd volt a városban, mintha hatalmas pokróccal takarták volna be az utcákat. Nem, mondta Klára. Az asszony ült az ágyban, azt mondta, nem. Visszaengedte a testét, feküdt mozdulatlanul. Ha Imre hallotta a szót, összerezzent, mint akit megütöttek.

Somnakaj bámulta őket, értetlenül, de boldogan. Szája mosolyra fintorodott. Egy reggel a férfi meglátta, hogy a Schütz bácsi ajándékozta rajz, amelyet Klára tüntetőleg akasztott ki, mert Ádámot ábrázolta, nincs a helyén. Fájdalmat sugárzott a fehér kis négyzet, melyet a kép hagyott maga után. Nem kérdezett utána, nem kutakodott, Klára mit tett a rajzzal. S ha éjszaka a felesége felé tapogatózott, nem lökték el a kezét, de egy hideg, halott test várta.

Nem védte meg, Imre, nyögte a nyakába az asszony.

* Részlet a Virágzabálók című regényből.

Hogy tehettem volna, mondja, hogyan?!, a férfi oldalra hengeredett. Nyál csorgott a szájából. Köpni lett volna jó. Idegen, őszintétlen volt a hangja, ahogy válaszolt. Az nem lehet igaz, hogy Péter a fiú gyilkosa, ezt Klára nem hiheti! A testvére vad és szenvedélyes, mint egy vízesés, de nem gyilkos. Ismeri őt, hadarta Imre, nehogy az asszony közbevágjon, kölökkorában még a békát se merte bántani, nemhogy ahhoz vegye a bátorságot, hogy kioltson egy emberi életet! Nem, ezek gyermeteg koholmányok, Somnakaj csapong, kitalál mindenfélét, csak hogy a közelükben, főként Klára mellett maradhasson. Fontossá akarja tenni magát, s ezt Klárának meg kellene éreznie.

Úgy írta le a fiút, olyan pontosan, ahogy maga sem tudta volna, szólt halkan Klára. Látták Ádámot, ott volt a cigányok táborában. És aztán Somnakaj látta élettelenül is.

Igen, igen, pontosan úgy írta le, ahogy maga akarta hallani!, fészkelődött Imre.

Azt mondja, él?

Én azt nem tudhatom, Klára.

Mert ha meghalt, maga is felelős.

Már megbocsásson, kedvesem, de maga mit tett azért, hogy ne így történjen?, kiáltott a férfi, és nyomban megbánta, hogy ilyen durván kifakadt. Még a félhomályban is látszott, hogy Klára döbbenten fordul felé, miközben a párnáját gyűrögeti. A hold fénye csak éjszakai köntösét világította be, az arca sötét maradt. Azok a kis ragyogások pedig a könnyei lehetnek.

Maga vádol engem?!

Imre kikelt az ágyból, magára kapta a köntösét, remegő kézzel likőröspohár után kutatott. Csak miután töltött, és fölhajtotta az italt, válaszolt.

Eszem ágában sincs, csak arra igyekszem rávenni, hogy mást is lásson a fájdalmán kívül. Más szempontokat, melyek...

Az asszony már nem is hallotta, mit mond.

Tudja, mit tettem én azért, hogy ne így legyen?!, fájdalmasat nyikordult teste alatt az ágy. A férfi hallgatott. Milyen furcsa, hogy egy éjszakai szobában veszekszenek, és nem látják egymás arcát. Beszél hozzá egy száj, és ő nem látja, pedig minden szava fájdalmat okoz. Részegeződik egy tekintet, és mintha átfúrná a félelmével.

Hát soha nem nézte meg még a saját gyerekét, nem nézte a bőrét, a mozdulatait, a testének formáját?!, suttogta Klára. Volt a hangjában valami eszelős.

Legyenésznél, Klára, suttogta a férfi, s arra gondolt, olyan, mintha szeretkeztek volna. Ölelkezés után önkéntelenül suttogóra fogja az ember, mintha bűntudata lenne. Úgy érezte, belehal a hirtelen rátörő, ólmos fáradtságba. Tudta, ő hibázott, a hetek óta zajló küzdelemben elveszett a realitásérzéke. Kérdései neki is voltak, de válaszolni már nem tudott. Képtelen volt figyelni az asszonyra. Nem is látta, nem is hallotta igazán, s mindaz, amit tapasztalt belőle, képzeletének dühödt erőfeszítése volt csupán. Idegen lényt csinált Klárából. Nem az a rémséges, amitől félünk, gondolta, hanem amit semmiképpen sem akarunk. Ádám halálával az asszony olyasmit vesztett el, ami soha nem volt egészen az övé, mégis kizárólagos jogot formált a fájdalomra, a gyászra, a kilátástalanság mámorára. Talán ezt kellett volna Imrének megértenie, s akkor képes volna szolgálni. Mert azt kellett volna, szolgálni alázatosan, megértően és béketűrően, de ő ellépett, magára hagyta az asszonyt.

Nem, mondta Klára, és ő képtelen volt feltörni a másik magányának a héját.

Imre a vitatkozás után elment Gilagóghoz. Délelőtt volt, az ég borús, kövér felhők falták odafent egymást. A cigányoknak valami ünnepe volt, ettek, ittak, mulatoztak. A vajda bólogatott, amikor meglátta Imrét, majd alaposan meghúzott egy zöld hasú üveget. A férfi érezte a savanyú bor szagát, az udvar sarkában egy egész bárányt sütöt-

tek nyárson, lassan forgatták a feltűzött állatot, amely már pirult. Egy asszony sörrel locsolgatta a húst, és dúdolt. Imre leült a vajda mellé.

Bizony, bizony, bólogatott kérés nélkül is Gilagóg, nem ábrándozik az ő kislánya, Somnakaj igazat beszél. Az a fiú betért a táborukba, fáradt volt, elgyötört, testén sebek éktelenkedtek, mégis úgy ragyogott a szeme, mint a boldogoké. Nem lehetett hétköznapi ember. Vele volt Mama Gyökér, Féreg úr és Levél úr is, akiket mindannyian jól ismerünk, nem? A vajda kacsintott, megdöntötte az üveget, majd Imre kezébe nyomott egy fémbögrét. A bor karcos volt, de jólesett. Imre nyújtotta a bögrét, kért még. A vajda szeme üvegesebben fénylett a szokásosnál, és mondatok végébe belecsuklott. A tábortűz mellett Barka táncolt. A lány sebesen pörgött, kibontott haja fekete zuhatagként csapkodott utána, nem messze tőle egy fabölcsőben az ikrei nyikorogtak, mint a kutyák. Két fiatal férfi betanult mozdulatokkal nyúzta hegedűjét, egy kövér asszony nevetve rázta a csörgőjét, majd a piros kendőjét leoldva maga is táncba fogott. Imre tehetetlenségében csak bámulta őket. Barka feléje intett, jöjjön, jöjjön, táncoljon. Az asszony a mellét rázta, előretolta az ölét, majd perdült, a tomporát riszálta. Jó szerető, dünnyögte a vajda, csak harap közben. Az ikreivel lesz még bajom, tette hozzá. Gilagóg felnevetett, és nagyot kortyolt. Imre a fejét rázta a nő felé. Barka kiköpött, ordítani kezdtek az ikrek. Gilagóg odébb rúgta kutyáját, az mindig a lábánál sündörgött. A vajda felállt, belépett a házába, és kihozta az Igazmondót. Ölben tartotta, mint egy gyermeket. A vajda teleszívta magát levegővel, majd Habredre prüszkölt, ne világítsanak annyira a csontjai. A kékes fény lassan tompult szürkévé. Gilagóg leoldozta az Igazmondó szájáról a kendőt.

Adjatok pénzt!, nyögte mindjárt Habred.

Adunk, testvér, de előbb igyál!, a vajda megitatta Habredet. Egy egész kupa bort beletöltött a ráncos arcba, az Igazmondó nyakába csorgott a veres lé, köhögött és fuldoklott, de nyelte az italt. Imre figyelte őket, mintha mesét látna. Az Igazmondó nagyot böffentett.

Adjatok pénzt!, dadogta akadozó nyelvvel.

Adjatok pénzt!

Imre felállt, menni készült.

A vajda utána szólt.

Vigyázz a lányomra, nagyon, hallod-e!

Imre bólintott, elhúzta a száját, de nem válaszolt.

Ha nem vigyázol, tudhatod, az ellenségem leszel.

Imre újra megtorpant, s felemelte az ujját. Cigányul válaszolt.

Hiszen ő vigyáz ránk, Gilagóg, mondta, és aztán nem várt feleletet, elsietett, magukra hagyta őket. De sokáig hallotta még a hegedűk hangját.

Az Imrére nehezedő vád hónapok alatt sem enyhült. És úgy tűnt, nincs feloldás. A férfi boldogtalanul hányódott egyik napból a másikba. Hónapokig nem is érzékelte, hol él, nem látta a kábulatba zuhant, megbántott, megfélemlített országot. Klárát kereste, aki mellette élt, vele hált, és aki hónapok múltán is azt mondta neki, miközben belekarolt, amikor sétálni indultak, hogy nem.

Aztán egy reggel a férfi elvonta karját az asszonytól.

Nem?!

Azt mondja, nem?!

Akkor valóban legyen nem, kedvesem. És Imre elindult a zörgő szekerek, a munkába igyekvő lapátos, talicskás emberek, a piacra tartó kosaras asszonyok, zsákos munkások között, mintha ő is valami eladni való, súlyos portékát cipelne, mintha a nyers

valóságot vinné vásárra, holott vékony, bizonytalan alakja oly könnyűnek tetszett ebben az ízekkel, illatokkal és hangokkal teli világban, hogy félő volt, nyomban belevész. A pék ordított mellette, frissen sült cipót kínált. Elment hát, mint egy szellem. Tehetetlenségében magára hagyta az asszonyt, s mintha az életéből akart volna kiszaladni. Imre tudta, egyhamar nem tér vissza. Rosszul tudta. Valahogyan, mert maga sem emlékezett rá, már este hazabotorkált Léni néni vendéglőjéből, igaz, a kalapját útközben elvesztette.

*

És most kezdetét veszi egy másik élet, mondogatta, és Schütz doktor csak későn eszmélt, hogy Imre mennyire komolyan gondolja. Az öreg tudta, hogy nincs minden rendben Szép Imre házának falai között, de azt is érezte, hogy a társa most nem a családi viszályt akarja szóba hozni.

A város egykor volt vezetőit múltjuk tisztázására szólították fel, s a tekintetes urak úgy ballagtak a városháza épületébe, mintha a saját kivégzésükre invitálták volna őket. Ezt az igazolási eljárást nevezték purificatiónak, s az urak félelme nem volt alaptalan. A rebellió leverése után a várudvaron néhány halálos ítéletet valóban végrehajtottak. Schütz doktor mind ingerültebben hozta a híreket. Egyszer az őrjöngő Haynauhoz is hívatták, akinek a lába ujja körme benőtt a húsába, begyulladt, gennyet levedzett, nem lehetett tovább odázni a beavatkozást. A táborszernagy visszautasította az érzéstelenítőt, Schütz doktor szerint csak azért, hogy a beavatkozás ideje alatt jobban gyalázhassa a magyarokat. Ugyancsak a doktor mesélte, hogy az egyik halálraítélt, valami erdélyi szabólegény, aki balga módon fegyvert akart lopni egy őrszemtől, az ítélet végrehajtása előtt térden állva könyörgött az életéért. A gyerek oly szívhez szólóan esdekelt, hogy az egyik öreg katona, kinek lőnie kellett volna, kiállt a sorból, azóta is tömlöcben van, hosszú büntetésre számíthat. Általános és mindenre kiterjedő volt a rendőri megfigyelés, cenzúráztak minden leírt szót és előadást, többnyire tiltották a gyülekezést is. S mert augusztus közepén, éppen a születésnapján gúnyolták ki őfelségét, a városban azonnali hatállyal betiltották a magyar nyelvű színielőadásokat, s a színház épületét Léderer Lipót német nyelvű társulata bérelte a továbbiakban. A színészekkel a doktor jó viszonyt ápolt, Léderer direktornak gyakran reszelt a torka, és emlékezeterősítő pirulákat is sokszor rendelt Schütz bácsitól, aki a vállát vonogatta, ha szemére hányták a németekkel való bizalmaskodást. A beteg az beteg, a színház meg színház, mondogatta a doktor, és rálegyintett az okvetetlenkedőre. Akkor is a doktort hívatták, amikor egy fiú éjszaka akart átkelni a folyón, de a poroszlók megfogták, és úgy megverték, hogy több bordája eltörött, és az állkapcsa is kiakadt. Keservesen nyöszörgött a gyerek, egy alsóvárosi patikus semmirekellő fia, mire a doktor, még szelíden tartva az arcát, elmagyarázta neki, hogy kétféle fájdalommal fog a közeljövőben megismerkedni, az egyik szörnyű lesz, de gyors lefolyású, a másik viszont lassú lesz, és kibírhatatlan. Aztán egyetlen mozdulattal a helyére rántotta az állkapcsot, megmutatva, milyen is az első fájdalom. A doktor nem értette, miért nem a várorvosra vagy a börtönfelcserre bízzák e rutineseteket. Végül arra gondolt, hogy így figyelik meg. Minden hívatás után elbeszélgetett vele valaki, egy fiatal hadnagy, egy ismeretlen tisztviselő vagy az ízlésesen öltöző, olajozott szavú, magát bécsinek mondó úr.

Ha valamely ház előtt császári katonák posztoltak, tudni való volt, hogy ott bujkáló után kutatva túrják fel a pincét, a padlást, a kerti almot, a tyúkok ólját vagy a disznók trágyáját. Lassan begyűjtötték a forradalmi bankókat. A hivatalokban sorok álltak, az emberek türelmesnek látszottak, de némák voltak, az ingerültséget magukba fojtották. S a pattogós német szóra értetlenül tekergették a nyakukat.

A cigányok is ritkábban mutatkoztak a városban, a vajda óvatosan közlekedett, és hasonló viselkedésre figyelmeztette az embereit, s néhány jól elhelyezett nyaklevessel a szeles kölyköket is. Maradjanak otthon, vájjanak teknőt, kapargassanak ki fabögrét, tanulják meg az üstfoltozást, aki meg vályogot akar vetni, tegye azt. Aki lopni, tolvajkodni merészel, az ne várjon semmi jóra. Ő maga, Gilagóg fogja eltörni a kezét, amivel más birtokát háborgatta.

Ostromállapot volt az országban, még Haynau táborszernagy rendelte el. És meg is maradt még évekig. De azért kávéházba, kocsmába lehetett járni, jóllehet még a kancsók mélyébe is belepislogtak bizonyos figyelmes emberek. S Imre és a doktor gyakran ment el beszélgetni. Szokás szerint Léni néninél ültek. A tudós borús kedvében volt régóta, s újabban hosszú monológokba keveredett. Ám ez a legújabb beszéde, amely az idők megváltozásának fölemlegetésével indult, és aztán hosszan, nagyon hosszan kanyargott tova, még a doktort is meglepte.

Ő szeret pallón járni, kezdte Imre, s olyankor elképzeli, hogy ha lelép, talán még el is nyeli a mély. De lassan megszűnik ez is, mondta. Eltűnnek a vizeken és folyásokon átfektetett deszkák, pallók és lécek ösvényei is, melyek úgy kanyarognak a házsorok közt, mint erdőben a gyalogutak. Elapadnak a házak közt és a kertek aljában csillogó patakok, a piciny erek, a tankák és a csöpörkék, ezek a magyar lagúnák, eltűnnek a náddal és sással kerített városi tavak, mert feltöltik őket, kiszáradnak a városrészek közti mocsaras területek, melyek tavasszal lázat és vérszívókat bocsátottak a környékre, de ahol kacsatojást, fiókát és piócát is lehetett szedni, s ahol tavasztól az első zúzmaráig állandóan kuruttyoltak a békák. Eltűnik a vendégmarasztaló sár, s helyette könnyű, fehér por kavarog a városban, s ki is gondolna arra, hogy a sietség majd vaksággal párosul, mert ez a por majd beleszáll az emberek szemébe, beteríti őket, bevonja testüket és mozdulataikat, s majd csak e poron keresztül beszélnek a poros szavaikkal, és e poron keresztül látják a porban fürdő fákat és házakat és embertársaikat. Szorgosan kövezik az utcákat, s nem mintha Európa távolabbi vidékein és más városaiban, Itáliában, Csehországban, Svábföldön vagy Szászországban nem lennének csupa kőből építettek a városok, csakhogy ez itt Magyarország délvidéke, és ennek a vidéknek annyi köze van a kőhöz, mint a hegyekhez, melyek látványától rendesen rosszkedvű lesz az innen elszármazó ember. Eltűnik talán még a Maros is, a töltést áthelyezik a várostól délre, mert a gőzhajózási társulat érdeke így kívánja, folynak a tervezgetések és az alkudozások, mintha büntetlenül lehetne egy folyó torkolatát néhány kilométerrel odébb dobni. Jön dohogva, szikrát hányva, dübörögve a vasút, súlyos talpfáival és vaspályáival, a haladás kigúnyolásával. A kövezett utakon gázlámpák világlanak, éjjeliőrök vizslatnak majd a sarkokon, és nyakon verik a dolgos polgárok álmát megzavaró részegest. Mind több lesz a hang, a kolomp, a templomok harangszava megbékél a sokasodó gépek zajával, s egy rozoga gőzhajó trombitálása szánni való erőfeszítésnek tűnik majd a pöfögő, csattogó és csilingelő városban, hol a malmok, a fűrészgépek és gőzgépek egymással feleselve üvöltik a technika és a fejlődés diadalát. Megszűnik a Búzapiac, mely Alsóvárost választja el a Palánk élettel teli, még ebben a vészes korban is pezsgő negyedétől, és megszűnik a Fapiac is, amely gyantától, fűrészportól, frissen vágott tölgyfától, akáctól és bükktől illatozik, és a tiszai halak egyre kisebbek és satnyábbak lesznek, a hajók megnőnek, és a folyó vize elveszíti az ízét. S ebben a még kevéssé látható, de majd robbanásszerűen megmutatkozó új rendben nincs helye az olyan teremtményeknek, mint Mama Gyökér, Levél úr vagy a kellemetlen Féreg úr. A működése mámorától megittasult anyag felzabálja a meséket, s ha egy-két ház tornácán

még zenél is a paprikafüzér, mind kevesebben fogják érteni e muzsikát. És más lesz a jónak és megint más az aljasságnak a mértéke. És más lesz a szépnek s megint más a csúfnak a mértéke!

Szép Imre fáradtan elhallgatott.

Úgy érti, kérdezett közbe lágyan, megértően a doktor, hogy például templomaink csendje, s most mindegy, hogy keresztény vagy zsidó templomokra gondolok, nem lesz méltó válasz e hangzavarra?

Imre mintha meg se hallotta volna, újra feltüzelte magát.

Miért tűnt el Koszta Nyikiforov, miért költözött a föld alá?! Csak az üzekedés végett?! Badarság! Hiszen évszázadok óta zenélt itt, s ha nem ő, valamelyik testvére, rokona zümmögte teli az éjszakát! Elment Mama Gyökér, soha többé nem látom!

A férfi keserűen nevetett. Ököllel ütögette a faasztalt.

Nem az a baj, hogy marha vagyok, doktor, a legnagyobb baj az, hogy szentimentális vagyok!

Számot vetni, az egyik rubrikába beírni a kiadásokat, a másikba a bevételeket, nos, ez még nem szentimentalizmus, Herr Schön. Számolgasson csak, végül megtudja, hogy megéri-e.

Mire gondol, doktor?! Minek kellene megérnie?!

Schütz doktor a szakállában babrált, Léni néni kicsapta a konyha ajtaját, rosszkedvűen jött elő egy adag sült hússal. A kocsmáros asszony gyászolt. Meghalt a legkisebb lánya, a rossz lábú Veronka, aki egyszer olyan keményen rápirított az itt összegyűlt tudós, de legalábbis a tudományukat firtató urakra. A tüdeje vitte el, egy hajnalon rózsacsokrot köhögött a párnájára, és már soha nem ébredt fel.

Volt egy kislányom nekem is, szólalt meg váratlanul az öreg, aki soha nem beszélt a családjáról, különösen a két lányáról nem, akik Bécsbe költöztek, de még a feleségéről se, akit jó harminc éve vitt el a gyilkos láz, nyomban a második lány születése után. Volt egy kislányom, ismételte Schütz bácsi, szegényke éppen így aludta ki magából az életet, mint ez a Veronika. Szép Imre csodálkozott. Úgy, hát három gyermeke volt a doktornak.

Igen, kérem, az első meghalt, pedig már tudott beszélni. Ma már, azt hiszem, meg tudnám menteni. Érti, mire célzok, barátom? Ma már van olyan gyógyszerem, amivel megmenthetném. De akkor nem volt. Harminc éve még nem volt olyan gyógyszerem, de ma, az öreg a mutatóujjával hadonászott, ma már van!

Szép Imre hallgatott, zavartan tologatta snapszos pohárkáját.

Nézze, élénkült fel hirtelen a doktor, semmi kétségem nincsen afelől, hogy itt, és ekkor körbenézett, s ez egyszerre jelentette a várost, az országot vagy talán az egész földkerekséget, talán jobb lesz. De nem ez a kérdés! Bizonyosan más, gyökeresen más lesz minden, ez a lényeg. Ám ha e háborgó, fortyogó másban megtaláljuk ugyanazt, amit most elveszni vélünk, akkor jó. Nézze, kolléga, ha így lesz, akkor rendben van minden.

De ha nem találjuk meg?, ellenkezett Imre.

Akkor megtalálják a kölkeink, vonta meg a vállát a doktor.

Természetesen nem az ostromállapotról beszélünk.

Semmiképpen sem, bólintott a doktor.

Voltaképpen a civilizációról beszélünk, vetette közbe Imre.

Igen, a civilizáció kihívására gondolok, helyeselt a doktor, holott tudom, Schön barátom, hogy ön ezt a kérdést másként látja, magában több a fájdalom és a keserűség.

Nem vélem maradinak, de bizonyos kérdésekben mindenképpen földhözragadtnak. Ön gyufát használ, megfigyeltem, ki nem állhatja a tűzszerszámot. Én csak azt mondhatom, hogy a civilizáció több áldozattal jár majd, mint győztessel. A civilizáció több lemondást követel tőlünk majd, mint ami nyereséget ad. Kezdetben bizonyosan így lesz. S ha most, hogy úgy mondjam, elégedettek lehetünk saját magunkkal, egy civilizált országban ez az elégedettség rémületes tapasztalattá válik, mert az, amik vagyunk, sok is lesz, és kevés is lesz, igen, talán az lesz az ember legfájóbb tragédiája, hogy képtelen lesz kitölteni egyszeri életét, életének lehetőségeit és reményeit, folyamatosan és kérlelhetetlenül el kell távolodnia önmagától, mert lefoglalja és elvarázsolja, mondhatni, különös révületbe hívja a külvilág, az ember folyamatosan arra döbbenhet rá, hogy a változások origójában áll, és az élet, melyet ifjúként kezdett, csírájában sem hasonlít majd ahhoz, amelytől egy napon megválni kényszerül. Ez világfolyamat, kérem. Az életünket kísérő színpadi kellékek a mai időkig az állandóságot képviselték. A múlt a jelenig ért, a jelen a jövőt is elbeszélte. Eddig az idő törődött velünk, most bejelentettük az igényt a szerepcserére. A házaink, a bútoraink, a szerszámaink és a meséink azok voltak, melyeket apáinktól kaptunk, s amelyeket mi magunk is továbbtestáltunk a kölkeinknek. Most azonban oda jutottunk, hogy az életünket jelenetről jelenetre újrarendezik. Régen úgy játszott az ember, hogy születésének színpada szinte pontosan úgy nézett ki, mint az a hely, ahol föladták neki az utolsó kenetet, s végül felkötötték az állát. Csakhogy ez itt a tizenkilencedik század második fele, kérem. Bizonyos viszonyokat kétségtelenül föl kell számolni. S ha mi magunk tesszük, tán megmarad az a jó érzésünk, hogy ha urai nem voltunk is az eseményeket irányító erőknek, de befolyásolói talán, mert megteremtettük a lehetőségeket, hogy emlékezhessünk bizonyos ősi rendszabályokra. Ilyesmit akar hallani, ugye, Herr Schön? Maga éppúgy tudja, mint ahogy én, az ember mindenestül kell majd az új erőknek. Kell az ember lelke, a teste, a szelleme, a fizikai ereje, az ügyessége, a bátorsága, a gyávasága, a restsége, a megvesztegethetősége és a szorgalma. És amit adunk, valóban sok lesz, de nem lesz elég. Az utolsó hajszálig bekebeleznek bennünket, hogy ne álljunk útjába a haladásnak. Én erre azt mondom, hohó, nem egészen így van, mert az őrületünk, a bolondságunk nem kell majd senkinek. Hát ez lesz a mi mentsvárunk, barátom! Az őrületünk ment meg bennünket, amikor az úgynevezett épelméjűek fulladozva keresik magukat az égre feszített tükrökben, de csak árnyakat látnak. Pokolbéli árnyakat!

Szép Imre megcsóválta a fejét.

Doktor, kérdezte, és arra mit válaszol, ha éppen az őrületünk kell majd, ha semmi másra, de arra igényt tart az új rend?

A doktor szuszogva hallgatott. Sokáig nem szólt, az arca se rezdült. Mintha megkövült volna, sokáig nem vett levegőt.

Az, kérem, rettenetes tragédia lesz, szólt végül.

Schütz bácsi felállt, tett néhány lépést a kocsma termében, s megállt egy bizonytalan korú, városias öltözékű ember előtt.

Maga hallgatózott?, kérdezte közelebb hajolva.

Hogy gondolhatja ezt, doktor úr?!, vörösödött el a férfi.

De hallotta, miről beszélgettünk, erősködött a doktor.

Igen, hallottam, nem éppen suttogva diskuráltak.

És értette is, amit hallott?

Azt nem mondhatnám, kérem.

És máris elfelejtette?

Igen, elfelejtettem, nekem nincs eszem az ilyen bonyolult okfejtésekre, kérem, a férfi a kezét tördelve könyörgött, hogy hagyják már békén.

Schütz doktor elégedetten megfordult, a hangját kieresztve intézte szavait Szép Imréhez. Most már a legtávolabbi zugban, a kemence mellett, a mázas kancsók, a falra lógatott festett butykosok alatt is jól lehetett hallani, mit mond.

Maga is tudja, Herr Schön, az emlékezés a közfelfogással ellentétben nem a megismerés egyik fajtája, hanem a lemondás titkos ünnepe! A felejtés inkább szolgálja a megismerést, amennyiben arra ösztökél bennünket, hogy a felejtés okozta hiányokat újra és újra felszámoljuk. Egy snájdig postakocsin is cserélődnek az utasok, míg célba nem ér, hát nem?! Leszáll egy csinos úriasszony ennél a saroknál, a következő megállónál a helyét elfoglalja egy utcalány. Ilyen egyszerű ez! Schütz bácsi a levegőbe csapott. Nincsenek illúzióim. Maga, Herr Schön, nem kedveli a fotográfia művészetét. Ha a kamerám elé kerül valaki, nem azért készítek felvételt róla, hogy szembeszálljak a felejtés ügymenetével. Éppen ellenkezőleg. Tetemre hívom a felejtést, ha úgy tetszik, én magam irányítom. Érti, Herr Schön?! Hiszen látom a tekintetéből, hogy nem érti! Hiszen amikor képet készítek, soha többé nem emlékezhetem majd arra a valóságra, amelyet a képem kívánt megörökíteni. A kép a valóság elé tolakodik, és így a felejtésem teljes lesz. Ha a képet elvesztem, vagy nincs a kezem ügyében, rá fogok emlékezni, s nem az úgynevezett valóságra.

Az öreg elhallgatott, csak állt leejtett vállal, nagyon fáradtan, égő, vörös foltokkal az arcán. Valaki a torkát köszörülte. Léni néni odatolatott a doktorhoz, megcsókolta a homlokát, és a kezébe nyomott egy pohár bort.

Öblítse le a torkát, Doktor úr, kiszáradhatott.

A férfi, akit a doktor megszégyenített, sietősen távozott. Hideg levegő csapott végig a helyiségen. Amikor becsukódott az ajtó, az öregember Imrére emelte a tekintetét.

Mi ugyanazt tesszük, Imre. Látja már, barátom, hogy van mentsvár?, kérdezte, és lehajtotta a bort.

*

Olyan dologra készült, amelyre az életét tette fel. Lett volna más választása? Még Drezdában, a természettudományi fakultáson jól fizető kutatói állást ajánlottak neki, csak bólintania kellett volna. Ha akkor igent mond, mára hírneves tudós, megbecsült és vagyonos ember. Gondja egy szál se. És ő határozottan nemet mondott. Elveszetten ült a hosszú, fényesen csillogó asztal mögött, nézte a drezdai professzor előbb barátságos, majd méltatlankodó arcát, de nem másította meg az elhatározását.

Ha elfogadom az ajánlatát, professzor úr, az önök országában kellene élnem. Ám én nem akarok itt élni. Magyarországon fogok élni, mondta Imre, s tudta, hogy kellemetlen vonás jelent meg a szája sarkában, eszébe jutott az anyja.

Ez az utolsó szava, Schön?

Nincs utolsó szó, professzor úr, rázta a fejét.

A professzor horkantva pattant föl, és döngő léptekkel hagyta el az egyetemi tanácskozó hatalmas termét, mely tele volt aggatva névtelen, kevéssé jelentős barokk szerzők festményeivel. Az egyik képen egy szarvas a szügyébe döfött dárdával vetette magát a sűrűbe. Imre sokáig bámulta a fővadász dühödt arcát, aztán a professzor után ballagott.

Most pedig az 1851-es esztendő februárja volt, és az ajánlat, hogy gyökeresen változtasson az életén, nem egy másik embertől, és nem is valami intézménytől érkezett.

Olyan volt, mintha megálmodta volna, mit kell tennie. Ki tudja, honnan ered a sugallatok gyökere? Nem, bizonyára nem álmodott. Tisztán és pontosan látta a parancsot, de nem látott szájat a mondatok mögött. S lett volna más választása természetesen. Békében megülhetett volna a fenekén, elbogarászhatott volna rügyekkel és hajtásokkal, figyelhette volna, hogyan feslenek föl a maghéjak és a bimbók, könnyű ámulatba ejthette volna Klárát, valahányszor kék vagy halványzöld hortenziákkal lepi meg őt, mert az egyik cserép földjébe vasport szór, a másikba nem, ezer ilyen kicsi, kedves trükkel szórakozhatott volna, és persze jegyzeteket küldhetett volna az Akadémiának, a kezdeti idegenségüket fokozatosan legyőző tudós társaknak, idővel bizony előadásokat is tarthatott volna, tag lett volna, a körön belül lett volna. Egyszerű lett volna az élete, belátható és kiszámítható. Nevelhette volna a gyermekét, aki már szavakat mondott, és járt. Lelassulhatott volna, akár a többiek, „lassú magyar" lehetett volna, ahogy a városi polgárokat és a dúlt keblű gazdákat, ezeket a hazafiakat nevezte, akik a lassúságukba csomagolták a gyűlöletüket és a ravaszságukat.

Klára persze nem ilyen volt, nem lett lassúbb vagy szeszélyesebb. Törődött Somnakajjal, megtanította fésülködni, pirosító porokkal és kenőcsökkel szépítkezni, ruhákat adott rá, illedelmes járásra, köszönésre oktatta, és a lány már olvasott is. Somnakaj nem lankadó rajongással táncolta körül Klárát. Még féltékeny is volt a férfira, legalábbis Imre érezte átható, kelletlen pillantását, ha kiküldte a szobából, mert egyedül akart maradni a feleségével. Talán még hallgatózott is a hálószoba ajtajának simulva. De az biztos, hogy Somnakaj pákosztos volt, titokban lopta az ételt. Erről Klára is tudott, de nem pirított Somnakajra, mert ő is úgy tartotta, akár a férfi, az étellopás csöppet nem figyelemre méltó dolog.

Imre a forradalom bukását követő hónapokban rendszeresen elvitte a kislányt a Fő térre, ahol minden második héten a Ripperda nevű térparancsnok tobzódott a gyönyörben, amikor saját kezűleg lobbanthatta fel a lángokat. Ripperda térparancsnok imádta a tüzet. A bajusza szinte megnőtt, a tekintete átszellemült, amikor egy jól megrakott máglya lángra lobbant. Elkobzott naplókat, forradalmi könyveket, füzeteket és pénzt égettek kéthetente a Fő téren. Imre borzongva bámulta a tűz táncát, s olyan erővel szorította meg Somnakaj kezét, hogy a lány feljajdult. A tér felett barnára égett papírlapok, bankók, pernyelepkék lebegtek. A kislány bámult, aztán mutogatni kezdett a szállongó pénzek után.

Hiszen azon kenyeret, azon ruhát, azon halat, azon fésűt lehetett volna venni!

Imre hallgatott.

Úristen, mondta Somnakaj, ez borzasztó.

Imre éberen pillantott rá, közelebb húzta a lányt.

Mi jutott az eszedbe, hm?

Egy... egy virágszirom, dadogta a kislány. Láttam egyszer egy virágszirmot így peregni, nézett hosszan egy megperzselődött bankó után, mely emeletmagasban táncolt.

Milyen szirom volt az, Somnakaj?

Rózsaszirom, bólintott a lány, és véres volt.

A felesleges tortúrákat, a kényelmetlenné és bizonytalanná váló életet, a folyamatos cenzúrát, a zaklatással fölérő folyamatos megfigyelést, az ostoba fecsegések után meginduló hajsza keltette félelmet, mint az ötvenes év nyarán, amikor az emigráció ügynökeit kutatták házról házra, utcáról utcára lázas szenvedéllyel, durván és kíméletlenül és persze a legkisebb eredmény nélkül, még elviselte volna Imre. Tudta, hogy az ilyesfajta fölfokozott állapot huzamosabb ideig nem tartható. Tűrni kell, nyugodtnak kell maradni, és a rossz oldja ki majd a saját görcseit. Ám aztán történt valami, ami mi-

att egyenesen személyes megbántást érzett. Olyan gyalázatos aljasságnak ítélte a dolgot, hogy napokig képtelen volt szólni a felháborodástól. Az eset Bonyhády Istvánnal, az új megyefőnökkel, a rebellió dühödt ellenségének a kinevezésével függött össze. Bonyhády egyik intézkedésével még az egyházi beszédeket is megcenzúrázta volna, s ilyen szellemben utasította a nemrégiben a hivatalába helyezett Lőw rabbit, hogy láttamozásra mutassa be egyházi tanításait, mire a rabbi kedvetlenül azt válaszolta, de hát megyefőnök uram, akkor előbb a Bibliát kellene cenzúra alá vetni, hiszen az ő tanításai a Biblia szellemében és nyomán fogantatnak, erre a válaszra meg a megyefőnök kedvetlenedett el, a Bibliát cenzúrázni nem áll módjában. No, ekkor már jobb kedve volt a rabbinak, és ott, a hivatali terem fényében fekete ruhájának valamelyik rejtekéből elővette a zsidók Bibliáját, és bizony, ahogy szokta, egy ujjal s minden lapozáshoz az ujjbegyét megnyálazva fel is lapozta.

Schütz bácsi kuncogott, mint egy vásott gyerek, Lőw rabbi felolvasta annak a marhának Sámuel első könyvéből azt a passzust, amelyben a nép királyt követel.

Az meg csak pislogott!, derült Imre is.

Hápogott, mint a néma kacsa, és Schütz bácsi el is játszotta a döbbent megyefőnököt.

Holott az Énekek Énekében is akadna néhány olyan rész, melyet ez a tulok szíve szerint betiltana, jegyezte meg Imre.

Ám Bonyhády jócskán túltett a mosolyogni való buzgalmon és sok egyéb kishivatali szörnyűségen. Már a könyvégetések miatt vigasztalanul vérzett Imre szíve. S amikor azt hallotta, hogy a levéltárban őrzött forradalmi jegyzeteket különös módon semmisítik meg, elhűlve ingatta a fejét. Jóllehet a könyvégetés is szörnyű gyilkosság, ám lángok után nincs tapasztalható áldozat, a hamut és a pernyét szerteleheli a szél, az eső a földbe, a füvek és fák gyökerei közé mossa az egykor volt mondatokat és szavakat, s a gyászoló azt érezheti, olyan ez, mintha valaki azt választja, hogy elhamvasztott testének hamuját hintsék szét, így vigasztal bennünket, hogy most már örökké velünk marad. Van búcsú, de nincs elválás. Ami elhamvad, a részeddé válhat. Ám a befeketített s gyászos mementónak meghagyott jegyzőkönyvek olyanok voltak, mintha valaki szavak és mondatok temetőit hagyta volna maga után okulásul és leginkább elrettentésül. Így jár, aki veszélyes vizekre evez, s persze, hogy mik ezek a veszélyes vizek, pontosan nem lehet tudni, hiszen az események krónikáit halálos fekete matéria fedte, vastagon fölkent, zsíros festék, szurokfolt, sötét tinta. Olyanok voltak ezek a könyvek, mint a halottak, akiket nem lehet többé eltemetni. Nem kötöttek szövetséget, nem engedtek a gyász munkájának, holtukban is nélkülünk éltek. Meghaltak, de nem engedtek az idő jelenéből. S nem tartottak igényt együttérzésre sem. Magányuk feloldhatatlan és rémületes volt.

Hosszú győzködés után lefizettek egy irattárost, Imre szeretett volna megszerezni egy ilyen befeketített forradalmi jegyzőkönyvet. De az irattáros csak arra volt hajlandó, hogy egyik este néhány percre beengedje őket a selejtek raktárába. Szél ugatott az utcákon, a vihar kiürítette a várost. Ők is átázva érkeztek, a járőr biztosan valamelyik kapualjban várta a zivatar elültét.

Ezt én festettem be, mutatta remegő ujjal az irattáros az egyik füzetet, idős ember volt, fehér szakállát már áztatta a könnye. Schütz bácsi is sírt, csuklott, elővette nagy zsebkendőjét. Imrének ökölbe szorult a keze. Az egyik napló lapjai közül kicsorgott és megdermedt a festék. Mint egy hatalmas, elválni képtelen könnycsepp. Szép Imre elfordult, hogy ne lássák, őrjöng tehetetlenségében.

*

Úgy tűnt, a felesége valamelyest megnyugodott. Klára újabban kevésbé volt éles és bántó. Mintha a férfi elfojtott, de növekvő dühe figyelmesebbé és óvatosabbá tette volna. Klára vigaszt lelt Somnakajban, a férfi sokszor hallotta kacagásukat, ha elvonultak. Ám lassan másfajta idegenség nőtt a feleségében. És Imre nem kárhoztathatta ezért. Klára megérezte, hogy mindaz a vágy, ami a homályos és kibogozhatatlan értelmű tervek jegyzeteiben, elejtett félmondatokban és szórakozott felkiáltásokban rejtőzik, őellene is dolgozik. S hogy Klára nem tehet semmit. Nincs lehetősége, mert nincs beavatva, s főként nincs rábízva semmi felelősség, csak a tűrés megalázó feladata, részvétel egy olyan vállalkozásban, amihez köze nincs. Imre soha nem gondolta, hogy egyszer előállhat az a helyzet, hogy Klárát megalázza. És most bólinthatott.

Itt maradtam neked én, mondta esetlenül, gyáván.

Nem, válaszolta éllel Klára, hiszen te sem maradsz. Nem arról szól ez az egész, hogy itt hagysz?!

Imre nem válaszolt.

Olykor arra gondolok, Imre, az asszony járkálni kezdett, s a férfi közben minden mozdulatát követte a tekintetével, hogy az emlékezet, nos, hát olyan nincs is. Nem arról van szó, hogy ami történik, elfelejthető. Hát persze! De arra nem gondolt, hogy sokkal többet felejtünk, mint ami történt, és amire egyébként megadatott volna a lehetőségünk emlékezni?! Hogy mindig többet felejtek, mint amit az enyémnek hittem, Imre! És aztán csak a hiányát látom, és borzonghatok elveszetten, hogy az enyém volt, a birtokom volt, és csak onnan tudhatok róla, hogy elfeledtem, elvesztettem, hogy nincs, nincs, nincs?!

Klára zihálva hallgatott.

És ettől olyan ijesztő ez az egész, Imre, tette még hozzá.

A férfi most sem válaszolt.

Az asszony néha még mindig megállt előtte, s azt mondta, nem. Majd elment a piacra, a könyvesboltba, ruhák közt válogatott körülményesen, némán, kielégítetlen szomjúsággal. Somnakaj oldalról pislogott fel rá, tanult egy másfajta szomorúságot. Klára sétált a korzón, hagyta, hogy a férfiak bámulják. De a tekintetében nem volt köszönet, megvetően, ellenségesen válaszolt a fürkésző, nyíltan barátkozni vágyó pillantásra. Aztán úgy tért vissza a városból, mintha minden rendben volna. Könnyed volt, nevetgélt, Somnakajjal évődött, összekócolta a kislány haját, megcsipkedte. De túl hangos volt, a mozdulatai szélesen íveltek, s gyakrabban tört egy pohár, mint máskor. Klára soha nem mondta ki azt a nevet, hogy Pelsőczy Ádám.

Imre pedig folyamatosan arra gondolt, hogy meg fogja tenni, amit eltervezett, és nincs erő, ami az útjába állhatna. Bosszúsan elhúzta a száját, amiért ilyen patetikusan fogalmazott. Gyűlölte magát, sodródott.

Esős napon látogatott el a hivatalba. Tél volt, de esett. A folyosón állt a víz, szürke tócsák sorakoztak egymás után. Az ajtók előtt szokás szerint kígyóztak, de Imrét szinte azonnal hívatták. Vizes kalappal lépett a szobába.

A hivatalnok zavartan pislogott, Szép úr nem ismeri a bélyegtörvényt? Imre bólintott, valóban nem ismeri. A hivatalnok erre elmagyarázta, a hatósághoz csak felbélyegzett beadványok érkezhetnek, de most, különös szerencse folytán, van nála egy ilyen bélyeg, máris előkotorta, majd maga töltötte ki a hivatalos folyamodványt. Elsietett a lappal, és néhány perc múlva hozta a lepecsételt, a város katonai vezetője által is szignált engedélyt, amely arra jogosította fel nevezett Szép Imre akadémiai professzort, hogy előadó révén megjelölt tárgyhó napján „természettudományos jellegű” előadást

tartson az erre az alkalomra kibérelt „Palánk városrészi kaszinó épületében". „Különleges megjegyzés: a bérlés költségeit a városi költségvetésből kell finanszírozni, az esemény közérdekű, tehát fölöttébb támogatásra méltó."

Imre meglepetten silabizálta a papírlapot.

Nincs rajta, hogy magyarul szólhatok.

A hivatalnok maga írta rá, „előadási rendezvény tetszőlegesen választott birodalmi nyelven", majd újabb pecsét és megjegyzés, javította és kiegészítette: Horsch.

Imre vérszemet kapott a gyönyörűségtől.

Kigl szerkesztő megszégyenítően birodalompárti lapjában hirdette magát, vagy utcai köztáblákon, kávéházak bejáratánál. Elment a kaszinóba is, és alaposan megnézte a termet, ahol elő fog adni. Hihetetlen volt, hogy magyarul beszélhet nyilvánosan, amikor a színházban is csak német nyelvű előadást engedélyeztek!

Amikor legutóbb a szerkesztővel találkozott, Kigl leült hozzá a kávéházban, sokáig méregette, majd megszólalt.

Én azt hiszem, maga írta azt a kritikát, professzor úr.

Jól sejti, én írtam, Kigl, válaszolt szórakozottan Imre, de ez most már mindegy is, nem?

Nekem az a gyanúm, hogy nem erről fog beszélni az előadáson, Szép úr, fűzte tovább Kigl, és az asztal sarkán álló borosüvegre sandított. Aztán kéretlenül töltött magának.

De igen, Kigl úr, erről fogok beszélni.

Miért áltatjuk egymást?, dobolt az asztalon a szerkesztő. Tudnia kell, hogy én nagyra becsülöm magát. Azon is sokat töprengtem, miért is csinálja. Hogy miért kezdett bele?! Hiszen szemernyi esélye nincs. S nem csak ilyesmiken törtem a fejemet, uram. Azon is gondolkodtam, hogyan segíthetnék magának.

Miből gondolja, hogy segítségre szorulok?, kérdezte meglepetten Imre. Az esélyteleneknek értelmetlenség segítő kezet nyújtani.

Igen, igen, viszont mégis lehet szépen csinálni.

Kétségtelenül így van, a mocsár akkor is szép, ha ketten fulladtok bele, s nem csak egyedül te, bólintott Imre.

Hanem, lögybölte szájában a bort Kigl, képzelje el azt a jelenetet, professzor úr, amikor két igazán esélytelen ember igyekszik segíteni egymásnak.

Imre mosolygott.

Nem a mocsár a fontos?

Dehogynem, a mocsár a fontos, mondta Kigl. Hogy éppen abban segítsünk egymásnak, bólintott a szerkesztő, s a maradék borát kihörpintve magára hagyta.

Szép Imre tudta, hogy Kigl besúgó. Másokról is tudvalevő volt, hogy összejátszanak a hatósággal, ki gyávaságból, ki elhivatottságból csinálta, kit pedig megzsaroltak valami jelentéktelen félrelépésével, botlásával. Kigl összejátszott velük, mégis azt beszélték a városban, hogy veszélytelen spion, mert azok, akik jelentést kanyarító tollának hegyére kerülnek, soha nem szenvednek komoly retorziót. Szép Imre ráadásul úgy tartotta, Kiglben van bizonyos érzék a mélyebben munkáló esztétikum iránt, s bármennyire tenyérbe mászó alak is, nem hiányzik belőle a hajlam valami fájdalmas elmélyülés képességére. Amikor hórihorgas, görnyedt alakja föltűnt az utcasarkon, az embernek az az érzése támadt, hogy nem látható koloncokat vonszol maga után. Imre tudta, hogy a szerkesztő fia eltűnt a forradalmi harcok idején, valahol Délvidék poklában vesztették nyomát, s bár hivatalosan nem nyilvánították halottnak, egyre csekélyebb volt a remény, hogy a fiú életben van. Kigl minden követ megmozgatott, hogy ráleljen. Klára fintorgott, amikor Imre felemlegette neki a szerkesztővel való találkozást. Az asszony

úgy tartotta, Kigl gyáva és sunyi alak, szarházi. Egy semmirekellő, egy tudálékos, borissza, a műveletlenségét a jólértesültségével palástoló alak, görény! Nem, Klára nem szokott ilyen elfogult és szenvedélyes lenni. A férfi arra gondolt, a felesége a lelke mélyén vetélytársat lát a szerkesztőben. Milyen különös. Nevetséges volt ez az egész, mégis igaza volt az asszonynak. Ritka eset volt, hogy ennyire homlokegyenesen ellentétesen vélekedjenek valamiről. Imre tehetetlenül mosolygott, az asszonyt ez feldühítette.

Mondja, miért védi azt a marhát?!

Miért nem azokat sajnálja, akiket besúg?!

Majd lehiggadt, hirtelen átölelte, és azt súgta a férfi fülébe, maga túl messzire megy, Imre. És ez őt fájdalommal tölti el. A karját simogatta lassan, a férfi az asszony apró kézfejét bámulta, melyet kék hurkokkal rajzoltak teli az erek. Klára suttogott, suttogott. Olyan fájdalmat érez, hogy néha arra kell gondolnia, soha többé nem tud megbocsátani neki. Az asszony szeme lázasan csillogott.

Imre kényszeredetten felnevetett.

Most aztán igazán bonyolítom, kedvesem, hát nem?!

Klára aztán két napig nem szólt hozzá. Úgy húzta el a függönyt, hogy nem kérdezte, zavarja-e a délelőtti fény. Leült mellé a pamlagra, olvasott néhány lapot, majd felállt, és szó nélkül hagyta magára. Sürgős léptekkel, mintha valami halaszthatatlan dolga lenne, átsietett a szobán, de nem nézett rá. S amikor harmadnap a reggelinél először a férfi felé fordult, annyit mondott halkan, kétségbeesetten.

Imre, kérem, ne tegye.

Nagyon kérem.

A férfi kezében megállt a kés. Almát hámozott éppen. De nem pillantott fel, a kést letette, és beleharapott a héjas gyümölcsbe.

*

A hatóságnak nem volt lehetősége sokat vacillálni, engedélyezzék-e az előadást. Természetesen fennállt a veszély, hogy az esemény hazafias tüntetéssé fajul. Minden veszélyes, ami csoportosulás, ami színház, kaszinózás és fogadás, bál és mulatság, ami rendezvény, ami több ember kiszámíthatatlan végkimenetelű találkozása. Hiszen a vallási gyülekezeteket is betiltották, nem működhetett a Szent-rózsa-füzér egyesület, de még a különösképpen szelíd Mária Társulat sem. A hivatal bürokratáit ellentmondást nem tűrve győzte meg a bécsi úr. Kemény volt és határozott, pattogó hangon adta elő az agyalágyultaknak, mihez tartsák magukat. Az előadást engedélyeztetni kell, sőt, ennél is többet mond, emelt a hangján, a rendezvényt a háttérből kell támogatni, minden segítséget meg kell adni ennek a Szépnek, hogy a beszédét megtarthassa. Miért, kérem? Nos, mert így egy helyen lesz az összes olyan alak, akit érdemes megfigyelni. A bécsi úr mélyen lenézte a hivatali embereket, miközben persze nem feledte, hogy a könyökvédős urak az ő működését is serényen szolgálták, amennyiben az általa beszerzett jelentéseket szortírozták és iktatták, pontosan, hiba nélkül, lelkiismeretesen, esőben, hóban, fejfájásban. Azért mégiscsak rabszolgák, gondolta a bécsi úr.

Fontos az olyan fickó, ki merészel nyerget használni, amikor tiltva van?! Fontos, ki idézgeti Heinét, ezt a született rebellist, akinek a magyar szó hallatán hasmenése támad a meghatottságtól?! Fontos, hogy Petőfiről, Kossuthról és Perczel Mórról sugdolóznak?! Fontos, hogy március tizenötödikén labdáznak a Mars téren?! Fontos, ki füstöl úgynevezett forradalmi pipával?! Fontos, hogy hányan integettek a postaállomáson nemzetiszínű díszzsebkendővel?!

Ugyan, kérem, mindez egyáltalán nem fontos! Ezek semmiségek, és csak a hivatali bogaraknak fontosak.

Hivatali éveinek derekán, amikor már híre járt a tehetségének, a bécsi urat maga Kempen táborszernagy hívatta. A félelmetes rendőrfőnök sokáig mustrálta, még meg is kerülte, majd csak annyit kérdezett.

Maga gyűlöli őket?

Kiket, rendőrfőnök úr?

Azokat az egyéneket, akiket megfigyelni és számon tartani köteles. Azokat, akik a birodalom rendjét és törvényeit veszélyeztetik. Akik áporodott eszméket és ostoba ideákat terjesztenek. Az ellenségeinket!

A báró tisztán és pontosan ejtett minden szót, az arca nem árulkodott érzelemről.

Nem, rendőrfőnök úr, nem gyűlölöm őket, válaszolt a bécsi úr, és önkéntelen grimaszra húzódott a szája, amit meg is bánt nyomban. Nem szabad így kitárulkozni. Életbevágó szabály, hogy mindig kevesebbnek kell látszanunk annál, amit ki akarunk fürkészni.

Akkor mit érez irántuk, megvetést? Netán szánalmat?

Nem, rendőrfőnök úr, semmi szokatlant vagy különöset nem érzek, ha rájuk gondolok. Embertársaink ők. Tévelyegnek. S nem tulajdonítok különösebb jelentőséget annak, hogy az élet sötétebb oldalára vetette őket a sorsuk. Nekem, rendőrfőnök úr, a sors mozdulatait nem áll jogomban megítélni. A mozdulatokkal és a gondolataimmal, melyek révén igyekszem őket, úgymond, bekeríteni, olyanná válok, mint amilyenek ők. Vadászok rájuk. Tehát hasonlítani kezdek hozzájuk.

Nem értem magát, szólt közbe kedvetlenül Kempen.

A bécsi úr halkan, magabiztosan válaszolt.

Izgalmat érzek, amikor a munkámat végzem, rendőrfőnök úr. Ha nem így lenne, már nem csinálnám.

Kempen hallgatott. Az irodában hangosan ketyegett egy francia láncos óra.

Jól van, reccsent Kempen, elmehet.

És a bécsi úr tudta, hogy jól válaszolt.

Szép Imre személyisége eddig inkább kíváncsiságra adott okot, semmint fokozott figyelemre. A tudós bort ivott, illetve likőrt, de azt inkább csak otthon, családi körben, a növényei között. Alaposan kitapasztalták a szokásait. A tudós átlagos módon öltözködött, s inkább a szokásos német divatot követte. Például borotválkozott. A hazafias megjelenéstől egész életében tartózkodott. A bécsi úr az aktákat, a jelentéseket lapozgatva azon tűnődött, miért kért a tudós az úgynevezett Léni asszonyság kocsmájában 1850 szeptemberében sört, annyi krigli sört, hogy a töméntelen ital megártott neki, és támolyogva botorkált haza, s útközben, a városháza mögötti második akácfa mellett a kalapját is elhagyta. A bécsi úr persze később elküldette neki. És nem csak sört ivott Szép Imre ezekben a napokban, de látványosan koccintott a korsókkal. Hogyan és miként lehetséges ez, amikor a magyarok a sört német italnak tartják, egyáltalán nem értenek a sörfőzéshez, s megvetésük jeléül a rebellió s főként az egyik főlázadó, a miniszter Batthyány lelövetése óta a sört nem tisztelik meg koccintással.

A bécsi úr szája ártatlan mosolyra húzódott. Nagyot szippantott a tubákos szelencéből, majd hátravetette a fejét. Már jó is volt. Könnybe lábadt a szeme a gyönyörűségtől.

A válasz egyszerű. Ki ne hallotta volna, hogy ekkoriban esett az a roppant kínos eset, amikor Haynau táborszernagyot csaknem meglincselték. A tábornok angliai utazása során meglátogatta Barkley és Perkins urak sörgyárát a festőinek egyáltalán nem nevezhető Southwerke-ben, ám a munkások felismerték, és alaposan elagyabugyálták,

még a bajuszát is megrángatták. Ugyan, legyintett a bécsi úr, a sörrel való rebellis játszadozás értékelhetetlen esemény. A bécsi urat egyáltalán nem hozta lázba az ilyen apróság, melyből a városban több száz is megesett naponta. Késnek, hazudoznak, letagadják a német szó ismeretét. Tegyék. Szóra sem érdemes. Figyelték a tudós postáját is, és semmi értékelhetőt nem találtak a betűkkel agyonzsúfolt, zavaros értelmű papírokon. Olykor követték, de a férfi soha nem lépett félre, nem keveredett tiltott viszonyokba, nem találkozgatott gyanús illetőkkel, hacsak nem sorolható ide az idős, városképi jelentőségű Schütz doktor, aki rebellis magyarokat éppúgy kigyógyított a kólikából, mint helyőrségi osztrákokat a hascsikarásból, és szerette fennhangon hirdetni zavaros nézeteit. Szép Imre gyakran találkozott Kigl szerkesztővel is, aki kipipálható, a redaktor az ő irányításuk alatt állt. Illetve szóba jöhettek még a cigányok, kiknek a tanyájához többször is elsétált Szép Imre. Alapjában véve magányos és bogaras embernek tűnt a tudós, a helybéli professzorok se tartották sokra, s ha lehetőség adódott rá, nem feledték kritizálni. Ráadásul a felesége, Klára sem adott okot aggodalomra. Az asszony sem tetszelgett hazafias szerepekben, komoly, talán túlságosan is zárkózott aszszony volt, visszafogott, csak tőszavakkal beszélt boltosokkal, árusokkal és ismerősökkel. A bécsi úr szép, de unalmas nőnek látta Klárát. Néhány hónapja ráköszönt a Kígyó és a Feketesas utca sarkánál, Klára a piacról igyekezett haza, mellette téblábolt a vézna cigánylány, mire az asszony olyan álmosan pillantott vissza, hogy a bécsi úrnak ásítania kellett. A cigánylány nevetett, ráöltötte a nyelvét. Látszólag egyetlen tény sem szólt Szép Imre ellen, ebből mégis az következett, hogy a férfi veszélyes, s nemcsak hogy veszélyes, de kártékony is. Ráadásul a bécsi úr tudott arról, hogy a tudósnak van egy világcsavargó, bűnöző hajlamú testvére, aki jelenleg is bujkál, s bár minden körülmény arra utalt, hogy a két testvér nem tart kapcsolatot, mégsem lehetett elvetni a föltételezést, hogy titokban konspirálnak. Talán a tudós a maga szakállára dolgozik. Persze a bécsi úr mindenekelőtt kíváncsi volt. Kíváncsisága egyre nőtt, ahogy közeledett az előadás napja. Vajon mit hoz ki a helyzetből ez a Schön? A tudós olyan lehetőséget kapott, mint senki más. Ilyen alkalom megalkuvóknak, kollaboránsoknak, a császár őfenségét nyíltan támogató, térden csúszó magyaroknak járt. A bécsi úr izgatott volt, szemernyi kétsége sem volt afelől, hogy módfelett érdekes esemény részese lesz. Az utóbbi napokban aludni sem tudott, s bár egyszer megkísértette az ördög, hogy borral kábítsa magát, az álom éppúgy elkerülte, ráadásul másnap kínzó fejfájás és rosszullét gyötörte. A bécsi úr szinte soha nem ivott. A tubák volt minden szenvedélye. Az előadás napjának hajnalán is felriadt. S a hajnali szürkületben, a langyos februári ködben ébredező várost bámulva arra gondolt, nemsokára megtudja, miért volt érdemes élnie, miért volt fontosabb mások törékeny életében keresnie magát, mintsem felépíteni azt az épületet, melyet az emberek hétköznapok tégláiból emelnek a félelmeik fölé. Nem, rázta a fejét, nem, nincs ház, hol én lakhatnék. Talán mert angyal vagyok, bólintott a bécsi úr, és elővette a tubákos szelencét.

*

Szép Imre különös gonddal öltözködött azon a kora délelőttön. Tekintete a virágjaira tévedt. Ártatlan leveleket és hajtásokat látott, egy hosszú-hosszú kanyargós száron csupán egyetlen levél maradt, a többi leszáradt a napokban.

Istenem, maga tényleg megőrült, szólalt meg mögötte Klára. Nem vád volt a hangjában, halkan mondta, elkeseredetten. Tudom, hogy megőrült, ismételte. Elhagy engem, maga másnak adja az életét. S azt tudja, hogy kinek?!

A tükörből zavart, szorongó arc pillantott rá, Szép Imre a haját simogatta. Majd bólintott.

Igen, valószínűleg megőrültem. De az életem az enyém, és én kénytelen vagyok ezt az áldozatot meghozni, Klára.

Kinek? Ki kéri magát erre, kiáltotta az asszony, kevés hiányzott, hogy megüsse a férfit. És ha azt mondom, ez a leggyalázatosabb önzés, amivel engem megbánthat?

Az engem boldogsággal és szorongással tölt el, mondta Imre.

Én ezt nem értem, Klára tehetetlen dühvel nézett rá.

Nem akarom szánni magát, Klára, dünnyögte a férfi. Maga többet érdemel. Higgye el, szeretem magát.

A doktor is azt mondta, nem szabad ilyet tenni!, könyörgött Klára.

Ilyet tenni sosem szabad, húzta el a száját kényszeredetten Szép Imre. Csakhogy, Klára, nagy változások előtt állunk. Én mindig kinevettem az olyan embereket, akik időszámításokat kreáltak.

Mindezt ellenem is teszi, szólt az asszony tompán.

Tudom, hogy nem gondolhatja másként.

Gondoljon a gyerekére, csattant föl az asszony, valami elrepült, talán egy tálka, és eltört. Csend lett. Klára már nem szólt többet, leült. Keze az ölében nyugodott, de remegtek az ujjai. Somnakaj lépett a szobába, riadtan pislogott rájuk, hol a sápadt Klárát fürkészte, hol Imrét nézte. S mintha haragudott volna a férfira, hogy az asszonyát megkínozza. Valószerűtlenül nagy volt a kislány szembogara. Rendesen felöltözött, a haját is megfésülte.

Itt van apám, mondta aztán.

Hol?, kérdezte Imre, s még belepillantott egy jegyzetbe.

A kapuban vár.

Egyedül jött?

Nem, ingatta a fejét Somnakaj. Hozta az Igazmondót is.

Mondd meg neki, azonnal indulunk, bólintott Imre.

Napfényes, enyhe idő lett, a langyos levegő tele volt fénnyel és csillogással. A tél búcsúzott talán. Galambraj keringett fölöttük, ahogy haladtak a kaszinó épülete felé. Szekér zörgött el mellettük a vágóhíd felől, a ponyva alól disznócombok lógtak ki. Zsidó férfi bólintott Imrének, aki csaknem elmulasztotta viszonozni a köszönést, olyan szórakozott volt. Klára végig az úton néma volt. Imre néha megállt, körbenézett, mintha azt figyelte volna, követik-e. Mögöttük igyekezett Gilagóg, nagyokat nyögve, szuszogva. A vajda úgy cipelte az Igazmondót, mint a gyerekét. Mellette Somnakaj lépkedett, s láthatóan zavarta az apja jelenléte, és zavarta Imre is, zavarta az egész világ, mert az asszonya kedvét elrontották. Korán érkeztek a kaszinó épületéhez. A kapus nagy termetű, nagy bajuszú katona, fejbiccentéssel üdvözölte őket. Imre csodálkozott, hogy még szalutál is. Alig léptek az épületbe, s haladtak fel a fényesre csiszolt lépcsőkön, melyeket római stílusú oszlopocskák kísértek, fényes arcú, elegáns, alacsony férfi lépett hozzájuk.

Úgy vélem, Szép úr, még nem ismerjük egymást, szólt az idegen, majd szemügyre vette az Imre mögött topogókat, Somnakajt és a megilletődött, ide-oda tekingető Gilagógot. Klára ellenségesen nézett, tudta, ki az idegen, és azt is tudta, hogy Imre is hallott már az idegenről. Az elegáns úrnak körbejárt a tekintete, elismerően füttyentett.

Jól véli, nézett a férfi szemébe Imre, a kiejtéséből ítélve Bécsből érkezett. Ennyire érdekelné a mai előadás?

Mindkét állítása igaz. Bécsből érkeztem, uram. S amit előadni szándékozik, az is kíváncsisággal tölt el. Miként az, hogy mit szándékozik e különös kísérettel prezentálni.

Ön tehát kíváncsi. Én persze úgy vélem, mondta a szavakat lassan ejtve Szép Imre, jövetelének lenne más célja is.

Ezt is jól véli, uram, nevetett fel könnyedén a férfi, kivillantva egészséges, fehér fogsorát. Erős, sima álla volt, estére nyilván kiütött az arcán a borosta.

Elárulná, mi lenne az?, próbált elfordulni Imre.

Csupán az, hogy le fogom tartóztatni, mondta a bécsi úr.

Klára sápadtan mozdult, de a férje visszatartotta.

Azt megtehetné most is, húzta el a száját Imre.

Ám akkor nem élvezhetném az előadását. Én pedig becsülöm és nagyra értékelem önt, Herr Schön. Ön kellemesen rejtélyes ember. Legalábbis ilyennek gondolja magát. Én meghagyom magának a látszatot. Minden rejtély addig él, amíg el nem törlik. Tartsa csak meg az előadását. Tartsa meg, óvja a szavait, legyen körültekintő. De egy pillanatra se felejtse, hogy nem áll módjában elég körültekintőnek lenni. Már nem.

Ön, uram, válaszolt Szép Imre kissé ingerülten, hipotézisekben gondolkodik. Önnek célja van, de nincs út, ami e célhoz vezetné.

Ez a baj a magyarokkal, már megbocsásson. Képtelenek rendesen megérkezni valahová. Itt élnek, és közben folyvást elvágyódnak, és mást akarnak, amire pedig a lehetőségeik predesztinálják őket, tárta szét a karját a bécsi úr.

Ugyan, uraim, szólt közbe pirulva Klára, nem hinném, hogy a... titkár úr összetévesztené a haza valódi ellenségeit az olyan szerény tudósokkal, Klára hirtelenében nem tudta, hogyan szólítsa a bécsi urat. Szép Imre elmosolyodott, a haza igazi ellensége a tisztelt úr, mondta barátságosan, és megveregette a bécsi úr vállát.

Most a bécsi úr mosolyodott el.

Nem, Schön, maga téved, engem a maga hazája annyira sem érdekel, mint kutyát a piszka. Engem a hazája nem érdekel. Magunk között szólva köpök a hazájára, Schön. Engem csakis maga érdekel. Ráadásul mi sem vagyunk ellenségei egymásnak. És mégis magára rakom a bilincset.

Ahogy óhajtja, bólintott Imre, és a feleségébe karolva továbblépett. Somnakaj, ki végig feszülten hallgatózott, rápisszentett az apjára, jöjjön, ne bámészkodjon. Gilagóg sóhajtva lódult. Távolabb Kigl szerkesztő figyelte őket egy oszlopnak dőlve. Fölötte a pufók márványangyal nevetett. Az újságíró sápadt volt, gyűrt arca másnaposságról árulkodott.

*

Néhány nappal az előadás előtt Szép Imre magára kapta a kabátját, és újra elment a cigányokhoz. Az ég szürke volt, ólmos, de már várták a természetfigyelők által jósolt enyhe időt. Nyilván február hava a leglehetetlenebb hónap, mert semmije nincs. A fagy és a hideg, a hó a januáré, ha enyhület jön, azt már a március számlájára írják. Ahogy odaért a táborhoz, a néhány dőlt falú ház és a piszkos jéggel borított, szeméttel teli ér elé, füttyentettek. Gilagóg egy fatönkön ült, ábrándozott. Vékony, fekete arcán fénylett a hatalmas seb. Jól be volt bugyolálva. Imre leült a vajda mellé, köhécselt. Így van ez, a fél ország börtönben, a másik fele retteg, és ha nem látják, bátran köpköd, a besúgók hírekre várnak, ezek meg, ezek a szegény cigányok élik a világukat. De azért fáznak ők is.

A lányom jól van?

Somnakaj él, mint a virág, mondta Imre.
A vajda fészkelődött, hallgatott.
Nyomaszt valami?, kérdezte Imre.
Túl sok a teher rajtam, mutatott a pipájával körbe a vajda. Rajta volt még az Igazmondó ügye, Imre tudta ezt, ezért is látogatta meg. A legnagyobb gondot a nyomorult Habred okozta a vajdának. Az Igazmondó egyre kisebb lett, ahogy idősödött, Habred akkora lett, mint egy gyengén fejlett gyermek, aztán egy nap végleg megállt a növésben. A csontjai még mindig világítottak. A kéken szőtt fénybe fehér lobogás keveredett, mintha a bordái és a lábszárcsontjai helyén fehér lángok táncoltak volna. Csimbókos haja olyan gyorsan nőtt, hogy nem volt érdemes naponta vágni. Hetente nyírták Habredet, ilyenkor méteres loboncot nyesegettek le az arca elől, s ami fonattal az olló vagy a kés nem bírt, azt egyszerűen kiszaggatták a fejéből. Az Igazmondó a saját nyálában fulladozva bugyborékolt.
Adjatok pénzt!
Adjatok pénzt!
Adjatok pénzt!, fröcsögte Habred, ha végre lekerült arcáról a kendő, s megszólalhatott.
Adjatok pénzt!, nyöszörögte Habred, az Igazmondó, akinek gyereklány anyja egy bosnyák temetőben esett meg, szörnyű viharban, kutyaként ugató, veszett szélben, égi lármában, s aki aztán, mert így jövendölték, belepusztult a vajúdásba. Gilagóg nem értette, mitől olyan nyugodt, hogy nem olvad el a bajuszán a zsír. Jólesső gondjai voltak, halálosan nyugodt volt. Gilagóg olyan nyugodt volt, hogy néha semmivé vált az árnyéka, és ha vizelt, nem itta be a föld, a habos, sárga tócsa órák múltán is a bokor tövében fénylett. Reggelente hatalmas kutyája, Masa nyalogatta tisztára az arcát. Gilagógot mind kevésbé ingerelte az Igazmondó, sőt egyre jobban tisztelte.
Attól a naptól fogva, hogy megvilágosodott a vajda előtt, a cigányok történetét neki kell elmondania, szinte már semmi se zavarhatta meg a nyugalmát. Valójában nem is vajda volt már, hanem király. Jóllehet ezt senki sem tudja, de majd eljön az idő, amikor szájtátva figyelnek rá. Komoly, bár nem teljesen megalapozatlan tévedés volt Habredtől várni a történetmondás erőt próbáló cselekedetét. De hát ez is jövendölve volt, mint anyjának a halála. Gilagóg régtől tudta, hogy nem minden jövendölés teljesedik be, és ez így helyénvaló. Jobb is, hogy bizonyos események másképpen kanyarodnak az ég alá, mint ahogy várnánk őket. Ha minden beigazolódna, amit kihirdetünk, nem is lenne jövendőmondás. Olyan elvetemült mégse akad, ki azzal a tudattal jósol, hogy majd minden egyes szava valóság kertjében bont szirmot. Persze Habred valóban Igazmondó volt. És aki Igazmondó, nem mesél. Aki „igazmondó”, az kiált, üvölt, átkozódik, imádkozik, és nem szól egyszerű szavakkal. Az Igazmondó nem a szavakkal bíbelődik, hanem a szavak mögött elterülő beláthatatlan világot mutatja meg nekünk. Miként is beszélhetné el Habred, hogy ők honnan jöttek, mint vándoroltak, és most miféle városban élnek, miféle magyarok, szerbek, cigányok és zsidók között múlik a sorsuk?!
Igen, de ehhez nem más, csakis ő, Gilagóg kellett. A vajda lassan képes volt tökéletesen megkülönböztetni az Igazmondó szájából kifröcsögő mondatokat. Ha százszor elhangzott, hogy adjatok pénzt, az száz különböző mondat volt, az mindig másik mese volt, másik elbeszélés volt, más értelemmel, tanulsággal és mondanivalóval. Adjatok pénzt, súgta Habred, adjatok pénzt, őrjöngte, s olykor az előbbi jelentette, hogy

pusztulj, az utóbbi, hogy szeretlek, szeretlek. Adjatok pénzt, nyögte Habred, és a vajda tudta, hogy ezek a szavak az ősidők ködéből érkeznek hozzájuk, szomorú, de táncos lábú emberek életéből, akik a föld népei közül a leginkább számkivetettek. Adjatok pénzt, kiáltozta Habred, és a dühben, ami fehéren izzó szájából kicsapott, gyűlölet és megvetés fortyogott. Adjatok pénzt, suttogta, és Gilagóg megmerevedett, mint akit szíven ütött egy eldobott kavics. Mert ez Jézus hangja volt, a próféta szava, ő kért így, akivel Egyiptom sivatagában hozta össze őket a sorsuk, s akit aztán megtagadtak. A szent család, Mária és József menekült. Hetek óta árván bolyongtak a már beszélő csecsszopóval a szélfútta, forró homokbuckák között, és alamizsnát kértek, kitől kérték az alamizsnát, hát persze, hogy tőlük, arra kóborló, éppúgy éhes és elgyötört cigányoktól, akik egy sánta tevét noszogattak, és ők, bár volt még némi lepényük, és a tömlőben vizük is lötyögött még, nem osztoztak. Mária csak nézett szomorúan, mint aki nem érti, hogy lehetnek ilyen szívtelen emberek. József, a nagydarab, vaskos ács anynyit mondott, akkor pusztuljatok, dögök. Nem átok volt. Csak tehetetlen düh. Adjatok pénzt, suttogta Habred, és ebben a mondatban szirmokat bontott ez a történet, és a vajda pontosan hallotta és látta, miként esett meg. Nem segítettek a szent családon. Ezért kellett nekik, cigányoknak, azóta is nélkülözni és sanyargattatni. Ez a büntetésük, amiért nem osztoztak Jézussal! De ennél is többet tudott Gilagóg, és majd elmondja, kikiabálja, ha eljön az idő! És most itt ült előtte a tudós, és ő, miközben mélyeket szívott a pipájából, akadozva, bizonytalanul beavatta sejtésébe a vendéget. A cinkosává tette! Azt ugyan nem mondta, hogy Habredtől tudja a történetet, de Szép úr kikövetkeztethette. A tudós azonban hallgatott, mint aki békát nyelt. Vékony arca csupa ránc volt, mert Szép Imre homloka újabban ráncosodni kezdett. Asszonyhúgyban kéne megmosnia az arcát, az tisztít, kisimít és fényesít. Lehet, hogy mérgező virágok illatát szívja, hogy bódító virágporral mérgezi magát. Gilagóg megmozdult, kérdezni akart valamit, de Imre megelőzte.

Mondd, vajda, ami a szívedet nyomja.

Használod a lányomat?

Olyan egyszerű lenne, bólintott Imre, de nem teszem. Hogyan is tehetném?

Ahogy más is tenné, dünnyögte Gilagóg.

Igaz is, hallgatod még az Igazmondót?

Ezt már a legutóbb is kérdezted.

És a legutóbb se válaszoltál.

Jól van, hallgatom őt, és minden szavát megjegyzem.

Helyes, mondta Imre fáradt elégedettséggel.

Tudod-e, miért nem adtak a cigányok alamizsnát a szent családnak?, kérdezte hirtelen Gilagóg.

Nem tudom, válaszolt Szép Imre, s odébb lökte a kutyát, amely a lábánál szaglászott.

Ha adnak neki, ha csak egy morzsát is eszik az ő kenyerükből, olyan lesz, mint ők. Nem akarták a cigányok, hogy Jézus is földönfutó legyen, hogy hontalan legyen!

Ugyan, vajda, nem is tudták, ki az a csecsemő, ellenkezett Imre.

De érezték, hogy csecsemőként is nagy úr, morogta a cigány.

És mondd csak, Jézus nem lett földönfutó?

A vajda erre hosszan eltűnődött.

Ha úgy vesszük, az lett, földönfutó, mondta aztán.

Jól van, vajda, szólt Imre, és megbökte a másik vállát, mire a hatalmas kutya, amely még mindig a közelükben sertepertélt, felmordult. Gilagóg csak ránézett, az eb mindjárt kushadt. Imre folytatta.

Néhány nap múlva előadást fogok tartani a kaszinó épületében. Tudod, hol van a palánki kaszinó? Jól van. Azt is tudod, mi az az előadás?

Gilagóg kelletlenül bólintott.

Biztosan valaki sokáig beszél.

Mondjuk rá, mosolygott Imre, de azért igyekszik lényeges dolgokat mondani.

De miért?

Hogy azok, aki meghallgatják, okosodjanak.

Értem, és mi közöm nekem ehhez?, Gilagóg a fogát szívta.

Előadást fogok tartani, de nem egyedül. Te velem tartasz, Gilagóg.

Micsoda?!

Velem leszel, és te is beszélsz.

Gilagóg erre aztán felállt. Újra pipára gyújtott, ej, ej, mit akar ez az ember tőle?! Miféle csapda ez?! Olyan komor képet vágott, amilyet csak tudott, én ugyan nem beszélek, engem ugyan nem érdekel semmiféle előadás!

Dehogynem, Gilagóg, soha vissza nem térő alkalom, Imre lentről mosolygott a másikra, aki most nagynak és erősnek tetszett.

Mondd el nekik a cigányok teremtését. Ha nem mondod el, füstbe megy, elszáll, köddé válik. Te most tudod, de ki tudja, mi lesz veled holnap.

A tudós felállt. A nadrágját porolgatta. Cipőjére hideg sár ragadt, a kutya a kezét szagolgatta, vakkantott. Imre ment, de még visszaszólt.

Hamarosan eljön az idő, vajda. Üzenek érted.

*

Az előadást 1851. február huszadikára hirdette meg Imre. Minden együtt állt, a legnagyobb helyiséget előadóteremnek rendezték be, volt terítővel díszített asztal, rajta kancsóban víz, pohár, és még pulpitust is kerítettek. Szép Imre magára hagyta a még mindig reszkető Klárát, és fellépett a katedrára.

Körbenézett a termen.

Az első sorban görnyed Kigl, a szerkesztő, plajbász az ujjai között, mert jegyzetelni is fog. Néhány sorral hátrább a bécsi úr finom arca fénylik, fehér ruhájú, fodros hölgyek ülnek a közelében. A bécsi úr egyik kezén ott marad a bőrkesztyű, a másikkal néha meglegyezi magát. Schütz bácsi a felesége mellett szuszog a botjára támaszkodva. Az arca piros, a szakálla fehér, a szeme csillog. Klára arca sápadt, a tekintete vádló. Nem lesz könnyebb akkor se, ha vége lesz. Soha nem lesz könnyebb. Klára másik oldalán Somnakaj húzza össze magát, riadt a fénytől, a díszes és világos helyiségtől, a sok embertől. A kislány szája jár, mintha magában beszélne. Eljön a város megannyi méltósága, bírák és orvosdoktorok, direktorok és tehetős kereskedők, kiknek a ruhájából olyan illat árad, amilyen terménnyel üzletelnek, egyszerre keveredik a teremben a bőr és a gyapjú illata a dohányéval, a fűszer illata a gyógyszerek savanyú szagával. Bonyhády István, a rettenetes megyefőnök az első sorban ül majd. Hatalmas fekete kalapja az ölében nyugszik, húsos ujjai dobolnak a karimán. De nézzünk hátrébb is. Szerényen húzódik hátul Reb Mose. Néhány hittársa ugyancsak eljön, természetesen Lőw rabbival egyetemben, aki nehezen veszi a levegőt. A zsidók kalapban, fekete ruhában

lesznek, és nem nagyon szólnak egymáshoz. S kint az utcán vigasztalanul vonyít a vajda hatalmas kutyája, Masa.

Imre az emelvényen állt, még mindig szállingózott a hallgatóság. Amikor végre csend lett, s elült minden motoszkálás, lelépett a helyéről, oldalra sietett, felvezette a pulpitushoz Gilagógot, aki a pokróccal letakart Igazmondót ölelve araszolt előre. A vajda zavartan pislogott, de eltökéltnek látszott. A bécsi úr mintha mosolygott volna. Többen halkan méltatlankodtak, mi ez a skandalum, cigány a kaszinóban?! Imre még most sem kezdett.

Kitárta az ablakot. Távolabb, az utca sarkán bundakabátos szekeres átkozódott. Az egyik városi ivó elől lopták el a kocsiját a lovakkal együtt. Hogy lehet ilyen aljasságot tenni, hiszen ő évek óta így jár az Alsóvárosból a Búzapiacra, tesz egy jókora kört, s aztán beugrik egy pohár italra az ivóba, de soha nem többre! A policájok megunták a jajveszékelést, és elzavarták a méltatlankodó, tehetetlenségében a könnyeit nyelő parasztot. A teremben egyre ingerültebb lett a morgás. Gilagóg elveszetten pislogott, majd az asztalra fektette a pokrócba csavart Igazmondót, mire az fészkelődni kezdett. Imre ellépett az ablaktól. Aztán megfordult, s mert a városi szolga éppen behajtotta a szárnyas bejárati ajtót, bólintott, jól van, minden készen állt az előadásra.

A felöltője zsebébe nyúlt, elővette a jegyzeteit. Sok kis cetli, kártyalap, odadobta őket Habred letakart teste mellé. Utoljára még felpillantott, a bécsi úrra esett a tekintete. A férfi könnyedén visszabiccentett, majd két tenyere felemelkedett, mint aki jelzi, nincs mit tenni, most már nincs visszaút, végig kell játszani ezt a játékot.

Szép Imre megreszelte a torkát, és hozzákezdett.

A ma esti előadás két részből fog állni, kivételesen szünet nélkül. Először ez a cigány ember beszél, neve Gilagóg vajda, aztán következik ő. Nem kíván többet elárulni az előadások tartalmáról, úgyis mindjárt elhangzanak. Hallgassák meg hát a hölgyek és az urak először Gilagóg cigányvajdát, aki néhány éve, egészen pontosan két esztendeje vezette törzsét Szeged városába. Csönd lett, csak Habred mozgolódott a takarója alatt. Imre a száját elhúzva tette hozzá, köszöni szépen a figyelmet.

A bécsi úr eltűnődött. Szép Imre feleségének pihés nyakát és tarkóját bámulta.

Milyen érdekes az a terület, így mondta magában, „terület", ahol a felfelé fésült, szőke haj megmutatja az eredetét, s látni engedi, hogyan fut be a tarkó sima felülete a haj alá. A bécsi úr szerint ez az egyik legérdekesebb testrésze a nőnek. Mert szép a váll, a mell hajlása nem kevésbé tetszetős, és bizony szép a vulva is, hanem amikor ezt a területet figyeljük, nem zavar meg bennünket a nő tekintete, amelytől olykor úgy jön zavarba a magafajta férfi, hogy képtelen a részrehajlás nélküli ítélkezésre. Ilyen, pont ilyen „területek" kellenek. Ha vadászol, magányos leszel. És ha vadásznak rád, éppúgy a magány a részed. Ez a nő biztosan jó szerető, de unalmas szerető. Milyen büszkén tartja a fejét. S az asszony, mintha tudná, hogy figyelik, hátrafordult, és végignézett a hallgatóságon. A bécsi úr szépnek és kívánatosnak találta Klárát, biccentett neki. Az asszony zavartan visszaköszönt, előrekapta a fejét. Schütz bácsi, mintha csak véletlenül tenné, meglökte Klára könyökét. S ekkor fölhangzott a borzasztó nyöszörgés.

Adjatok pénzt!

Adjatok pénzt!

Adjatok pénzt!

*

Az Igazmondó, aki mereven ült az asztalon, miközben a vajda tartotta, hogy hátra ne essen, végre abbahagyta, fáradt volt. Hunyorgott a fényben. A teremben pisszenés sem hallatszott. Gilagóg ellenségesen bámulta a hallgatóságot. Egyik tenyerét az Igazmondó szájára tapasztotta, a másik kezével a pokróc után nyúlt. Schütz bácsi lehajtotta fehér fejét, rázkódott a válla, Klára megbabonázva figyelt, szája sarkában csillogott az ajakfény, Somnakajnak tátva maradt a szája, nem azért, mert annyira váratlan lett volna, hogy az apja megszólaltatja a kék csontú Habredet, de ahogyan ez megtörtént itt, ebben a fényes teremben, mégis bámulatos volt. Gilagóg váratlanul újra felemelte a tenyerét.

Adjatok pénzt!, üvöltötte újra Habred.

Adjatok pénzt!

Székek recsegtek, ropogtak, Bonyhády megyefőnök pattant föl, s hatalmas felsőtestét előrelökve ordította:

Miféle pénzt?!

Nem adunk mi semmiféle pénzt!

Néhány pecsovics ugrott fel a megyefőnök után, hangoskodtak, az öklüket rázták Gilagóg felé, naplopó banda, koldus népség! Piszkos cigányok!

Bonyhády újra felbődült: Takarodjatok!, hadvezéri mozdulattal intett az ajtó felé, melyet hajbókolva tárt nyomban a hivatalszolga. Takarodjatok!, takarodjatok!, visszhangozták a pecsovicsok. Gilagóg nem mozdult, összehúzott szemmel bámulta őket, de már nem engedte Habredet beszélni, lefektette, és rádobta a pokrócot. Kintről vérfagyasztó vonyítás hallatszott. Masa érezhette, hogy bajba került a gazdája. A vonyítás hol egészen az ablak alól jött, hol távolabbról, nyilván űzték a kutyát, de az állat újra visszasündörgött, valaki keservesen ordított, Masa nyilván harcolt, harapott. Ekkor emelkedett fel a bécsi úr, s elnézést kérve a mellette ülő hölgyektől és uraktól, kiaraszolt a széksorok közül. A bécsi úr egyenesen a megyefőnökhöz ment, s a fülébe súgott. Bonyhády vörös lett, mint a cékla. Aztán sápadtra váltott az ábrázata. S megint vörösödni kezdett.

Nem, mondta aztán a bécsi úrnak, ezt, uram, nem engedhetem.

Mindenki tisztán hallhatta, hogy Bonyhády magával a császári hatalom képviselőjével ellenkezik. A bécsi úr arca rezzenéstelen maradt, voltaképpen semmi sem történt ezzel az arccal, nem költözött a vonások mélyébe harag, mosoly, méltatlankodás vagy értetlenség, nem ütött ki az arcon hirtelen szenvedély, mégis úgy lett mind fenyegetőbb, vészjóslóbb, hogy az arcvonások elrendezése, a szemöldök íve, a szemének fénylő bogara s az ajak kissé lefelé hajló tartása mit sem változott. A bécsi úr megszólalt.

Minthogy én az imént nem kérdeztem, nem is vártam feleletet öntől, uram, mondta halkan, s e választ is jól hallhatta mindenki. A bécsi úr visszalépkedett a helyére, s a tekintetek sugarában ült le. Bonyhády elővette a zsebkendőjét, megtörölte a tarkóját. Leült, reccsent alatta a szék. Néhány pecsovicsnak sikerült megelőznie. Csend lett. Puha talpak cuppogtak az ajtó felől, hatalmas, fekete kutya futott a terembe, körbeszagolt, majd helyet foglalt a gazdája mellett. Masa véres volt és boldog. Megnyalta a gazdája kezét. A vajda ránézett, bólintott, a hallgatóságra nézett, és beszélni kezdett.

Takács Zsuzsa

JÁTÉK A TŰZZEL

Valahányszor visszalátogatok szülővárosomba, átélem a menekülés és a visszacsúszás rémületét. Vállalom mégis az utat, de merő gyávaságból nem keresem meg azt, akinek kedvéért átröpültem az óceánon. Megdermedek a viszontlátás gondolatától, mintha menekülésemet reflektorfény világítaná be: halottnak tettetem magam, kaméleonként avarszínt öltök. Ontarióban még úgy terveztem, hogy összeszedem a bátorságomat, szembenézek Z.-vel (és önmagammal), de itthon elfog a légszomj, meglátogatok egy-egy régi ismerőst, felhívok néhány volt osztálytársat, csak őt nem. Néhány kisebb üzletet azért kötök a magyarokkal, ez az ürügy, ez a szerény nyereség, amellyel jutalmazom magamat a fáradságos útért. Paul, a férjem azt hiszi, hogy honvágy gyötör, nem szól egy szót sem, nem akarja magát beleártani magánügyeimbe. A fiunk túlélőtáborban tölti a szünidőt. Mi mást tehetnék? Az igazi túlélő én vagyok, mit tudhat erről kanadai családom? Megpróbáltatásaimról sohasem kellett beszámolnom senkinek, s ezt nem másította meg az állampolgárságomban és családi állapotomban régen bekövetkezett változás. Eredendően idegen vagyok, de mindenekelőtt – és ez talán mentségemre szolgál – önmagamnak idegen.

Van egy régi fényképem, ahol ketten vagyunk Z.-vel, édes kettesben, mondhatnám. 1955-ben gimnáziumi osztályunkkal Pécsre megyünk, júliusban töltöm be a tizenhatodik évemet, ő novemberben. Egy osztálytársnőnk, aki a rádió fotósa lesz később, elkattintja Leikáját, és nekem ajándékozza a cakkos szegélyű, fekete-fehér képet. Egymás mellett ülünk a vonatfülkében az ablak mellett. A szürke kocsi szürke hátteréből előszivárgó sárgás fény, mely bevilágítja a szétnyitott könyv fölé hajló arcunkat, a valóságosnál is régebbi felvételt sejtet. Mit olvasunk? Útikönyvet nemigen. Térképet talán? Aligha. Utálok térképet böngészni, számunkra akkoriban nem léteztek városok, földrészek, más országok. A földrajz az egyetlen tantárgy, amivel keményen meg kell birkóznom, minden más – kis túlzással szólva – azonnal megragad a fejemben. Az Alpok kőzettana? Nincsenek Alpok, Appenninek, nincs Olaszország, nincs tenger, nemhogy Amerika; Ausztria sincs. Csak tanulunk a nagyvilágról, eljátsszuk, hogy létezik. Az USA fővárosa pedig – a játék szelleméből következően – maga a kárhozat színhelye. Ha valaki egyest kap, a nevét viselő zászlócska megindul az osztályteremben kifüggesztett térképen New York felé, míg az ötösért, jutalomképpen, zászlócskánk egy kockányit Moszkva felé lép. Várostérképet egyébként sem lehet kapni, nincsenek mulatságos öltözetű turisták az utcán, vénasszonyok babarózsaszínben, mint manapság. A legvalószínűbb, hogy verset olvasunk Pécs felé haladva, bizonyára Baudelaire-t, akinek költeményei Tóth Árpád *Külföldi költők* című kötetében szerepelnek. Az ötvenes évek közepén kedvenc verseskönyvem ez. Ezt olvasgatom és viszem magammal az osztálykirándulásra is – ahogyan zongoratanárnőm fogalmaz – egy *özönvíz előtti* kiadásban. ’56 novemberének végén is a hátizsákomba csúsztatom a pécsi fényképpel együtt. Ha itthon maradok, enyém volna könyvtárunk minden verseskötete, továbbá minden festészeti album és a háromkötetes Brockhaus zenei lexikon. Zenésznek készülök ugyanis, de az is lehet, hogy színész leszek. A fotón rövidre vágott frizurát viselek. Z.-vel egymás mellett ülünk, mindkettőnk haja hullámos, az enyém sötét-, az övé világos-

szőke, és – szokás szerint – a homlokába hullik. Magasabb, mint én, és átszellemülten karcsú. Emlékszem, amikor a gép elkattintása után hamarosan fölállunk, meglep, hogy hozzám képest mennyire törékeny. Az a vakmerő ötletem támad, hogy két kezemmel átfogom a derekát, persze nem merem megpróbálni. Lánygimnáziumban tanulunk, korlátolt és korlátozó nevelésben részesülünk. A fotós lány az egyik barátnője, a másik én vagyok. És van egy harmadik is, az osztály eminense, akivel egy padban ül, akiből felnőttkorában jó nevű szemorvos és családja hűséges rabszolgája lesz. Minket – a nővéremet és engem – anyánk tart el. Apánk – akinek ártatlanságában biztosak vagyunk – szabotázs vádjával évek óta börtönben ül, semmit nem tudunk róla, valószínűleg már nem is él. A fotós lány szülei viszont korán elválnak, anyjával él, és inni kezd, mellrákban, fiatalon hal meg. Akkor én már rég kanadai állampolgár vagyok. A fotós lányról és a szemésznőről mindent tudok, ha itthon járok, ez utóbbival sűrűn találkozunk. Z.-t viszont, akiért átlépem az örökre tiltott határt, nem merem megkeresni soha.

Azt mondják, a gyerekkor életünk legfelhőtlenebb időszaka. Ez tévedés szerintem. Azt kéne mondanunk inkább, hogy a gyerekkor elnevezés az emberi kiszolgáltatottság nullától tizennégy éves korig terjedő életszakaszának jelzésére szolgál. Egyébként is értelmetlen minden merev szakaszolás. Z. iránti érzelmeimet tekintve ötvenéves koromra is kamasznak kell tekintenem magam. A háború idején születtem, apámra alig emlékszem, nővérem gimnazista korában teherbe esett, megszülte gyermekét, és anyám közvetítésével örökbe adta vidékre. Közelről ismerem a családunkban a negyedik gyermek, anyám húgának történetét is, aki huszonhárom évesen halt meg Svájcban egy autóbalesetben. Anyám, mint általában mindenért, az ő haláláért is saját magát okolja. Miért is adta örökbe kishúgát, miért engedte, hogy ott ragadjon Svájcban, és idegenek neveljék? El-elsírja magát, ha róla beszél. Gondterhelten ülök tehát az iskolapadban vihácoló osztálytársaim között, és kilátástalan jövőmön tűnődöm.

Nem hiszem, hogy sokan volnának Magyarországon, akik ismerik Szondi Lipót sorsanalízisről szóló publikációit. Én szerencsésnek mondhatom magam, hiszen a zongoratanárnőm Szondi nagy tisztelője, és rejtett utakon hozzájut néhány – sokadik és halvány – német nyelvű másolathoz. Teázgatásunk közben lefordít egy-két bekezdést belőle, és magyarázza közben a szöveget. El is határozom, hogy megszakítom a családunk nőtagjaira nehezedő csapások láncolatát, amelyre tehetetlenségük predesztinálja őket. Magam akarok dönteni a sorsom felől. Zongoratanárnőm a példaképem, valósággal szerelmes vagyok belé. Nem fiatal már, negyven körüli, ódivatú fekete lakkcipőket hord, kontyban viseli sötét haját, régi kiadású könyveket olvas, Napóleon-életrajzokat, Lombrosót, Oscar Wilde-ot, és mindent eredetiben, németül, angolul, olaszul vagy franciául. Én ugyanazokat a szerzőket olvasom – egyelőre – kizárólag magyarul. Apostol utcai háza igazi menedék számomra. Ha csöndre vágyva kilépek a kertjébe, időtlen mosolyú női gipszfej köszönt rám. Hetente kétszer járok a tanárnőhöz zongorára, egy alkalommal pedig németórát veszek tőle, de egyébként is nála töltök szinte minden délutánt. Húzom az időt, hogy minél tovább maradjak, kisebb szolgálatokat teszek neki, beengedem a többi zongora- vagy szolfézsórára érkező gyereket (féltékeny is vagyok mindegyikükre). Az órák után kettesben eredeti *Earl Grey*t kortyolgatunk. Úgy tervezem, hogy felnőttkoromban hozzá költözöm, rendbe hozatjuk a házat, nem megyek férjhez senkihez, de szeretőimet bemutatom neki. Egyébként csak a zenének és a beszélgetéseinknek élünk.

Anyám húga, ha élne, hat évvel volna idősebb nálam. A háború végén nagyszüleim házát bombatalálat éri, rájuk omlik a ház, és meghalnak, de öregkoruk vigaszát, késői

második gyermeküket a gerenda alól élve húzzák ki a lakók. Néhány hónapig velünk lakik ő is, de a háború után egy évvel, a Vöröskereszt gyerekmentő szolgálatának ajánlatára anyám, aki hivatalos gyámja, beleegyezik, hogy hat hónapra kivigyék Svájcba. Nagy szükség volna rá, hogy felerősödjön a hegyi levegőn, és az egészséges táplálkozásnak köszönhetően jó néhány kilót magára szedjen. Kerek fél év telik el, amikor a szervezőiroda értesíti anyámat, hogy mit sem hízott a kislány, így újabb félévi tartózkodást ajánlanak föl. Anyám igent mond a nagylelkű ajánlatra, hiszen akkor még nem tudja, hogy a húga alig kap enni. A végén még az örökbeadásba is beleegyezik, mindössze a személyes találkozás feltételéhez köti hozzájárulását. Szüleim jól ítélik meg a politikai helyzetet, úgy gondolják, mindannyiunk közül leginkább ő boldogul majd, hiszen Nyugaton nő fel. Nem sejthetik, hogy fiatalon hal meg, mert autóját – akarva-akaratlanul – a szakadékba vezeti, és bennég a lángoló kocsiban. A végkifejletig, mint mondani szokás, sok víz folyik le még a Dunán. Egy gyermektelen, helybeli házaspár fogadja örökbe. Az ő bemutatkozó levelükből tudják meg a szüleim, hogy eredeti vendéglátói, egy bőrgyár testvérpár tulajdonosai – akiket a német nyelvű kanton az adóleírás ígéretével rávett a gyermek befogadására – „nem kívántak eltartani egy ingyenélőt”. Megparancsolták hát, hogy tanítás után segítsen a háztartásban, este pedig szedje össze a munkagépeken maradt bőrhulladékot. Az is kiderül, hogy a gyárosék egyáltalán nem vettek ruhát neki, s itthoni ballonjában vacogta végig az első telet. Jövendő örökbefogadói, a svájci házaspár ’47-ben, a fordulat éve körül látogat el hozzánk, de nem hozza magával nagynénémet (attól tartanak, hogy a gyereket a hatóságok nem engedik vissza). Így tehát soha többé nem látjuk viszont; hívatlan vendégként bukkan föl újra anyám gyötrelmes álmaiban. „Kilépek a kapun, rám néz – meséli reggelinél nekem –, de nem ismer meg, vagy nem akar megismerni, mert neheztel rám. Megy, és húzza a földön a ballonját, amit még itthon a Teleki téren vásároltunk neki. Utánaszaladok, megfordítom, hogy álljon meg – közben megremeg anyám keze, és kilöttyinti a kávés reggeli italt, amit a tejboltban készen és kimérve vásárolunk. – Elveszem tőle a ballonját, valahogy túl engedelmesen hagyja. – Csak le akarom porolni – mondom neki. Aztán rájövök, hogy a fekete piszokcsíkok gyászszegélyek, ezért eltüntethetetlenek. Nem változott semmit, nem lett idősebb. Kérlelem, hogy mondjon valamit. – Nincsenek barátnőim – panaszolja.”

’56 szeptemberére, a Liszt- és Bartók-évfordulóra nemzetközi versenyt hirdetnek a Zeneakadémián a világ zongoristái számára. Nem emlékszem már a bolgár versenyző nevére, pedig neki köszönhetem, hogy jegy nélkül végighallgathatom a műsort. – Ja bulgarka! – mondom képzelt bolgár nyelven a bicegő jegyszedőnek, és magamra mutatok. Elég is ennyi, beenged. Odaállok a falhoz Z.-vel a kezdés előtt néhány másodperccel, és a jegyszedő kezének intésére, akár a többi zenerajongó, elfoglalunk egy üres széket, vagy a kopott, vörös bársonnyal burkolt lépcsőre ülve átadjuk magunkat a zene élvezetének. Úgy emlékszem, hogy a *Les Preludes* és a mesteri zongoraszólamáról nevezetes *Esz-dúr koncert* a két kötelező versenydarab, de gyakran csendül fel a *Mazeppa* vagy a *Totentanz,* azaz *Haláltánc* is. Bächer Mihály (a későbbi második helyezett) halottsápadt arcáról ömlik a veríték. Ott állok Z.-vel a koncert után az autogramkérők ostromgyűrűjében, ám mi nem vadászunk az aláírására, csak megindultan nézzük a zenébe belehaló, szerintünk tüdővészes férfi arcát. Három éve járunk egy osztályba. Apollóinak tartom Z.-t, dionüszoszi lelkemnek túlzottan ártatlannak, néha kicsit unalmasnak is. Szabályos családi életet él, vallásos nevelést kap. Szeretném elrontani, szeretnék halálos sebet ejteni rajta, hogy hasonlítson hozzám. Figyelmét az élet elképesz-

tő gazdagságára irányítom, amibe belefér a túlzás, a kihágás, lelkünk fausti elzálogosítása. Nekem köszönheti, hogy fölemeli szemét a mindennapok saráról, és messzire tekint. Művészi hajlamai vannak, koreográfusnak készül. Büszkén vesszük tudomásul, hogy szemhéjunk remegéséből arra következtet az iskolaorvos, hogy – kizárólag nekünk kettőnknek az osztályból –: *vegetatív neurózisunk* van. Egyébként kisujjam egyetlen intésére boldogan viszonozná bárki a barátságomat, hiszen tanulás nélkül is én vagyok a legjobb az osztályban, miközben alig készülök az órákra. Csak akkor jelentkezem, ha az anyaghoz lényeges hozzáfűznivalóm van. Fölösleges dolognak tartom magát az iskolába járást is, de nincs más megoldás, anyám szerint „nem engedhetjük meg magunknak, hogy magántanuló legyek". A téli szünet előtt levelet küldök Z.-nek egy magyarórán, hogy látogasson meg a szünetben valamelyik kora délután. Lóugrásban megy a padsorok között a küldemény, Z. az utolsó előtti padban ül az ablak mellett. Újabban gyakran bámul ki az ablakon, azt mondja, egy háziasszonyt figyel, aki délelőttönként szőnyeget ráz ki az ablakon. Tetszik nekem a benne végbemenő változás, szemmel láthatólag elsüllyed számára a világ, a mozgás ritmusát tanulmányozza. Szomszédjának most is meg kell rántania a könyökét, hogy kezébe adhassa a levelemet. Elolvassa, megkeres a szemével, végül komolyan igent int. Nem volt kétségem válasza felől, mégis belesajdul a szívem a komolyságába; kérdés persze, elengedik-e hozzám.

„A fájdalom gyönyört ébreszt, az ujjongás gyötrelmes hangokat tép ki a megszállottak énekéből" – valami ilyesmit mondott zongoratanárnőm a zene erejéről Nietzschét idézve. Átadom magamat a kották olvasásának. Anyám kérésére az új tanévben a tanórákon az utolsó sorban ülök, hogy feltűnés nélkül készülhessek zenei tanulmányaimra. Harmadikban Z. néhány hónapra eltűnik az osztályból, azt hisszük, tébécés, de csak tüdőgyulladása van, így a Szabadság-hegyi Gyermekszanatóriumban tölt néhány hónapot. Úgy értesülök, hogy nyáron vidékre viszik pihenni egy isten háta mögötti faluba. Némi gyötrődés után már-már sikerül elfelejtenem (*„lontano dai occhi, lontano dal cuore"*, mondja a tanárnőm, azaz: *„távol a szemtől, távol a szívtől"*), de villámcsapásként sújt rám a tanév végi röpke viszontlátás. Haját világosszőkére szívta a nap, bőre aranybarna, gyönyörű fogai villognak, ahogyan nevet rám. *Biztosan beleszeretett egy orvosba*; sejtet is valami ilyet, hogy bosszantson. Közben anyám felhajt nekem egy udvarlót a nyárra (az unokabátyámat), hogy legyen, aki elkísér a hangversenyekre a Károlyi-kertbe. Mióta először és utoljára láttam Z.-t, nem tudom kiverni a fejemből. Rendszeresen írok neki vidékre (utolsó posta: Fóny), mint utóbb megtudom, leveleimet felbontják a szülei. *„A dionüszoszi rajongót a magafajta elragadtatottak érthették csupán. Az apollói görög ámulattal vette tudomásul. A borzadály, mely előbb-utóbb csodálatával elvegyült, ráébresztette, hogy apollói világától a dionüszoszit egyetlen fátyol leplezi csupán."* Akár a teljes *Tragédia születésé*t lemásolnám neki, de tanárnőm szerint egy árva szót sem értene belőle. Július végén kapok egy titokban feladott levelet, sikerült kiharcolnia, írja, hogy egy hónapot munkával töltsön a Statisztikai Könyvtárban, így hát Pesten lesz. Hamarosan szétfoszlik azonban minden reményem, mert amikor fölhívom, hogy találkozzunk, „nagyon elfoglalt", mondja az anyja. Nem merem hívni többé (néha a lelepleződéstől rettegve a házuk körül őgyelgek). Augusztus utolsó vasárnapján a Postászenekar ad koncertet a Károlyi-kertben. Úgy tudom, Cziffra György játékát hallhatjuk majd kíséretükkel, lelkesedésem mérsékelt mégis, mert jobb híján az unokabátyámmal megyek. Mégsem adom föl a reményt, hogy ott lesz Z. is. Az ő apja is hozzájuthatna az ingyenjegyhez, akárcsak szintén közalkalmazott anyám. Szívesen látnám, mit szól jóképű kísérőmhöz, azt kívánnám, fájjon neki a bizonyosság, hogy nem nélkülözhetetlen. Nem tudhatja,

hogy kísérőm ostoba szövegeitől égnek áll a hajam, legfőképpen kedvenc témája kifejtésétől, mely szerint a nők agya könnyebb, mint a férfiaké, ezért is butábbak. Bárcsak eljönne, bárcsak újra látnánk egymást! Csupa gyűlöletes feltétel, csupa „ha" *(„Wenn die Tante Rader hat, Sie wird ein Omnibus")*.

A hangverseny előtt fodrászhoz megyek, elkérem anyám csomagból vásárolt, zöld, selyem kiskosztümjét. Úgy érzem – relatíve –, szép vagyok. Unottan s egyszersmind kétségbeesetten ülök unokabátyám mellett, amikor meglátom Z.-t, aki egy magas, fekete fiúval ül az előttünk levő sor szélén, és elmélyülten társalog vele. Belém hasít a feltételezés, hogy elvesztettem. Belesápadok a gondolatba, hogy meg akar alázni. Megszólal a *Rosamunda* (eredeti nevén a *Zauberharfe*) *nyitány*. Szívesebben hallgatnám ezt a zenét végső formájában, a nagy *C-dúr szimfónia* kiforrott tökéletességében. Mintha darálón darálná a zenekar a nyitányt, és a karmester pálca helyett stopperórát tartana a kezében, hogy azzal ellenőrizze, zenészei elég gyorsak-e. Megpróbálom feltűnés nélkül befogni a fülem, de nem megy, a botrány elkerülése miatt kénytelen vagyok nyitott füllel szenvedni végig az estét, Schubert nyilvános megszégyenítését és a szünetben unokabátyám repülőgépmodellekről szóló fejtegetéseit.

1956 szeptembere, az első tanítási nap. Változik az ülésrend, Z. előttem ül, és padtársam is van egy dundi, ostoba lány személyében, aki – ha esik, ha fúj – vastag gumitalpú cipőben jár. Otthon bejelentem anyámnak, hogy fogyókúrába kezdek. „Még szebb akarsz lenni?" – kérdezi nevetve. Kétségbe ejt a vaksága, hogy nem veszi észre, mennyire hájas vagyok. Ráadásul itt vannak a Liszt-koncertek is, s amellett országos szavalóversenyre készülök. Kötelező anyagként *A walesi bárdok* című vers szerepel műsoron, és én választott versként régi kedvencemet, Ady *Szapphó*-átköltését mondom. Magyartanárnőm klasszika-filológus (tőle tanulok latint is), érthető módon elégedett a választásommal. Az iskolai versenyt természetesen meg is nyerem, a nagy-budapesti fordulóra pedig meghívom Z.-t, hogy jöjjön el velem. Mégsem csak ketten megyünk iskolánkból a második fordulóra. Már a villamoson összetalálkozunk egy B osztályos lánnyal, aki egy másik gimnáziumból való barátnőjét kíséri. Iskolatársunk nevét már elfelejtettem, de a barátnő nevére jól emlékszem, Aliznak hívják. Sötétbarna haja van és óriási, éjbarna szeme, csipkegalléros, meggyszínű selyemruhát visel, és szabadon választott versnek a *Kései sirató*t hozza. Nem hiszem, hogy versenytársam lehetne, ám hosszú szempillája árnyékot vet a szívemre. Tetszik, hogy volt bátorsága sminkelt arccal jönni, és fodrásznál is járt. Mi hárman szürkék vagyunk őhozzá képest, sajnos Z. is. Aliz selyemruhájának szoknyarésze cikcakkos szegélyben végződik, és beszéd közben hátrasöpri arcába hulló sötét fürtjeit, ilyenkor ruhájának szintén cakkos ujja fölcsúszik a könyökéig, majd az anyag súlyának engedelmeskedve visszahullik márványsimaságú karjára és kézfejére. Az ilyen nőre szokták azt mondani a férfiak, hogy „veszélyes".

Ő kerül sorra először, jól is mutat a színpadon, de *A walesi bárdok*kal csak közepes teljesítményt nyújt. A *Kései sirató* előadása már sokkal jobb, de semmiképpen sem kivételes. Zongoratanárnőmtől úgy tudom, hogy József Attila anyja nemcsak öntudatos proletárasszony volt, hanem szép, kitaszított, talán könnyű nő is. Mintha Aliz maga is könnyű nő volna, és saját tapasztalatából tudná, mit jelent ez. Tetszik a gondolat, hogy ő az első züllött lány, akit személyesen ismerek. B osztályos barátnője mellett ül, kicsit elfordulva tőle, hátát mellkasának támasztja kihívóan, mintha egy fiúval volna egy dzsesszhangversenyen. Minden lehetséges, vállalnunk kell az utat, melyet sorsunk kijelöl – gondolom helyeslően. Fagyos következtetésként azonban agyamba költözik a magamra vonatkozó súlyos felismerés, mely szerint a művésznek szabadságát is fel kell

áldoznia sorsa beteljesítéséért. Alig várom, hogy sorra kerüljek, leveszem a szememet Alizról, feladatomra összpontosítok, hogy – mint ahogyan a tanévzáró koncerteken szokott történni velem – ezúttal is elsüllyedjen számomra a világ. Szeretem *A walesi bárdok*at, egyrészt, mert rebellis vagyok magam is, másrészt, mert – szigorúan szakmai szempontból nézve – a többszereplős dráma jó lehetőség színészi képességeim érzékeltetésére. Meglehetősen sokára szólítanak, de nem pattanok föl, és nem rohanok ki a színpadra, mint mások. Már a kimenetel is az én időm, a megszólalás előtti elnyújtott perc pedig különösképpen az: „Várjatok türelemmel – sugallom a közönségnek –, engedjétek megszületni a verset!" Ha tehetném, legszívesebben álarcban mondanám a szöveget, hogy ne én, rajtam keresztül maga a vers beszéljen. Lehajtom a fejemet, összeszedem a gondolataimat, akárha a zongoránál ülnék, a feszült – talán már feszélyezett – csöndben váratlanul fölnézek, és belekezdek *A walesi bárdok*ba. Aztán szünetet tartok (a két vers között tízig számolok). Ady *Szapphó*ját nem hirtelen felütött fejtartással indítom, hiszen ez nem a történelmi emlékezet máig ható hangja, hanem szenvedélyes, tovább nem leplezhető vallomás egy földi lánynak a zavarba ejtő és az örök határán. Lehajtott fejjel állok az olümposzi istenek előtt. Aztán a második sornál – Z. helyett – Alizra szögezem a pillantásomat – két okból is, egyrészt, hadd lássa, hogyan kell verset mondani, másrészt, mert annyira szép. Érzem, hogy jó, amit csinálok, sőt nagyon jó. Sikerül meggyőznöm legridegebb tanúmat, önmagamat is erről. A vers végére szenvedélyes vallomásomtól elmélyül a hangom. Nem várt csönd fogadja szereplésemet, s a szokásosnál talán valamivel hosszabban tartó taps. Nem nézek se jobbra, se balra, amikor visszamegyek a helyemre. Z. odasúgja, gratulál, de mennie kell. Nem is marad tovább, nem várja meg az eredményhirdetést, fölszalad a közelben lakó nagynénjéhez valamiért – szerintem ebédre várják. Alizra nézek, hosszan, borongósan pillant vissza rám, de a B osztályos lány, akinek a neve csak nem jut az eszembe, a büfébe hívja, mielőtt én hívnám meg mind a kettőjüket. Aliz fölálll, belekarol a B osztályosba, és együtt mennek el. Egész életemben magányos leszek – kínzom magamat, és az ablaknyílásba állva kibámulok a langyos, őszi, idegen iskolaudvarra.

Második lettem a nagy-budapesti versenyen. Az értékelés szerint szövegmondásom világos volt, jó felkészülést, kellő előadói érzékenységet mutattam, amit azonban egy másik vers választásával inkább érvényre tudtam volna juttatni. Az első díjat a Rákóczi Katonai Középiskola diákja viszi el *A helység kalapácsa* egy részletével. Aliz emléklapot kap. Úgy gondolom, kétségbe lehet esve, mégis bátran és mosolyogva veszi át, nem hittem volna róla, hogy ekkora önuralomra képes. Szeretnék legalább ezért gratulálni neki, de eltűnik a szemem elől. Egyedül, gondolataimba temetkezve bandukolok haza, elkedvetlenít a második díj, de tisztában vagyok vele, hogy nemcsak a szavalatok színvonala, hanem a versválasztás is számít ilyenkor. Hátradöntöm fejemet a rázkódó ülésen, azt tervezem, hogy fölajánlom Aliznak, megtanítom verset mondani. Csak a versmondás egy-egy mesterfogását mutatom meg, nehogy önérzetében megsértsem. Az első pillanatban minden köntörfalazás nélkül bevallom, mindent, amit tudok, mástól tanultam én is. Fölhívom a figyelmét rá, hogy ebben nincs semmi megalázó, tudásunk tökéletesítése kutya kötelességünk. Hasznos persze a második díj is, elterjed majd a híre iskolaszerte. Gyakorlati haszna is lehet, talán könnyebben vesznek föl így a Zeneművészetire. Nincs kétségem a rákóczis fiú teljesítménye felől sem, jó volt, az enyémmel egyenrangú, csakhogy abból nyugalom és biztonságérzet áradt, míg az enyémből sötét nyugtalanság. Ez viszont inkább megfelel a kornak, amelyben élünk. Anélkül, hogy belegondolnék, merre indulok, Z.-ék felé veszem az utamat. Ta-

lán összeakadunk, és akkor megbeszéljük, nem hibáztam-e valahol, jól értelmeztem-e szerinte Adyt. Jóllakottan már bizonyára hazafelé tart ő is a nagynénjétől. Előveszem a vajas, zöldpaprikás kenyeret, amit anyám tett a táskámba még reggel a nagy napra való tekintettel. A vaj vasárnapi íze szétolvad a számban. A túloldali járdán velem szemben két kb. egykorú fiú közeledik. Már a Deák Ferenc utcában járok – más nincs is az utcán. Hónuk alatt mappát cipelnek, biztosan Z.-ék házában laknak, a Képzőművészeti Középiskola kollégiumában. Látásból mintha ismerném is őket, mindig kettesben járnak, nyilván barátok. Zita azt mondja, hogy szívesebben lakna kollégiumban, mint otthon, ahol minden lélegzetvételéről számot kell adnia. Jót tenne neki, állapítom meg, és felsóhajtok a gondolatra, hogy kollégisták lehetnénk esetleg mind a ketten. A fiúk hirtelen megtorpannak, egyikük hóna alól kicsúszik a rajztábla, és a fal mellett a földre zökken. Feszültségük átragad rám, bámulni kezdem őket. A szeptember végi, hosszú szögben beeső kora délutáni nap nosztalgikus fényben füröszti a házfalakat. Hosszúnak tetszik a pillanat, ezer más dolog történik közben. (A tanárok jelentést írnak a minisztériumnak a szavalóversenyről. Z. lassan elköszön a nagynénjétől, és hazaindul. Anyám végez a hivatalban, és elmegy krumplit válogatni a Tolbuhin krt. 11.-be, hogy különkeresetéből ki tudjuk fizetni zongoraóráimat. A tejbolt elé kiteszik az üres kannákat. A hentesnél kifüggesztik egy megnyúzott nyúl tetemét a bejárat fölé, jeléül annak, hogy nyúlhús érkezett.) Figyelmemet azonban csak a két fiú között lejátszódó jelenet köti le. A magasabbik is elengedi hóna alól a mappáját, a foszlott papírborító fennakad ballonja övében, mintha az idő múlását akarná megakasztani. Arcuk egymás felé fordul és közelít, szájon csókolják egymást. Beleborzongok a jelenetbe. Nyilván a görög szellem teszi, a szépség imádata (egyszerre mintha fiú volnék én is, Szókratész tanítványa). Nincs bennem előítélet, a látvány szinte könnyekre fakaszt. Átfut agyamon, hogy ezért börtönbe is kerülhetnének, de semmi vész, az utca változatlanul kihalt. Úgy látszik: Érosz szeret minket. Ennél a félmondatnál megállok, a gyanú jeges rémülete kúszik gerincemen át az agyamba. Mi az, hogy minket? Nekem is *ferde* hajlamaim vannak? A rettenetes gyanú nem hagy békén. Összeáll a számomra rendelt végzetes jövő, idegenségem és kiválasztottságom minden kockája egymáshoz illik. Shakespeare kétértelmű szonettjeire gondolok, Martin du Gard könyvében Jean és Jacques szerelmére, Verlaine-re és Rimbaud-ra, és Csajkovszkijra természetesen.

„Furcsának tartottak az emberek, ami ellen először meglepetten, később fájdalommal tiltakoztam, s végül beletörődtem” – írom a karácsonyra kapott *Napló* feliratú keményfedelű könyvembe. Soha meg nem komponált szimfonikus zeném mottójának szánom ezt a vallomást. Nem sejtem még, hogy emlékezetem szögletében örökre ott marad az ötvenes évek téli napsütésben fürdő Deák Ferenc utcájának négyzetméternyi szakasza, ahol ebben a pillanatban földre sújtva állok. – Ha lánykülsőmben, ahogyan döbbenten érzem, fiú vagyok, nem lesz soha családom? Nem megyek sohasem: *haza*? – Alig néhány perce még a villamoskerekek is ijesztő kérdést szegeztek nekem. *Hogyan? Hová? Hogyan?* – faggattak úti célom felől. – Hogy viselem el majd a kitaszítottság szégyenét? Megfogalmazódik bennem a kétségbeesett és gyáva *nem,* a *sehogy,* a *nem akarom.* Hallom felettes énem parancsát, megismétlem a kemény utasítást: *El innen, el, csak el, csak el!* Ezt kattogták már Pécs felé menet a vonatkerekek az osztálykiránduláson (de akkor még nem értettem a nyelvüket): *Messzire és menekülve. – Messzire és menekülve* – adtam meg a választ a jármű gyorsulásával versenyt rohanva gondolatban, a kerekek csattogásának kérlelhetetlen ritmusát követve. Szerettem volna beszélni Z.-vel, akkor és azonnal, hiszen csak ő volt nekem. Bocsánatot akartam volna kérni tőle Aliz miatt is.

A felzaklató látványból kitépem magamat (a fiúk fölveszik rajzmappáikat, és továbbmennek). Húzom az időt (lehet: utolsó beszélgetésünk előtt), össze kell még szednem magamat. Bemegyek hát a Martinelli téri templomba, ahova vasárnaponként misére jár a családdal. Leülök az utolsó sorba (tudom, hogy ott szoktak ülni). Nincs semmiféle szertartás, tapintatos léptek haladnak padom mellett, sűrűn kattan a bejárati ajtó kilincse. Lehajtom a fejemet, mintha imádkoznék, bár nincs ebben gyakorlatom, azt sem tudom, hogyan kellene belekezdenem. Van-e ima „speciális esetekre"? Mondhatom-e, hogy „Istenem, segíts meg, engedd, hogy a barátnőm is úgy szeressen, ahogyan én szeretem őt"? A pad végében egy férfi orrot fúj, majd visszazuhan sírós fohászkodásába. Pillantásom a mellékoltár díszeit pásztázza, ragyogó ezüstszíveket látok egy üvegtábla alatt. Jézus megkínzott teste halottan függ előttem a kereszten (ágyékát hófehér kendő fedi, ahogyan azt az utókor megszépítő emlékezete kívánja). Elképzelem, hogy a templom belseje lassan az utca részévé válik, kőkockái között ecetfa hajt ki. A sétálók leülnek, a villamosról leszálló háziasszonyok átvágnak a belső téren, szatyrukat maguk mellé helyezik a földre, lehajolnak, és bekötik gyerekük kioldódott cipőfűzőjét. Én nem tudok továbblépni, sakk-mattot kaptam, a padhoz szögezve latolgatom kilátásaimat. Csönd van, lassan elnéptelenedik a templom. Ez a kora délutáni holtidő – gondolom. Megválaszolhatatlan, gyötrő kérdéseimmel kiódalgok a térre, de a házuk előtt, a Petőfi Sándor utcában gyáván meggyorsítom a lépteimet (nem akarok már találkozni vele). Elhúzok a rakpart felé. Megfutamodásom közben, Petőfi ágáló szobránál elbizonytalanodom még, de mégsem fordulok vissza, lemegyek a megrepedt, csorba lépcsőfokokon a Dunához. Orromat megcsapja a víz eleven szaga. Leülök a lépcsősor alsó kövére, szabad folyást engedek a gyávaságom fölötti harag és kétségbeesés könnyeinek. Könnyeim apadtán eszembe jut egy Heine-dal első két sora: *„Du bist wie eine Blume / so hold, und schön, und rein"* és a vers magyar fordítása, amit irodalomórán elemzünk: *„Mint egy virág, olyan vagy / oly tiszta, szép, szelíd."* Fölrémlik Z. arca, ahogyan hátrafordult a magyarórán, és rám mosolygott, mert tetszett neki a vers. *„Elnézlek és szívemhez / a bánat közelít."* Képzelt arcának suttogom a folytatást. A *„szép – szelíd – közelít"* hármas ríme fölötti örömtől újra könnyes lesz a szemem. Megrendültségemből pisszegés riaszt, hátrakapom a fejemet, egy matróz integet a lépcsősor tetejéről, sétálni hív. Sértetten felállok, és elindulok az ellenkező irányba, hazafelé. Egy ideig még tisztes távolból követ.

Otthon egy halom vasalnivaló vár rám, a kupac tetején Z. monogramos zsebkendője. Behintem a ruhát, és összecsavarom (az egyetlen háztartási munka a vasalás, amit szeretek). A káosz felszámolása most is segít rajtam (kétségbeesésem munkába fojtása mint gyógymód egész életemben beválik). Hogy került hozzám ez a zsebkendő? Sírtam, és Z. kölcsönadta, vagy ő sírt, és arcát tenyerembe fogva ezzel törölgettem a könnyeit? Ó, bárcsak így történhetett volna! „Csehszlovákiából érkeznek levélben a zsebkendők" – adta egyszer a kezembe, *nézzem csak, milyen finom anyagból varrták*, véletlenül maradhatott nálam. Felvidéki rokonaitól kapja, mondta, névnapra, születésnapra, karácsonyra. Várom, hogy átnedvesedjen a vasalnivaló, addig néhányszor lepötyögtetem a zongorán új kompozícióm kezdőtaktusait. Arra a gondolatra jutok, hogy a legjobb az volna, ha meghalna Z. (esetleg vele halnék). Ettől a gyilkos vágytól megnyugszom. Kivasalok mindent, mire anyám hazaér, ott ülök a fonott karosszékben, lábam, mint az amerikaiaké, föltéve az asztalra, és a *Bűn és bűnhődés*t olvasom.

Aztán már megy minden, mint a karikacsapás. Nem is tudom, mivel telik a hátralévő hónap a forradalom kitöréséig. Emlékszem, hogy visszaadom kivasalt zsebken-

dőjét, megcsókolom belehímzett névbetűit (de ez mégsem tarthatott hetekig?). Teljesen elvesztem magamat, gyanítom, Z. is unni kezd. A forradalom alatt nem ő hal meg, helyette a fekete hajú fiút lövik le a Parlament előtti csütörtöki tüntetésen, akivel életünk utolsó közös hangversenyén az előttem lévő sor szélén összebújva ültek. Házunkba beveszik magukat a felkelők. Fekete-vörös, aranysujtásos egyenruhában a Rákóczi Katonai Középiskola diákjai ott rohangálnak egy ideig a függőfolyosón, aztán a padláson rejtőznek el. Vajon velük van-e a szavalóverseny első helyezettje, és ha igen, megússza? – tűnődöm. Helyettem pedig anyámat lövik le az oroszok – bár pontosabb volna úgy fogalmaznom, hogy: *vele, engem* –, amikor az újból lezárt határon utánunk szökik. Egyik napról a másikra elsüllyed előző életem összes színhelye. Szereplői, időnek előtte, belehullnak a minden életet magába nyelő semmi szakadékába. Eltűnik Budapest, el Magyarország, a szavalóverseny Alizostul, zongoratanárnőm zongorástul. Nővérem köddé válik Texasban valahol. A térképeken Kanadát böngészem azontúl, a Duna helyett a Szent Lőrinc-folyót, az Erdők tavát Winnipeg mellett, vagy kedvencemet, a Nagy Rabszolga-tó környékét Mackenzie-ben, ahova testvérfőiskolánkhoz látogatunk év végén egy-egy barátságos baseballmeccsre. Ahol Paullal, későbbi férjemmel megismerkedem. Magyarország az amerikai iskolai atlaszokban a Balkán címszó alá besorolt kisállam, alig találom a helyét, ha meg akarom mutatni neki. Gyakran még a nevét sem írják ki, ez eleinte bosszant, később természetesnek veszem. Tiszta lappal kezdem az életemet (anyám *mártírhalálá*nak ténye megnyit minden ajtót előttem). Tizenkét kilót fogyok, de az arcom telt marad. Zene helyett a matematika foglalkoztat, magyar helyett angolul beszélek. Mélyen és sokat alszom, hála a nyugtatóknak, melyeket évtizedeken át szedek. Eltelik a magyarországi életem többszörösét kitevő felnőttkorom ideje, és amikor először hazajövök, nyomát sem találom a városnak, amely szorításából, ’56 végén, egyetlen önfeledt mozdulattal utamra engedett.

Európa megvet, mint minden amerikait, de magához bilincsel. Elfog a tehetetlenség érzése, mihelyt a légterébe érek. Mintha csak álmodtam volna, hogy sikerült kifognom sorsomon. Az eltelt évtizedek változásaira készületlenül jövök vissza *a szétlőtt városba, ahol mindenki fiatal, s amelynek utcáit Z. zöld szemének ragyogása tölti be.* A Vámház körút (itt volt a lakásunk) repedezett járdáját por és piszok borítja, az utcákon rengeteg az öreg. A mellékutcák szűkek, az emberek fogazata ijesztő. Z.-ék házát lebontották, és egy csúf alumíniumkredencet építettek a helyére. A Szervita-templom zárt ajtajától alig néhány lépésre hajléktalanok isznak az árkádok tövében. Én szülővárosom hosszú ballonos felkelői közé jöttem vissza, de ha szállodám forgóajtaja az utcára kipörget, közönyös emberekbe ütközöm. A Gellért Szálló éttermének földig érő tükreibe nézek: egy fogyókúráktól ráncos, vörös hajú, rideg amerikai nő néz-néz kényszeresen rám. De a tükrök mélyén, ha elléptem már előlük, tehetetlenségében egy fiatal lány tördeli a kezét. Szállodám fehér fürdőköpenyéből kibontakozom, igyekszem nyakig elmerülni a pezsgőfürdő medencéjének csontig hatolóan hideg vizébe, hogy testemet minél kevesebben lássák. – Őszintén mondd meg, mit gondolsz? – kérdezem magamat, akár Camus regényének orvosát hivatali felettese. Az egymást fröcskölő, vidám fürdőzőktől elhúzva, határozott karcsapásokkal megindulok a mély víz felé, és folytatom a kérdezgetést: – Biztos, hogy pestisről volt szó? Lelkemet megrontó hatalom volt-e a zene, és betegség kamaszkorom lángolása egy lány iránt? – Camus regényében az énekes végül a járvány tizedelte város dalszínházának pódiumán rogy össze. – Vajon méltóbb halál várt volna rám, ha maradok?

Gerevich András

BÚCSÚ LONDONTÓL

Juliennek

London rólad szólt, Julien:
két év vágyódás és magány.
Ülünk a St. James-templomban
egy jazzkoncerten, némán, mereven,
párhuzamos tekintetünk
a végtelenben összeér:
oltár, feszület, Isten ujjnyoma.
Az elgyötörtek és megtértek
itt nyernek örök életet,
szerelemből házasságok köttetnek,
a halálnak értelme lesz,
a zene átitatja az anyagot.

Tudod, hogy néha nézlek,
a kezedet a térdeden,
cipődön a sárfoltokat,
az arcodig merészkedem,
de nem fordulsz felém.
Barátok lettünk végül.
A közös béke szüzessége
torinói lepel,
melyen a vágy arcnyoma
örökre megmarad.

Te lettél volna a férfi,
akiben hinni akartam.
Egykor hosszan szemeztünk,
de ezt most már elfeledted,
mintha nem jelentett volna semmit sem.
Legalább meggyötört?
Legalább megküzdöttél magaddal?
A férfiväggyal, a férfitesttel?
Megkínoztalak?
Vagy csak játszottál velem?
Élvezted?
És most örülsz?

Még imádkoztam is érted.
Reméltem, te tanítasz meg rá,
hogy, igen, van Isten,
te lettél volna a létére,
ahogy az én létemre is,
a bizonyíték.
Hogy lehettem, Uram,
ennyire gyarló és hazug?

El fog múlni.
Két év semmit nem jelent.
De egy új várost és új életet
romboltál le bennem.
Nemcsak az arcodat vetted tőlem el,
nemcsak a testedet, a szavadat, a szemedet,
az elképzelt öleléseket,
nemcsak testünk közös melegét.
Hanem mások arcát is,
mások testét, szavát, szemét,
mindent elvettél,
hiába szorítottam annyi meztelen testet,
minden élvezet magába halt.
Miért nem tudtam élni?
Rád görcsöltem,
rád görcsölt be az agyam.
London az otthonunk lehetett volna,
az otthonom.
De te kiűztél.
Kimenekültem.
Bűnbakká tettelek.

Vacsorázni megyünk,
mesélünk, poénkodunk,
de a vicceken
egyikünk sem nevet.
Csend.
A kanalad a tányéron koppan,
az időt kitölti
az étteremben a hangzavar,
és mint homokóra peregnek a szavak.
Minden mondatunk,
minden mozdulat
befejezetlen marad.
Hülyeségeket hadarunk.
A barátnődről kérdezlek,
hátha elhagytad.

Ez volt a búcsúkoncert
és az utolsó vacsoránk.
Titkon még reméltem,
míg haza nem mentél,
talán van esély.

Az új élet veled kezdődött,
és lassan véget ért,
visszatértem az ürességbe,
hiába űztem ki magam.
Mint amikor koncert után
már nincs melletted,
aki soha nem volt melletted,
és egyedül állsz,
a templom üres és sötét,
és hinni akarsz Istenben,
Megváltásban, Bűnben és Igazságban,
Mennyben, Pokolban, Feltámadásban.
Istenben akarsz hinni.
Könyörögsz, hogy legalább Hitet adjon,
de minden üres és sötét marad,
nincs se Válasz, se Kegyelem, se Büntetés,
csak a csendtől kong a harang,
nincs semmi, csak a márvány, a kő, a gipsz, a fa és a por,
csak az üresség, a némaság, a hideg, a magány, a halál,
és a jelenléted sem ad semminek
sem Életet, sem Értelmet.

Nagy Árpád Miklós

CLASSICA HUNGARICA (I)

A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története a kezdetektől 1929-ig

Bevezető

Az ókortudomány, tehát a klasszikus antik hagyomány feltárásának, kutatásának és továbbadásának tudományos módja talán olyan birodalomhoz hasonlítható, amely három-négy nemzedékkel ezelőtt, szellemi jelentőségének csúcsán egységesnek volt látható, mára viszont már hajdani tagköztársaságai is egyre kisebb utódállamokká morzsolódnak szét. Az utódtudományok mégis mutatnak közös tulajdonságokat, hiszen

egy lényegi ponton változatlanul egymáshoz kötődnek: egységesen, a tudomány módján mutatják meg, mi az aktuális napjainkban a klasszikus antikvitásból. Hogy e kérdésnek mai, találóan poszthumanistának elnevezett[1] korunkban mekkora jelentősége van, erről e helyütt aligha érdemes többet mondani.

A közös tulajdonságok egyik szembetűnő vonása, hogy előtérbe került az önreflexió, az egyes tudományszakok történetének elemzése. A klasszika-archaeológia történetére vonatkozó kutatások napjainkban tapasztalható virágzása csak részben magyarázható meg a tudományipar közömbös szempontjaival, mint a témaínség vagy a tudományos túltermelés – valós szellemi igényből is fakad. Egyrészt abból, hogy történeti változásaiban láttassa a mindenkori jelen és az antikvitás viszonyát. Másrészt, és ez a szempont az utóbbi időben egyre fontosabbá válik, azt igyekszik feltárni, hogy a mindenkori jelen milyen múltat választott ki magának, azazhogy milyennek tudta, milyennek alkotta újra, rekonstruálta a saját elődjének elismert antikvitást.[2]

Ebből a nézőpontból a magyar klasszika-archaeológia története tanulmányozásra érdemes témának ígérkezik. Egyáltalán nem mint puszta krónika, csakis a hozzátartozókat érintő „szellemi helytörténet”, hanem mint egy nemzetközi concerto egyedi sajátosságokkal hangzó szólama; annak bemutatása, mikor mit jelentett a magyar kultúrában Európa egyik közös hagyományának, a klasszikus művészetnek a gyűjtése és tanulmányozása.[3] Ez a kérdés pedig elválaszthatatlan egy magyar múzeum egyik részlegének, a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének a történetétől. Az Antik Osztály Magyarország egyetlen átfogó antik művészeti közgyűjteménye, története tehát eleve a téma gyújtópontjában van. Ám ennél többről is szó van: a budapesti nem csupán Magyarországon, hanem a kelet-közép-európai régióban is, Bécs, Thesszaloniki és Szentpétervár között az egyetlen átfogó antik gyűjtemény – az állítás hangsúlya nem az egyes államok területén őrzött műtárgyak mennyiségén, hanem az átfogó jellegen van.[4] Innen nézve tehát a Gyűjtemény történetének kérdése máris tágabb összefüggésben tehető fel: a válasz egyben az európai antikvitás-recepció egyik regionális útja számára is tanulságokat rejt.

A Gyűjtemény történetének első fél évszázadát Szilágyi J. Gy. dolgozta fel a Múzeum fennállásának 50. évfordulója alkalmából megjelent tanulmányában.[5] Bár az általa felvázolt kép fő vonalai máig érvényesek, legalább két okból érdemesnek látszik újbóli megrajzolására vállalkozni. Az egyik gyakorlati: a legutóbbi időben három, részben teljesen új forráscsoport vált tanulmányozhatóvá. A Szépművészeti Múzeum irattárában Litkei Ágnes, majd Dörögdi Éva gondos munkája nyomán a Gyűjtemény történetének első, meghatározó jelentőségű évtizedeit dokumentáló iratok mára zömmel hozzáférhetővé váltak, s a korábbinál jóval alaposabb áttekintést tesznek lehetővé. Másrészt 2005 tavaszán – P. Kranz és M. Boss nagyvonalú segítségével – módom nyílt átnézni az erlangeni egyetem Klasszika-archaeológiai Intézetében őrzött, korábban hozzáférhetetlen Arndt-archívum Budapestre vonatkozó dokumentumainak jelentős részét. Végül szintén új, bár az előzőeknél jóval kisebb horderejű forráscsoportnak tekinthető az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattárában őrzött anyag,[6] ami Hekler Antal 1917–1918-as konstantinápolyi tevékenységéről tudósít, és amelyet Szentesi Edit és Nagy Leventéné szívessége folytán tanulmányozhattam.

Mindezeknél fontosabb a történet megírására sarkalló másik ok. Az 1956-ban készült összefoglalás óta eltelt újabb fél évszázad, az 1956-ban megírt történet folytató-

dása, magának a kérdésnek adott új távlatot. S most az Európai Unióhoz való csatlakozás és a Szépművészeti Múzeum centenáriuma (a krónika jellegű beszámoló kötelességén túl) magától értődő alkalom annak átgondolására, hogy mikor mi volt a szerepe a Gyűjteménynek, az antik művészet legfontosabb hazai letéteményesének a magyar kultúrában.

Az Antik Gyűjtemény története természetes módon két, egymástól távol eső kontextusba illeszkedik: éppúgy múzeumtörténet, mint antikvitás-recepció. Már csupán emiatt is érdemesnek látszott kiindulópontul nem ezek valamelyikét választani, hanem magára a történetre koncentrálni, és a Gyűjtemény „viselt dolgait" három szempont szerint bemutatni. Hiszen így maguk az események mutatják meg, mikor mi volt a súlya és – ettől sokszor roppant távolságban – a fajsúlya az itt zajló históriának. A három kiválasztott szempont pedig a két kontextus közös tartományába tartozik, s a múzeum hivatal-aspektusából nézve a generációk óta készített „évi jelentések" három fő rovatának felel meg: *gyűjteménygyarapítás, kutatómunka, ismeretterjesztő tevékenység*. Másképp megfogalmazva tehát a Gyűjtemény története három, egymástól lényegében elválaszthatatlan szálra fűzhető fel: mikor mit tekintett a Szépművészeti Múzeum *gyűjteni érdemes* antik művészetnek, milyen mértékű és értékű tudományos kutatómunka kapcsolódott ehhez, végül ez a munka miképpen vált a magyar kultúra részévé. A források alább kifejtendő jellege miatt az első kérdés áll a középpontban, a másik kettőről csupán érintőlegesen esik szó – máskorra vagy másokra marad részletes bemutatásuk és a történet továbbírása.

Az alábbi vázlat érvényét három tényező korlátozza. Egyrészt újra hangsúlyozni kell, hogy elsősorban irattári anyagokon alapul, azaz csupán három főszereplő megőrzésre érdemesnek tartott vagy véletlenszerűen fennmaradt dokumentumai alapján mutatja be a történteket. További forráscsoportok (elsősorban Hekler elkallódott levelezése és a korabeli sajtóvisszhangok) szisztematikus feldolgozása bizonnyal számos ponton módosítja majd a képet. Ráadásul az eddig feltárt források összetétele nagyon egysíkú: a múzeum irattára ebben az időben a beérkező leveleket, illetve a kiküldendő iratok fogalmazványait gyűjtötte össze, a hivatali ügymenet körén kívüli eseményeknek, szóbeli egyezségeknek nincs nyomuk. Arndt levelezése változatos ugyan, ám e hatalmas és ma még teljesen kiaknázatlan anyag módszeres feldolgozása messze túlnő a mostani lehetőségeken.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Antik Gyűjtemény története csupán kicsiny része a Szépművészeti Múzeuménak. Az intézmény egészét érintő kérdések önálló vizsgálatának eleve nem lett volna értelme; ezek (például a látogatói statisztikák vagy a műtárgyvásárlásra, könyvek beszerzésére fordított összegek összegyűjtése és elemzése) a Múzeum történetének remélhető feldolgozása során lesznek majd elvégezhetők. Ily módon tehát az alábbi vázlat távolról sem teljes feldolgozása a Gyűjtemény korai történetének.

Az előzőknél is súlyosabb a harmadik korlátozó szempont. Nyilvánvaló és gyakran elfelejtett tény, hogy egy antik gyűjtemény történetének megírása elsősorban művelődéstörténeti és nem ókortudományi feladat. A Gyűjtemény sorsának alakulása világos, olykor döbbenetesen pontos paradigmája Magyarország történetének, s amiként a cseppet kutató biológusnak is a tengert kell látnia, a Gyűjtemény története is kizárólag a magyar történelem kontextusába ágyazva tarthat egyáltalán számot érdeklődésre.

Mégis érdemesnek látszott e történet újraírására vállalkozni: abban a reményben, hogy választott nézőpontja, legyen bár az optimálistól különböző, mégis jól körülhatá-

rolható, s alighanem szükséges is, mint egy majdani, a Szépművészeti Múzeum és/vagy a magyar ókortudomány egészére kiterjedő szintézis egyik előmunkálata. Ez a nézőpont egyszerre külső és belső: egy ókorkutatóé, aki maga is résztvevője az általa rekonstruált történet későbbi szakaszának, s így par excellence módon szembesülhetett azzal, hogy a múlt tanulmányozása egyben saját életének tanulmányozása – és azzal is, hogy a történet megírása egyben folytatásának is eszköze.

Megbecsüléssel és tisztelettel mindazoknak, akik közvetlenül vagy közvetve elmondhatják a százéves Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének[7] „viselt dolgairól": *„quaeque ipse… vidi et quorum pars magna fui"*.

Előtörténet

A történet előzményeit átfogó kutatások híján csupán fő vonalaiban lehet vázolni. Ismeretes, hogy a XVIII. század közepétől Európa nagy része az antik kultúra újrafelfedezésének lázában égett. A klasszicizmus és a Mediterraneum ókori emlékeit fölkereső *Grand Tour* égisze alatt történt meg a klasszika-archaeológia tudományos infrastruktúrájának kiépítése, aminek három pillére volt: a nagy antik múzeumok létrehozása (Louvre, 1793; a Parthenón-fríz kiállítása a British Museumban, 1816 – csupán a két legismertebb példát említve);[8] az antik művészet egyetemi oktatásának bevezetése a XVIII. század közepétől,[9] végül pedig a nagy tudományos intézetek létrehozása, amelyek gyakran azóta is végzik a görög-római ókor legfontosabb lelőhelyeinek feltárását (a Német Régészeti Intézet elődjét például 1829-ben alapították).[10]

Magyarországra mindebből édeskevés jutott el. Bár újra hangsúlyozni kell, hogy a magyarországi antik műgyűjtés korai története föltáratlan,[11] a jelek szerint a XVIII. században Európa számos országában kialakult főúri szoborgyűjteményeknek egyelőre nem látszik magyar megfelelője. A jórészt Bécsben élő magyar arisztokrácia számára tehát, úgy tűnik, az antik szobrok gyűjtése nem bizonyult alkalmas önkifejezési formának, ellentétben például a történetileg sok szempontból hasonló helyzetű Lengyelországgal.[12]

Az antikvitás művészete a XIX. században is csupán keveseknek vált szenvedélyévé, közülük is elsősorban az eperjesi házát a Parthenón-fríz gipszmásolatával díszítő Fejérváry Gábort kell kiemelni.[13] Gyűjteménye ritka módon még egy nemzedéken át folytatódott unokaöccse, Pulszky Ferenc révén, akinek a neve fémjelzi majd az Antik Gyűjtemény történetének első korszakát. Legszebb darabjaikat ma Münchenben, Londonban, Párizsban őrzik, közülük csupán kevés maradt Budapesten. A többi korabeli magángyűjteményből is alig néhány mű jutott a Szépművészeti Múzeumba.[14]

A nagy ásatások magyar megfelelője egy garibaldista katonatiszt, Mátyus Izidor 32 leltári tételt eredményező 1861-es feltárása Dél-Olaszországban, a *„briganti"* elleni harcok egyik szünetében. A rionerói ásatás célja beszédes: Mátyus azért végeztette katonáival a feltárást, hogy pelasg tárgyakat találjon, mivel a pelasgokat a magyarok őseinek tudta. Munkája tehát közvetlenül saját nemzete múltjának feltárására irányult, mint ezt Szilágyi J. Gy. nemrégiben megjelent könyvében elemezte.[15] A Mediterraneumba tett kulturális zarándokút szintén a ritka virágok közé tartozott.[16] A kevesek közül elsősorban egy magyar arisztokrata asszonyt, Wesselényi Polixénát kell megemlíteni, akinek alakját Jósika Miklós örökítette meg Az élet útjai című regényében, s akinek 1842-ben kiadott gyönyörű beszámolója 1835-ös itáliai és svájci útjáról teljesen

visszhang nélkül maradt.[17] Emlékül hazahozott antik tárgyai[18] az aranyosgyéresi kastély feldúlása során pusztultak el 1849-ben.

Már az eddigiekből is kitűnik az itt felidézett történet egyik alapvető sajátossága. Az antik művészeti hagyomány Magyarországon a XVIII. századtól kezdve mindig is csupán elkötelezett keveseket érdekelt igazán, a legtöbbször valóban csupán egy-két embert, legyen szó akár a műtárgyak gyűjtéséről s még inkább, ha a kutatásukról. *„Kivált nekünk, magyaroknak, feltűnőleg kevés ízlésünk és szeretetünk van a szép művek iránt... Hány elegáns és magát legneveltebbnek képzelő társaságban árulja magát el néha ezen tárgyak iránt oly bosszantó s még nevetséges merő tudatlanság is, mely a tudományokat üldöző, könyvtárgyújtogató Omar ajkaira való volt volna!”* Wesselényi Polixéna megállapítása[19] nem csupán saját nemzedékére volt érvényes. S hogy itt valóban alapvető vonásról van szó – ez a helyzet napjainkban is tart: a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben a hazai műgyűjtés elképesztő mértékű föllendülése mellett sem alakult ki egyetlen antik magángyűjtemény sem, és az általános nyugat-európai túlképzéssel szemben két kézen megszámolható, hány klasszika-archaeológus van Magyarországon.

A birodalmi korszak (1867–1918)

A XIX. század utolsó harmadára Magyarország helyzete gyökeresen megváltozott. 1867-ben megtörtént a kiegyezés a Habsburg-dinasztiával, s ennek révén az ország nem legyőzött, részekre darabolt tartomány volt többé, hanem egy kétpólusú birodalom, új nevén az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fele, amelynek két, egyebekben független részét csupán a közös uralkodó (osztrák császár és magyar király), a közös had- és külügy, valamint az ezek biztosítását szolgáló pénzügy kapcsolta össze. Magyarország tehát három és fél évszázados *peripeteia* és alig húsz évvel az 1848–49-es szabadságharcban elszenvedett veresége után egy csapásra dinamikusan fejlődő európai nagyhatalomnak érezhette magát,[20] nem véve tudomást azokról a súlyos belső feszültségekről, amelyek az I. világháború katasztrófájába döntötték. Az új szerep új feladatokkal járt együtt: ekkor épült ki a magyar elitkultúra ma is működő intézményeinek jelentős része (például két egyetem, az Operaház, a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum) – természetes hát, hogy újra kellett fogalmazni az európai hagyományhoz s így az antik művészethez való viszonyt is. A soknemzetiségű Monarchia soknemzetiségű Magyarországán egyszerre csak újult szellemi és kultúrpolitikai érdeklődés fordult az Európa népeit összekötő antik művészeti hagyomány felé. Ez volt az a közeg, amelyben megszületett az Antik Gyűjtemény.

1867–1908: őstörténet

Hagyományosan az 1908-as évet szokás a Gyűjtemény alapítási dátumának tekinteni, amikor a Múzeum 135 márvány műtárgyat vásárolt Paul Arndt müncheni régész-műkereskedőtől. A kérdést azonban érdemes tágabb összefüggésben vizsgálni, és összeállítani a korszak részben már korábban is feltárt eseményeiből kirajzolódó általános képet. Az 1908-as vásárlás ugyanis nem *creatio ex nihilo* volt, hanem egy hosszabb folyamat fordulópontja.

Az Antik Gyűjtemény történetének ez az első szakasza három szállal is elválaszthatatlanul kötődik a már említett Pulszky Ferenchez, a kor kiemelkedő politikusához, a magyar múzeumügy alapító héroszához.[21]

Az első szál csak később szövődött a Gyűjtemény történetébe: 1873-ban került sor első ízben arra, hogy közpénzeken antik műtárgyakat vegyenek külföldön. A bécsi világkiállításon Pulszky Ferenc fia, Károly kapott megbízást arra, hogy a megalapítandó Iparművészeti Múzeum számára, annak kijelölt igazgatójaként s az atyai barát, Johannes Overbeck lipcsei professzor segítségével antik tárgyakat vásároljon.[22] A cél az volt, hogy a klasszikus művészet mintáit kínálhassák a korabeli kézművesek számára – a kor európai irányzatához kapcsolódva a magyar kormányzat is felismerte tehát az antik vázafestészet és a „kisművészetek" példaadó erejét, még ha e felismerés szűk körű és csupán egyetlen akcióra korlátozódó volt is. Így került Magyarországra mintegy hetven műtárgy a Sayn-Wittgenstein-gyűjteményből, például a cumaei Héra-szentély korabeli ásatásának főleg korinthosi kerámiából álló anyaga, egy jelentős athéni váza- és római üvegedény-együttes[23] – mindez évtizedekkel később, mint majd szó lesz róla, az Antik Gyűjteménybe jutott.

A második, legfontosabb szál a Szépművészeti Múzeum megalapításához kapcsolódik. Ismeretes, hogy a XIX. század utolsó harmadában, polgári kezdeményezésből nőtt ki az a mozgalom, ami múzeumot akart emelni a magyar és az európai művészet alkotásainak. A Millennium legfőbb emlékművének tekintett múzeum létrehozásáról végül 1896-ban, a magyar honfoglalás ezrediknek megállapított évfordulóján hoztak törvényt. A három műfaj (szobrászat, festészet és grafika) bemutatására tervezett új múzeumban az antik művészetnek meghatározó szerepet szántak. Jól lemérhető ez a szerep az épület szerkezetén, ami híven tükrözi az alapítók, végső soron a Pulszky-kör elképzelését. Tervezője, Schikedanz Albert, Pulszky Károly közeli munkatársa ugyanis a Múzeum eszméjének körvonalazódásától, 1894-től kezdve részt vett a koncepció kidolgozásában,[24] s még ki sem írták az épület megtervezésére hirdetett pályázatot, amikor elképzelése nagyjából már készen is volt. 1898 elején készült tervvázlata[25] ugyanis fő vonalaiban már megfelel a később felépített múzeumnak, holott jó fél évvel korábbi a pályázat kiírásánál. Bár Schikedanz a pályázaton csupán második lett, a kijelölt igazgató, Kammerer Ernő[26] mégis az ő tervéhez ragaszkodott, mondván, csakis ez valósítja meg az alapítók elképzeléseit.[27] Schikedanz kettős épületet tervezett, egy reneszánsz palotát és egy antik templomegyüttest, ami pontosan igazodott a Múzeum gyűjteményi szerkezetéhez. Az emeletes palotarész fölső és oldalvilágításos termeit a legnagyobb kincsnek, a képtárnak szánták, a főleg antik építészeti mintákat követő előrész hatalmas, felső világítású csarnokait pedig az európai szobrászat történetét bemutató gipszmásolatoknak. Ez a két részleg osztozott a hatalmas épület alapterületének több mint kétharmadán, a maradék elegendő volt a grafikai gyűjteménynek és – boldog idők! – az adminisztrációnak. A gipszgyűjtemény súlyponti részét pedig azok az antik szobormásolatok jelentették, amelyeket Pulszky Ferenc gyűjtött össze a Nemzeti Múzeum számára az 1870-es évek első felében. Ezt a gipszgyűjteményt akarták továbbépíteni a Múzeum alapítói tervszerű vásárlásokkal és olykor, csupán kiegészítésül, eredetikkel.

A Szépművészeti Múzeum alapító koncepciója tehát fontos szerepet szánt az ókori művészet bemutatásának. Mint Wlassics Gyula kultuszminiszter a tervezés lezárásakor (1899) parlamenti beszámolójában elmondta, a szobrászati gyűjtemény *„berendezésére, arányaira… különös súlyt fektettem, mert a plastika fejlődése a nem rendszeres egybeállítást mutató, esetlegesen egyik vagy másik irányban gazdagodást nyert külföldi gyűjteményekben a maga egészében sehol sem tanulmányozható, és így e téren mintaszerűet és bizonyos tekintetben tökéleteset létesíthetünk. Mert ezen osztály, ha egyszer teljes lesz, másolatokban és eredetiekben a szob-*

rászat fejlődését a legősibb emlékektől... napjainkig fogja mutatni...”.[28] Az Antik Gyűjteményt történetének első szakaszában tehát elsősorban ezek a gipszmásolatok jelentették. A cél kettős volt: *teljes* és az antik művészet *legmagasabb szintjét szemléltető* együttest akartak létrehozni – az eredetiség igénye nem játszott szerepet. Az említett miniszteri beszámoló, amely termenként írja le az antik szobrászat történetét az ókori Kelettől a késő antik korig bemutató kiállítást, eredeti művekről nem tesz említést. Pedig a Múzeumban ekkor már volt néhány antik műtárgy, ezek jelentik a Gyűjtemény alapító állományának harmadik összetevőjét.

1893–1895 között ugyanis Pulszky Károly, már a Szépművészeti Múzeum kijelölt igazgatójaként, nagyszabású vásárlásokat bonyolított le Olaszországban.[29] Főleg reneszánsz festményeket vett, ám a jelek szerint eredeti antik művek megszerzéséről sem mondott le. 1895-ig tizenegy tétel, összesen tizenhat tárgy került múzeumi nyilvántartásba. S ezen a ponton válik fontossá az antik művészet hazai tudományos recepciójának már említett alapmotívuma: a századfordulón nem volt egyetlen régész sem Magyarországon, aki részt tudott volna venni a Szépművészeti Múzeum megalapításában.[30] E tizenegy tétel közül ma csupán három tartható eredetinek.[31] Későbbi sorsuk még beszédesebb. 1897-ben – a Múzeum anyagának jelentős részével együtt – tízéves letétül az Iparművészeti Múzeumban helyezték el őket, ahonnét 1907-ben, az új múzeumépület átadása után kerültek vissza.[32] Ezután azonban – a Szépművészetiben nem lévén gazdájuk – elkallódtak.[33] (Mint látni fogjuk, ugyanez történt ekkoriban a MNM-ban lévő antik márványszobrokkal is.) Tíz tárgyra a II. világháború után bukkantak rá a Múzeum pincéjében,[34] egy további: ólomból készült, feliratos etruszk urnafedő-utánzat 2004-ben került elő.[35] Öt darab jelenleg is lappang – a leírások alapján ezek zöme is posztantik lehet.

Az iratok szerint Pulszky Károly e tizenegy tétel megszerzésére tekintélyes összeget fordított.[36] Valószínű tehát, hogy antik darabok vásárlásával is megpróbálkozott, de helyesen mérte fel saját lehetőségeit, és inkább a reneszánsz művészet emlékeire összpontosított. S *„...tudjuk, hogy antik eredetiek gyűjtésére még lett volna idő is, mód is. Hiszen azóta született a görög művészetnek három olyan nagyszerű gyűjteménye, mint a newyorki és a bostoni múzeum antikosztálya s a koppenhágai Ny-Calsberg glyptothéka, hogy kisebb gyűjteményekről és már meglevő múzeumoknak azóta szerzett görög eredeti szobrairól ne is beszéljünk”* – értékelte a helyzetet egy nemzedékkel később Elek Artúr, a tisztán látó kritikus.[37]

A Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének ez az első, klasszicista koncepciója jól ismert művészettörténeti kontextusba illeszkedik. A szép- és iparművészetek szétválasztásán alapult – ennek emlékét őrzi a múzeum magyar neve is.[38] Beszédes, hogy a Gyűjtemény egyik legnagyobb kincsét, a Fejérváry–Pulszky-gyűjteményből származó Grimani kancsót 1899-ben, tehát a Szépművészeti formálódásának időszakában az Iparművészeti Múzeumba leltározták be.[39] A szépművészet műfajainak: az építészetnek, a szobrászatnak és a festészetnek az európai történetéről akartak átfogó képet adni; az utóbbit eredeti darabokkal, az előbbit pedig elsősorban főművek másolataival szemléltetve. Mint szó volt róla, a művészet kultusztemplomának tervezett épületben nagy hangsúlyt kapott az antik szobrászat, mégpedig az ókori művészettörténet klasszicista kánonjának megfelelő arányokban. E múzeumi koncepció klasszikus példája alighanem a Stüler-féle berlini Neues Museum, középpontjában szintén az antik gipszmásolatokkal, amelynek terve az 1840-es évekből származik, és ami csupán kiegészítette az eredeti műveknek szánt épületet.[40] Első korszakában tehát a Szépművészeti Múzeum mintegy fél évszázaddal korábbi mintát követett az antik műtárgyak gyűjté-

sében, ráadásul ezt is felemás módon. Ez a minta azonban aligha véletlenül vált elfogadottá az akkori Magyarországon. A XIX–XX. század fordulójának megoldatlan és talán megoldhatatlan problémái helyett, amelyek az első világháború végi összeomláshoz vezettek, a századforduló Magyarországán a mitikusan felfogott történelem állt az uralkodó világkép középpontjában. Egy találó megfogalmazás szerint *„...az aktuális társadalmi és politikai problémákat a történelemből vett példákkal fejezték ki, másrészt viszont a példaként szolgáló történelmi eseményt kiragadták valódi összefüggéséből, és a politikai aktualitásokhoz idomították"*.[41] Ez a historizáló felfogás könnyen találhatott rá az antikvitás klasszicista kánonjára.[42] Számára e kánon főműveinek másolatai könnyebben bizonyultak be- és elfogadhatónak, mint a kánon nézőpontjából szükségképpen alacsonyabb rangú, alternatív értelmezéseket is lehetővé tevő eredetik, amelyek töredékessége e felfogás számára *„nem izgató misztérium, mint a hogyan azt egyes modern szobrászok értelmezik, hanem a pusztulás szomorú jele"*.[43]

Ez a klasszicista koncepció nem zárta ki eredeti darabok megszerzését. *„Az osztály alapját a Nemzeti Múzeumnak... legnagyobbrészt másolatokból álló értékes gyűjteménye képezi"* – írta Wlassics Gy. Jelképes értelemben ez a *„legnagyobbrészt"* a Gyűjtemény további történetének kiindulópontja, ez adott egyáltalán esélyt a folytatására.

Kitérő: az 1894-es múzeumterv

Ezen a ponton érdemes rövid kitérőt tenni. Nemrégiben került elő a múzeumi irattárból egy hiányos (2–37 lap) irat, amely a Szépművészeti Múzeum koncepciójának a megvalósulttól – az itt tárgyaltak szempontjából – radikálisan különböző változatát tartalmazza.[44] Írója ismeretlen, de széles szellemi horizontja és ma is tanulságokkal szolgáló hozzáértése miatt aligha volt a Pulszky-körtől független; a legvalószínűbb, hogy Pulszky Károly (l. alább). Bár a Múzeum alapító koncepciójának kialakulása még föltárásra vár, eddig is tudott volt, hogy legalább két szakasszal számolhatunk. Az alapítás történetét résztvevőként ismerő Peregriny J. múzeumi titkár tömör összefoglalása szerint *„Az eredeti terv szerint a Szépművészeti Múzeumnak magában kell foglalnia: a) a szobrászatnak, b) a festészetnek és c) a graphicai művészeteknek emlékeit oly sorozatokban, a melyek ezeknek fejlődését, legelső gyakorlásuktól fogva a mai napig, alaposan megismertetni alkalmasak. ...Ezen kereten később az a változtatás történt, hogy dr. Kammerer Ernő 1896. február 13-án tartott képviselőházi beszéde folytán, dr. Wlassics Gyula vall.- és közokt.-ügyi minister... hozzájárult a szobrászati, a festészeti és graphicai műveknek szűkebb korlátok között való gyűjtéséhez..."*[45] A most felbukkant kézirat a Múzeum létrehozásához vezető, 1894 októberében tett miniszterelnöki előterjesztés[46] egyik előkészítő változata volt; ezt a két szöveg szó szerinti egyezései kétségtelenné teszik. A dokumentum tehát a múzeumkoncepció első szakaszának egyelőre legfontosabb forrása.

A tervezet mindenképpen önálló elemzésre méltó, itt csupán az Antik Gyűjtemény számára adódó tanulságait érdemes megemlíteni. Ebben ugyanis egészen más szerepet szántak az antik tárgyaknak, mint az 1899-ben elfogadott és 1906-ra megvalósult koncepcióban. A döntő különbség a tervezett gyűjtés horizontjában volt: *„...az antik műveltségnek, tehát az egyiptomi, az asszyr, a phöniciai és a középtenger partjain keletkezett egyéb, a hellén, etrusk, római műveltségek festésének és plastikájának emlékeit kell közönségünknek megismerhetnie"*. (Uo. 3/1.) Minthogy a szobrászat fő műveiről – szemben a festményekkel – készíthető pontos másolat, ezért fontos feladat egy történetileg teljes gipszmásolattár összeállítása. *„Így tehát azon helyzetben volnánk, hogy a plasztikai művészetnek legfőbb alkotásait, az egyiptomiaktól kezdve a 19.ik századig bemutathatnók."* (Uo. 6/3.) Ez

azonban kevés. *„E mellett még egy egész sorát lehet megszerezni az eredeti műveknek – úgy antik márvány-, bronz-, teracotta- stb. eredetieket, mint a kereszténykor különféle műveltségeiben szerepelt nagy művészegyéniségek eredeti műveit. Ezáltal a gipszöntvény sorozatok kellő megértése és a plasztika művészetének teljes ismerete lehetővé lesz a múzeum látogatói számára.”* (Uo. 6–7/3.)

S nem csupán az antik szobrászat emlékeit látták gyűjtésre érdemesnek. *„Az ókori festés emlékeinek gyűjteménye csak igen kevés helyütt tanulmányozható, minthogy ez emlékek nagy része tönkrement. Fogalmat azonban az antik festésről és graphikai művészetről nyujtanak nekünk a görög diszedények. Ezek Európa majdnem minden múzeumában inkább archeologiai, mint művészeti szempontból gyűjtettek össze. Kétségtelen, hogy ily gyűjtemény aránylag csekély összeggel létesithető volna, mert hiszen e diszedények nagy számmal maradtak reánk, és a műkereskedésben aránylag még mindig olcsón szerezhetők meg. Ha tisztán a festés és graphikai művészetek fejlődésének szempontjában gyűjtetnének össze, egy művészileg rendkívül érdekes és tanuságos gyűjteményt lehetne szerezni, ami megint egyetlen szépművészeti múzeumban sem kísértetett meg. Az is kétségtelen, hogy még lehető lesz ugy egyptomi, mint etrusk és római festéseket megszerezni.”* (Uo. 8–9/3–4.)

A fenti idézetek világosan mutatják a kezdeti és a megvalósult koncepció közötti radikális különbségeket. A kettő horizontja alig összemérhető. Az előbbi messze túlterjedt a görög-római szobrászat klasszicista kánonja szerinti gipszmásolatokon, a szép- és iparművészet kettősségén; az antik Mediterraneum művészeteinek egészét mutatta volna be. Horizontja nem Hellas és Róma, hanem az antik Mediterraneum; tárgya nem a görög-római szobrászat klasszicista kánonja, hanem az antikvitás teljes művészeti hagyatéka; a szobrászat főműveinek gipszmásolatai nem önmagukban állnak, hanem kiegészítik az eredetiket. Hiszen a cél a művészetek történetének bemutatása. Nem parttalanul, hanem az európai és a magyar[47] nézőpontra koncentrálva, s nem pusztán történeti érdeklődésből, hanem a kortárs művészetre is figyelve,[48] az antik művészetet az egyetemes művészet egyik fontos fejezetének tekintve.[49] Olyasféle koncepció volt ez, mint ami Fejérváry Gábor gyűjteményében öltött alakot, amiről Pulszky Ferenc beszélt méltán híres, a British Museum fejlődésére is ható londoni előadásában,[50] s aminek megvalósításához csupán a XX. század közepén látott hozzá a Szépművészeti Múzeum. Hiszen, tudjuk, *illo tempore* Budapesten nem ezt a tervet kezdték el megvalósítani. A „miértek” földerítése végképp önálló feladat, s még az irattári források feltárása is jórészt hátravan. Egyelőre csupán két, szintén újonnan feltárt mozzanat kapcsolódik ide. Bárhogy történt is, meghatározó lehetett az a nézet, amelyet Pulszky Károly itáliai vásárlásairól fogalmazott meg a tevékenységét megsemmisítő ítélettel sújtó[51] vizsgálóbizottság, tagjai közt a nevével a művészettörténeti hitelességet biztosító Székely Bertalannal: *„...a vásárolt tárgyak jelentékeny része az úgynevezett műtörténelmi cathegoriához tartozik, és oly művekből áll, melyek magukban véve elég műbecscsel nem bírnak, hanem műtörténelmi szempontból lehetnének érdekesek, ha eléggé typikusak és markánsak volnának, vagyis ha az illető kor művészetét kellőleg képviselnék. Azonban ezen utóbbi igénynek is csak kivételesen felelnek meg a megvizsgáltuk tárgyak... Íly tárgyak beszerzése általában csak egy oly országban ajánlatos, a melynek a művészet virágzása korából elegendő gyűjteménye van, és fel akarja mutatni a művészet virágzásának előzményeit is. De egy oly országban, mint a mienk, a mely még a művészet virágzása idejéből is alig bír valamit... még korai dolog oly műveknek a gyűjtése, a melyek pusztán a művészet előéletét ismertetik. Annyi eredeti tárgyat összegyűjtenünk, a mely a művészet fejlődéséről általában fogalmat adna: lehetetlen. Arra se elég pénzünk nincs, se elég műtárgy nem kapható. Puszta szórványos és selejtes primitív tárgyak összehalmozásánál*

pedig sokkal czélszerűbbnek vélnők – a ma már annyira tökéletesült és olcsó – reproduktiókban szerezni be azon műtárgyakat, a melyek csak a művészet eredetét és első fejlődését mutatják ki. Ilyenek tömeges beszerzése és kitárása nekünk is lehetséges, és ezek organikus összeállítása sokkal több okulást nyújtana, mint néhány összefüggés nélküli gyönge eredeti mű beszerzése". Az önmagában is káprázatos okfejtés elemzése nem ide tartozik; nyilván ez volt az általános nézet, s ennek jegyében búcsúzott el Kammerer Ernő, a Pulszky Károly felfüggesztése után a Múzeum élére kinevezett kormánybiztos parlamenti felszólalásában a Múzeum régi koncepciójától, és fogalmazta meg az újat: *„Mint Jupiter fejéből Minerva, úgy állott itt előttünk egyszerre a szépművészeti történeti múzeum eszméje. Készítette egy nagy szakértelmű, hanem némileg tanúlmányai által talán elfogúlttá lett ideálista, és elfogadta egy merész és minden szép iránt hamar lelkesűlni tudó államférfiú, a ki azonban művészeti vagy muzeális kérdésekkel addig foglalkozni nem érkezett."*[52] Ez az eszme *„Első sorban kivánja az antik műveltség, tehát az egiptomi, asszir, fenicziai és a Középtenger partjain keletkezett egyéb műveltségek emlékeit, az alatt értendő a trójai, mikénei, tirinti stb. Azután jönnek a hellén, etruszk és a római kultura feltüntetése."* Ez a koncepció (amelynek eredeti, torzítatlan változatában persze nem az a képtelenség állt, hogy az új múzeumnak a felsorolt kultúrák adnák majd a súlypontját; az *„Első sorban"* a meglévő gyűjteményből hiányzó és feltétlenül pótlandó anyagra vonatkozott) *„...egy oly ideális, nagyterjedelmű, oly óriási programm, a melyet a mai viszonyok között talán csak egy föltétel alatt lehetne megvalósítani, akkor, ha teljes felhatalmazást adhatnánk valakinek arra, hogy járja be az összes európai gyűjteményeket, hozzon el onnan szabadon mindent, ami a szépművészeti múzeumunk keretébe illik. És még az esetben is, ha ingyért kapjuk meg a tárgyakat, hátra van azon kérdés eldöntése, hogy hol helyezzük el ezen óriási gyűjteményt, és hogy az adminisztrativ óriási költségeket hogyan fedezzük".* Az új múzeum szerepkörét a Nemzeti és az Iparművészeti között kell kijelölni, elkerülendő a vetélkedést. *„De a szépművészeti múzeummal sem terjeszkedhetünk ki azon túl, a mire gyakorlati szükség van, hogy tudniillik kielégítse a mai festészeti mesteriskola s majdan a festészeti akadémia igényeit, hogy megfeleljen a plasztikai iskola igényeinek és a műtörténelmi tanszéknek, és nyújtsa a szükséges anyagot. Végre még egy czélt kell figyelemmel kisérni. Az Esterházy-képtárban nagy és becses gyüjtemény áll rendelkezésünkre, a mely azonban itt-ott hézagokat mutat fel, kell tehát, hogy bevásárlásainkban ezen képtár hézagait is kipótoljuk... Ily kör megállapításával... nem helyezünk súlyt az egiptomi, asszir és fenicziai kulturákra; teljesen elhanyagoljuk az etruszk, bizánczi s maur művészeteket, feleslegesek a görög s római festészeti emlékek, s megmaradnak a görög és római plasztikának kiváló példányai..."*[53]

1908: az első kísérletek

A Szépművészeti Múzeumot 1906. december elsején avatta fel Ferenc József, 1908-ban pedig már új távlatok nyíltak meg a nemzetközi kapcsolatait lassan kiépítő intézmény előtt. Márciusban egy Teheránban dolgozó német mérnök ajánlott együttműködést a Múzeumnak. Felajánlotta segítségét a Selyemút egyik fontos állomását jelentő Raga[54] területén végzendő *„ásatások alkalmával előkerülő tárgyaknak a »műtörténeti múzeum« részére való megszerzésére".*[55] Kammerer (akkor már igazgató) válaszában *„élénk érdeklődést"* tanúsított a felkínált lehetőség iránt, de a döntés előtt tudni akarta, mekkora költségek várhatók, és milyen leletek remélhetők. Érdeklődésének tárgyát világosan értésre adta: vajon a várható leletek *„például dombormüvek, építészeti töredékek, szobrok, vagy csak kisebb régiségek"*? Az ásatás ügyét a második kérdés döntötte el. Mint az igazgató válaszlevelét előkészítő dr. Nécsey László művészettörténész[56] előterjesztésében olvasható, Ragában *„...a vonatkozó irodalom szerint praehistorikus keramikai tárgyakat és kis bronz tárgyakat találtak... A Szépm. Múzeum ilyen tárgyakat nem gyűjt".*

Néhány hónappal később E. C. Sommer nápolyi műkereskedő megteszi az első antik szoborra vonatkozó vételi felajánlást. Kammerer megint csak tüstént válaszol, de az első levélváltásnak nincs folytatása (a szobor azóta is lappang).[57] A Múzeum tehát megpróbált elindulni azon az úton, amely P. Arndt müncheni műkereskedő, régész,[58] a következő időszak főszereplője szerint az antikgyűjtés természetes fejlődési íve: *„Az első lépés a gipszmúzeum létrehozása. Ha ezt elértük, magasabbra kell tennünk a mércét. Nem csupán másolatokat akarunk – eredetiket is."*[59]

Egy alapító esemény: az Arndt-márványok megvásárlása (1908)

A Gyűjtemény második korszakát megalapító esemény a 135 tételes Arndt-féle szobrászati gyűjtemény megvásárlása volt 1908-ban. Kezdeményezője a jelek szerint maga Arndt volt, aki személyes okokból (ekkor építette föl hatalmas házát)[60] mindenképpen el akarta adni gyűjteményét, s amikor német múzeumokkal (főleg Frankfurttal,[61] olykor Münchennel)[62] folyó tárgyalásai zsákutcába jutottak, más megoldás után nézett. Október végén levélben fordult Hekler Antalhoz,[63] az elkövetkező korszak másik főszereplőjéhez, akivel tudományos levelezést folytatott,[64] vajon Budapestet nem érdekelné-e az anyag. Hekler a Nemzeti Múzeumban dolgozott, de pontosan tudta, hogy a Szépművészeti az egyedül szóba jöhető vevő, ezért ennek érdekében járt közben *„kedves barátjánál"*, Majovszky Pál miniszteri titkárnál[65] X. 30-án, az Arndt-levél kézhezvételét követő napon. Fő érve az a meggyőződés volt, hogy *„a Szépművészeti Múzeum való hivatásának csak úgy felelhet meg, ha igyekszik, hogy a gipszek mellé minden korszakból eredeti szoborműveket is szerezzen"*.[66] Azt is tudta, hogy az Arndt-gyűjtemény minden darabja hordoz művészettörténeti vagy tudományos értéket, hiszen értő ember válogatta össze őket. Hekler leveléből látszik, hogy mindenfajta előkészítés nélkül íródott,[67] és egy váratlanul adódó, kivételes lehetőség felismerését tanúsítja: Hekler elsősorban dr. Koronghi Lippich Elek miniszteri tanácsostól[68] remélt segítséget, a Múzeum igazgatójának, Kammerer Ernőnek a nevét csak utólag szúrta be a szövegbe.[69] Majovszky, aki egy szigorú megfogalmazás szerint talán az egyetlen minisztériumi tisztviselő volt a XX. században, akinek művészeti érzéke és képzettsége volt, még aznap délutáni dátummal támogatólag továbbküldte Hekler levelét Kammerernek. A hozzáfűzött ötsoros kommentár[70] a főhatósági stílus remeke: az intézkedés gyorsasága, a vásárlás pártolása, ami elé nem gördíthet akadályt a pénzhiányra való esetleges hivatkozás – mindez világos minisztériumi állásfoglalás volt a Múzeum igazgatója számára. Alighanem abban is lehetett része Majovszkynak, hogy gr. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter az ügy mellé állt.[71] Az esély tehát adott volt – de ki kellett használni.

A döntés Kammerer kezében volt, hiszen a vételárat neki kellett biztosítania. Ő is fölismerte a páratlan lehetőséget, és alig két héttel Arndt levele után Németországba indult; először Drezdába, hogy szakvéleményt kérjen Paul Hermanntól és az antik szobrászat legkiválóbb kutatói közé tartozó Georg Treutól, majd pedig Münchenbe, Arndthoz. A magyar követségen zajló tárgyalások menetéről csupán annyit tudunk, hogy Arndt engedett a vételárból, s hogy egy illetékfizetési részletkérdés miatt majdnem kudarccal végződtek. Végül november 26-án, mindössze egy hónappal Arndt Heklerhez írott levele után, a mindenkori magyar bürokrácia viszonyait ismerve hihetetlen gyorsan, aláírták a szerződést. A XII. 5-én kelt, miniszteri jóváhagyásért folyamodó igazgatói felterjesztés már csupán kötelező formaság volt. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a vételárat Kammerer a Múzeum költségvetéséből, a gipsz- és a plasztikai gyűjtemény gyarapítására szánt keretekből[72] biztosította. A kifizetett vételár magas volt, de egyáltalán nem csillagászati: 80 000 márka (ekkoriban Goya BERMUDEZNÉ KÉP-

MÁSA című festményét 180 000, egy Picasso-rézkarcot pedig hatvan márkáért vette meg a Múzeum).[73]

Az 1908-as vásárlás tehát egy kínálkozó alkalom gyors megragadása volt. Bár a Kammerer szavaival *„a múzeum fejlődésében epochálisnak nevezhető... szerzemény”* zömmel a gipszállomány kiegészítésére szánt töredékeket hozott, mégis átfogó antik szoborgyűjteményhez juttatta a múzeumot, amelyben legfeljebb egy-két kiemelkedő darab volt csupán, ám összességében alkalmas volt az antik szobrászat történetének bemutatására a kykladikustól a késő antik művészetig. Külön ki kell emelni, hogy a kor egyik legkitűnőbb szakértője válogatta össze, akinek a tudása a lehető legjobb biztosíték volt az antik szoborhamisítás egyik virágkorában. S valóban, a 135 darab közül ma mindössze egy látszik biztosan posztantiknak, a terrakotta Niobida.[74] A szobrot L. Curtius szakvéleményében a Gyűjtemény fő darabjai közé sorolta, és évtizedeken át a Múzeum egyik emblématikus műtárgya volt.[75] Éppen jelentősége miatt 2002-ben a J. P. Getty Alapítvány nagyvonalúan elvállalta restaurálását. A TL-analízis során azonban mindenki meglepetésére két, egymástól független laboratórium is modern munkának állította a Niobidát. Közismert, hogy a hamisítványok életkora általában egy-két nemzedék. A Niobidát száz év múltán nem szakértő szem, hanem természettudományos eljárás „leplezte le” – az Antik Gyűjtemény egyik volt főműve tehát hamisítványként is a főművek között marad.

Az alapító vásárlás történetéből jól kirajzolódnak azok a „dramaturgiai szerepek”, amelyek betöltése a későbbiekben is a Gyűjtemény működésének feltétele volt: mindenekelőtt a biztos tudású, koncepciózus *tudós*, aztán az anyagi feltételeket biztosító *„mecénás”* (a legtöbbször maga az állam az igazgató képében), végül az ügyeket nem intéző, hanem elintéző *hivatalnok* szerepe – azoké tehát, akik tudják, hogy *mit?*, hogy *miből?* és hogy *hogyan?* kell, illetve lehet felépíteni egy múzeumi gyűjteményt.

(Folytatása következik. A rövidítések jegyzékét lásd a második rész végén.)

Jegyzetek

1. L. összefoglalóan a S. Altekamp et al. (szerk.): POSTHUMANISTISCHE KLASSISCHE ARCHÄOLOGIE, München, 2001 című kötet tanulmányait, amelyek jó áttekintést adnak az ókortudomány, elsősorban a klasszika-archaeológia történetére vonatkozó mai kutatásokról.
2. A gondolat szép megfogalmazását l. Szilágyi J. Gy.: LEGBÖLCSEBB AZ IDŐ. Budapest, 1987 (= SZIRÉNZENE. 145–175.). Tágabb keretben, kiindulásul: J. Assman: A KULTURÁLIS EMLÉKEZET. Budapest, 1999.
3. Érdemes itt utalni a Collegium Budapest által összefogott, „Multiple Antiquities – Multiple Modernities” című nemzetközi kutatóprogramra (2005; l. *www.colbud.hu/mult_ant*), amelyhez ez a tanulmány is kapcsolódik; korábbi, lényegesen rövidebb változatát (a program keretében megtartott előadás szövegét) l. Nagy Á. M.: CLASSICA HUNGARICA. DIE ENTSTEHUNG DER ANTIKENSAMMLUNG IM BUDAPESTER MUSEUM DER BILDENDEN KÜNSTE. In: E. Marosi–G. Klaniczay (szerk.): THE NINETEENTH-CENTURY PROCESS OF „MUSEALIZATION” IN HUNGARY AND EUROPE. Budapest, 2006. 213–231.
4. Lengyelországra: T. Mikocki: STORIA DEL COLLEZIONISMO DELLE ANTICHITÀ IN POLONIA. In: M. Fano Santi (szerk.): LE COLLEZIONI DI ANTICHITÀ NELLA CULTURA ANTIQUARIA EUROPEA. Roma, 1999. 118–127. Egy ma csupán egyetlen forrásból ismert prágai kísérletről l. alább: EPILÓGUS (a történet feltárása még hátravan).
5. Szilágyi, 1956. 60–86.

6. MDK–C–I–076.
7. A továbbiakban a „Gyűjtemény" szót tág értelemben használom: az antik tárgyak gyűjtésére rendelt múzeumi részleget nevezem meg így, függetlenül attól a kérdéstől, hogy ennek a feladatnak milyen hivatali szervezet felelt meg.
8. Kiindulásul: W. Rudolph: Der Neue Pauly 15/3 (2003). 1273–1280. A XIX. századra l. az 1995-ben megjelent Les musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre című tanulmánykötetet *(non vidi)*.
9. Az első előadásokat J. F. Christ tartotta, aki 1734–1756 között volt „Professor der Poesie" a lipcsei egyetemen. Lásd W. Schiering, in: U. Hausmann (szerk.): Allgemeine Grundlagen der Archäologie. München, 1969. 68. Vö. még 160–161., a német tannyelvű egyetemek régészeti tanszékeinek felsorolásával. Úgy tartják számon, hogy az első tanszéket Ch. G. Heyne alapította 1767-ben a göttingeni egyetemen, l. C. Isler–Kerényi: Spiegare Roma ai Transalpini. In: *Eutopia* 1 (1992). 139.
10. A történet összefoglalása a közelmúltból: S. Marchand: Down from Olympus. Princeton, 1996. 51–65. A Deutsches Archäologisches Institut történetére általában l. H. Kyrieleis: Der Neue Pauly 13 (1999). 749–760., főleg 750–754.
11. Egyetlen példa. Mindeddig nem tartották számon, hogy a Batthyány családnak antik szoborgyűjteménye lett volna; nemrégiben egy korábban ismeretlen márványszobor tűnt fel a hazai műkereskedelemben, amely egykor állítólag a Batthyányak gyűjteményében volt: Nagyházi 112. árverés, 2004. december 13. sz. Egy hamis domborművel díszített császárkori márványszarkofág az Antik Gyűjteményben (letéti sz. A 356, vö. Szilágyi, 2002. 142.) bizonytalan szóbeli adatok szerint talán Batthyány Fülöp gyűjteményéből származik. (Róla l. Kondicsné dr. Kovács É.: Batthyány Fülöp és a reformkor. In: Körmendi kulturális műhely 11 [2003]. 51–53.) A Batthyányak gyűjtőtevékenységéről l. Gaboda P.: Aegyptiaca. In: Antiquitas Hungarica. 96–98., további irodalommal.

A magyarországi antik műgyűjtésről l. ma is Géber A. 1970-ben lezárt kéziratos lexikonját, amelyet Tóth Melinda állított össze: Magyar gyűjtők I–II (hozzáférhető a Szépművészeti Múzeum könyvtárában, jelzete 15.331).

Érdemes itt utalni Széchenyi István véleményére: „*Megvallom, én kedvelek bármit, ami arról tanúskodik, hogy az emberek jól használták fel az eléjüket, akár régi, akár új dolog az. Ezért nem hiszem, hogy valaha is elúrhodnék rajtam a régi érmék és a kiásott rossz szobrok iránti szenvedély.*" Széchenyi István keleti utazása 1818–1819. Budapest, 1999. 47. (Győrffy M. fordítása.)
12. Mikocki: i. m. (L. 4. jegyzet.)
13. A gyűjteményről jó áttekintést ad a Collegium Budapest által irányított kutatóprogram (l. 3. j.) keretében nemrégiben megjelent tanulmánykötet: Antiquitas Hungarica. A Parthenón-fríz eperjesi gipszmásolatairól: Szentesi E.: Josef Daniel Böhm Parthenón-fríze. In: Marosi E. et al. (szerk.): Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére. Budapest, 1997. 56–69. A gyűjtemény legfontosabb képi, kézirati és archív irodalmi forrásai nemrégiben hozzáférhetővé váltak az Antik Gyűjtemény honlapján *(www2.szepmuveszeti.hu/antik; Antiquitas Hungarica)*.
14. Csupán néhány példa. A Jankovich-gyűjteményből egy márványbüszt (ún. Crispina, ltsz. 8427, vö. Hekler, 1929. 162., 169. sz.) és egy női fej (ltsz. 8426, vö. Hekler, 1929. 162., 167. sz.). A gyűjtemény egészéről legutóbb: Mikó Á. (szerk.): Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Budapest, 2002; a Viczay-gyűjteményből főleg gemmák, Fejérváryék és Ráth György közvetítésével.
15. Pelasg ősök nyomában. Budapest, 2002.
16. Kiindulásul l. Márki S. összefoglalását: Magyar nők utazásai. In: *Földrajzi Közlemények* 1889. 89–157.
17. Olaszhoni és schweizi utazás. Budapest, 1981. A mű utóéletéről l. Jékely Z. utószavát (uo. 418–443.).
18. Uo. 136.
19. Uo. 75.
20. Egy jellemző példa: Magyarországot „*ma ismét oly polcon látjuk, melynél akár az Anjouk, akár a Hunyadiak korában alig állott magasabban*" – fogalmazta meg sokak felfogását az író, politikus Zichy Antal (idézi Kosáry D.: A történelem veszedelmei. Budapest, 1987. 218.).
21. L. elsősorban Szilágyi J. Gy., in: *Scienze dell'Antichità* 5 (1991). 483–572. Szilágyi, 1997 (= Szirénzene. 340–362.).
22. Szilágyi, 1988. 63–69.
23. Összefoglalóan l. Szilágyi J. Gy., in: Zona archaeologica. Festschrift für H. P. Isler. Bonn, 2001. 399–405. Magyarul: Szirénzene. 442–452., főleg 446. Az azonosítható tárgyak

listája: Szilágyi, 1988. 64–69. Az üvegekről: uő, in: Barkóczy L.: Antike Gläser. Roma, 1996. 8–9.
24 Gábor, 1996. 42.
25. Uo. 44., a múzeumépület kialakulásának áttekintésével (42–46.). Pulszky Károlynál és Wekerle Sándor 1894-es előterjesztésében is szerepel az igény, hogy az igazgató és egy építész közösen készítse a terveket, a Múzeum tehát ne pályázat révén épüljön meg (uo. 42.). Az előterjesztésről l. alább.
26. 1856–1920. Életrajzára: Papp K., MMA. 441.
27. Gábor, 1996. 44.
28. Képviselőházi Irományok XXVII (1896–1901) 785. sz. 318–346.
29. L. elsősorban a Pulszky Károly-emlékkötet tanulmányait: Mravik L. (szerk.): Pulszky Károly emlékének. Budapest, 1988.
30. A helyzet jellemzésére: a graecista Pecz Vilmos kidolgozta egy monumentális, hétkötetesre és 4800 laposra tervezett ókortudományi kézikönyvsorozat koncepcióját; az ötödik kötetet az antik művészet és numizmatika bemutatására szánta. Ám amíg a többi kötetet részletesen, olykor tíz-húsz lapos egységekre bontva tervezte meg, és tizenhat szerzőt javasolt megírásukra, az ötszáz lapra becsült művészettörténet tagolatlan maradt, s csupán egyetlen név merült fel, Láng Nándoré. L. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* 19 (1904–1906 [1905]). 236–237. Láng Nándorról l. alább, 133. j.
31. Szilágyi, 1988. 68., 57–59. sz.
32. SZM irattár, 480/1897; 790/1907.
33. Az 1914. X. 21-én lezárt, a Múzeum egészére kiterjedő számvevőségi vizsgálat jegyzőkönyve (SZM irattár, 1330/1914) szerint csupán az év januárjától kezdték meg az 1897. évi XX. törvénycikkben előírt nyilvántartási rend kialakítását; így történhetett, hogy a Múzeumban őrzött *„...gyűjtemény némely része egyáltalán nem vétetett semmiféle leltári nyilvántartásba...”*. Még súlyosabb, hogy *„...a gipszmásolatok igen nagy része, továbbá az eredeti görög szobrok gyűjteménye (az Arndt-féle gyűjtemény és az újabb vásárlásokból származó darabok) még ideiglenes nyilvántartásba sincsen véve...”*. (Uo.)
34. Szilágyi, 1956. 63. A bresciai pilaszterfők és a terrakották tartoznak ebbe a csoportba. Szilágyi J. Gy. közlése szerint a teanói ifjúfej (ltsz. 50.1323, vö. Szilágyi, 2002. 93. és 68. k.) szintén ezekkel együtt került elő a pincéből, elképzelhető hát, hogy szintén Pulszky K. szerzeménye.
35. Ltsz. 2005.3.A; közöletlen. Ugyanekkor viszont egy császárkori férfibüszt is előkerült, amelynek a múzeumi archívumban egyelőre nem találni nyomát. Nyilvánvalóan a régi műtárgyállományba tartozik, mégis a jelek szerint korábban nem vették leltárba (ltsz. 2004.2.A; közöletlen). A lehetőségnek, hogy ezt is Pulszky K. vásárolta volna, alternatíváját kínálja egy nemrégiben előkerült és új távlatokat nyitó irat: eszerint a MNM antik gipszei *„több eredeti szoborral együtt”* kerültek át a Szépművészetibe (SZM irattár, 454/1919).
36. Összesen 5510,18 forintot (ha elfogadjuk a bresciai pilaszterfők árának az iratokban szereplő javított változatát: 550 helyett 92 Ft).
37. Elek A.: *Nyugat* 16/2 (1923). 597.
38. Jellemző, hogy a Múzeum hivatalos neve németül Museum der *Bildenden* és nem *Schönen* Künste.
39. Szilágyi, 1956. 65. A Grimani kancsó múzeumi elhelyezéséről nemrégiben a korábbiaknak ellentmondó új adat merült fel. Szentesi E. szíves szóbeli közlése szerint az oinochoé 1887 novemberében miniszteri rendelettel letétként áttétetett az Iparművészeti Múzeumba. (Lásd MNM Érem- és Régiségtár, gyarapodási napló. 1887/119.)
40. Himmelmann, N.: Utopische Vergangenheit. Berlin, 1976. 138–142.; G. Platz-Horster, in: W. Arenhövel (szerk.): Berlin und die Antike. Berlin, 1979. 93–94.
41. Szabó M., in: Hanák P.–Mucsi F. (szerk.): Magyarország története 1890–1918. Budapest, 1983. 893.
42. Érdemes itt utalni a múzeumépület körüli heves vitára. Védelmezői így látták: *„...a nagy művészet, a klasszikus hagyományok, a különféle nagy korszakok emlékeinek szánt muzeumhoz... találóbb olyan építészeti modor, mely összhangban áll az illető műkincsek jellegével”*; *„A klasszikus stylus kizökkenti hétköznapiságából a nézőt és vissza varázsolja a múltba”*. Az érem másik oldalát Gábor E. fogalmazta meg: *„Ami a Szépművészeti Múzeum pályázata idején még nem volt szembeötlő, a felavatása idejére irritáló lett. Anakronizmust láttak benne, azt, hogy Magyarország már megint évtizedekkel elmaradt a »művelt nyugat«, vagy éppen Bécs mögött.”* (Minderre Gábor, 1996. 47.) *„Terve s alkotása... megfelelt a kor ízlésének és kívánságainak s... nem csupán a tervező mesternek, hanem megrendelő mecénásának és kora művészetszerető*

közönségének is hű arcképe. Schickedanz távol állott attól, hogy korától és közönségétől elszakadjon, sőt semmi sem volt tőle idegenebb, mint az, hogy egy művész forradalmi zászlót lengessen… Szelíd szemét a klasszikus építészetnek multba sülyedt csoda-Atlantiszára függesztve, élt és működött annak a tudatában, hogy kipróbált, biztos talajon áll.” (*Művészet* 14, 1915. 316.)

43. Hekler A.: *Vasárnapi Ujság* 65 (1918). 72. A töredék mint önálló műalkotás problémája a századforduló művészetében: Himmelmann: i. m. (L. 40. j.) 157–161.

44. SZM irattár, 167/1894.

45. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai III 1. Budapest, 1914. III. Az aláhúzott mondat lényegileg azonos formában a most előkerült irat 2. lapján is megtalálható.

46. Wekerle S.: A szépművészeti muzeum. Budapest, „1894. október hóban”. Köszönöm Szentesi Edit szíves segítségét a dolgozat megszerzésében. (Az idézetek megadott oldalszámai közül az első a kéziraté, a második a megjelent előterjesztésé.) A koncepció kérdéséhez l. még Gábor, 1996. 42.

47. *„Oda kell törekednünk a gyűjtemények összeállításánál, hogy a különféle műveltségek szépművészeti alkotásai azon mérvben legyenek képviselve, amelyben Európának jelen fejlődésére, tehát a magyar műveltségre is, fontossággal bírtak.”* Ezért (főleg kezdetben) az európai művészetre kell összpontosítani, *„és egyelőre úgy a keleti nagy műveltségeknek, minők az indiai, kinai, a japáni, mint a nyugati, az atlanti óceánon túli régi (mexikói, perui stb.) műveltségek emlékeinek gyűjtésétől lehetőleg tartózkodni”*. (Uo. 2–3.)

48. *„Végre a szépművészeti múzeum rendeltetésének csak úgy felelhet meg, ha egyszersmind a jelenkor művészetei, úgy az idegen nemzetekéi, mint a jelenkori magyar művészet kellően képviselve leend.”* (Uo. 3.)

49. Érdemes itt utalni arra, hogy a budapesti egyetemen a művészettörténész-képzés évtizedek óta lényegében a középkori művészettel kezdődik.

50. On the Progress and Decay of Art; and on the Arrangement of a National Museum. In: *The Museum of Classical Antiquities* 2:5 (March 1852). 15. Magyarul: *Magyar Múzeumok* 2 (1996). 26–28. (Papp Tímea ford.) Értékeléséhez l. legutóbb D. M. Wilson tanulmányát, in: Marosi–Klaniczay: i. m. (L. 3. j.) 127–140. A jelek szerint Fejérváryék számára J. D. Böhm volt az illető forrás, végső soron pedig F. Schlegel. L. Széphelyi F. György: Felzárkózás vagy elzárkózás. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 1989. 92–101. (A tanulmányra Szentesi E. volt szíves fölhívni a figyelmemet.) Lásd még a Gaboda P. által idézett irodalmat. (Antiquitas Hungarica. 92. 35. j.)

51. L. az 1896. március 25-i jelentést (SZM irattár, sz. n.). *Pars pro toto*, a bizottság így értékelte a Piombo-kép megvételét: *„…kitűnő mestertől származhat ugyan, de annyira át van festve – és pedig sok helyen ügyetlenül –, hogy alig látható már rajta az eredeti festésnek valamelyes maradványa. Minthogy így e kép… nem mutatja többé kitűnő alkotójának művét, hanem csak az ügyetlen restaurator átmázolását: teljesen indokolatlannak és elhibázottnak tartjuk annak megszerzését. Az íly átmázolt és agyonrestaurált mű megszerzésével nem hogy gyarapodnék, hanem csökken országos képtárunk színvonala és hírneve”*.

52. Az idézett részleteket l. *Képviselőházi Napló* 29 (1892–1897). 394–395. (558. országos ülés, 1896. II. 13.) Kammerer nyilván Pulszky Károlyra és Wekerle Sándor miniszterelnökre gondolt. Wekerle így beszélt a Múzeum létrehozásának ösztönzőiről: *„Énbennem, t. ház, akkor, midőn már korábbi esztendőben egyes külföldi népeknek szépművészeti múzeumait láttam és másrészt arra a tapasztalásra jutottam, hogy minálunk igen nagy lehet ugyan a szépművészetek iránti szeretet, de nincs meg a megfelelő áldozatkészség… énbennem – mondom már akkor érlelődött meg az az eszme, hogy egy hatalmas lépést kell tennünk arra nézve, hogy a művészetnek nagyobb lendűletet adjunk és ezen a téren is elfoglaljuk azt a pozicziót, mely a kulturnépek körében bennünket megillet.”* Először úgy látszott, hogy a természettudományi múzeum megépítése kap elsőbbséget. *„Mikor azonban, t. képviselőház, foglalkoztunk az ezredéves ünnepélyek alkalmával leendő intézkedésekkel, akkor én voltam az, a ki felvetettem a kérdést, hogy először igenis a szépművészet-történeti múzeumot kell felállítani… abból az egyszerű okból, mert egy természetrajzi múzeumot én egy millenáris alkotásra alkalmasnak sokkal kevésbé tartottam…”* (Uo. 344–345. A kérdés áttekintése: Szentesi E.: *Művészettörténeti Értesítő* 55 (2006). 35–38.

53. Érdemes utalni egy másik lehetséges mozzanatra is. Kammerer Ernő 1897. januári, egyelőre töredékesen és irattári szám nélkül elő-

került, a Pulszky Károly-korszakot lezárni kívánó múzeumi jelentésének egyik fejezete a három fennmaradt fogalmazványváltozat legkorábbikában az Ügyletek lebonyolítása címet viseli. A negyvenhét lezáratlan vásárlási ügy közül tizenegyben esik szó azonosíthatatlan régészeti tárgyakról, az ügyfelek között pedig a kor nagy műkereskedő cégei találhatók (például J. Sambon, The Art Venice Co., G. Sangiorgi). Kammerer valamennyiük követelését elutasította, általában azzal az indokkal, hogy a megszerzett tárgyak Pulszky magánvásárlásai lettek volna. Nem tudni, mely kultúrák emlékeiről volt szó, s bizonyos, hogy volt köztük középkori, távol-keleti darab is. További adatok előkerüléséig mégis érdemes számon tartani a lehetőséget, hogy Pulszky Károly az eddig ismertnél jóval átfogóbb antik vásárlásokba kezdett volna, ám a megbuktatása utáni időszakban a múzeumi terv ókori részének nem akadt folytatója. Két dél-itáliai váza Pulszky Károly hagyatékában: Szilágyi J. Gy.: Görög és etruszk agyagvázák. In: Antiquitas Hungarica.161.

54. Lásd F. H. Weissbach: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft I A (1914). 125–127. *s. v.* Raga; C. A. Pinelli: Enciclopedia dell'Arte antica 6 (1965). 662–664. *s. v.* Rhagai. A távol-keleti kereskedelem fő útvonalainak térképét l. G. Degeorge: Palmyra. München, 2002. 56.

55. Az ügy iratai: SZM irattár, 400/ és 816/ 1908.

56. 1878–1909. Méltatását l. Takács Z.: *Művészet* 9 (1910). 44–45.

57. SZM irattár, 884/1908. A Richelieu-Hermés köréhez tartozó szoborról: L. Mariani: *Ausonia* 2 (1907). 207–234., főleg 207–213., 1–3. k.; C. Maderna: Iuppiter Diomedes und Merkur als Vorbilder für römische Bildnisstatuen (Archäologie und Geschichte 1). Heidelberg, 1988. 227–228. H 4. sz. A Richelieu-Herméshez: C. Maderna, in: P. C. Bol (szerk.): Forschungen zur Villa Albani V. Berlin, 1999. 204–208. 708. sz.

58. Életéről: P. Zazoff–H. Zazoff: Gemmensammler und Gemmenforscher. München, 1983. 215–239.; R. Lullies, in: R. Lullies–W. Schiering (szerk.): Archäologenbildnisse. Mainz, 1988. 158–159. Szép portrét rajzol róla L. Curtius: Deutsche und antike Welt. Lebenserinnerungen. Stuttgart, 1956. 195–198.

59. P. Arndt: Münchener Kunstsammlungen. Pläne und Vorschläge. München, 1897. 23.

60. L. Zazoff–Zazoff: i. m. (l. 58. j.), 230 és 178. j. 1908 őszén Arndt hatalmas gemmagyűjteményét is el akarta adni. (Uo. 230–232.)

61. L. az Arndt 1910. III. 11-i levelében olvasható beszámolót a vásárlás előtörténetéről: SZM irattár, 428/1910. Az ott említett motívum, hogy Németországban élénk sajnálkozást váltott ki a gyűjtemény külföldre kerülése, egy másik Arndt-levélben is szerepel (1909. I. 24., l. SZM irattár, 153/1909). A korabeli hangulatot alighanem jól tükrözi a *Münchner Neueste Nachrichten* 1908. I. 22-i számának első oldalán közölt J. Sieveking-cikk Arndt kisplasztikai és vázagyűjteményének 1907-es müncheni megvételéről: a legszebb magángyűjtemények Amerikába vándorolnak; annál nagyobb öröm és hazafias büszkeség, hogy az egyik legnagyobb, hála egy ismeretlen adományozó nagyvonalúságának, bajor közgyűjteménybe kerülhetett. Azt sem szabad persze figyelmen kívül hagyni, hogy a világ leggazdagabbjai közé tartozó német múzeumok számára az átfogó jellegű, de fontos műveket alig tartalmazó Arndt-gyűjteménynek nem volt kiemelkedő jelentősége.

62. L. például Arndt Heklernek küldött táviratát Curtius újbóli erőfeszítéseiről (SZM irattár, 1921/1908).

63. 1882–1940. Életrajzára l. Láng N. (szerk.): Hekler Antal válogatott kisebb dolgozatai. Budapest, 1942. 7–43. (l. még 447.); műveinek jegyzéke: uo. 429–444. (Lényegében azonos: *ArchÉrt* 53 [1940]. 116–123.) Újabb kísérlet Hekler pályájának megrajzolására: Nagy Á. M.: Pont – ellenpont. Hekler Antal, a klasszika archaeológus. In: Markója Cs.–Bardoly I. (szerk): „Emberek, és nem frakkok." A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. (*Enigma* 47, 2006.) 161–177.

64. Az erlangeni archívumban egyelőre három, 1908 ősze előtt íródott Hekler-levél került elő (1907. III. 2., 1908. VII. 15. és 26.). Valamennyiben csakis tudományos kérdésekről van szó.

65. Majovszkyról l. Farkas Zoltán szép búcsúztatóját: *Nyugat* 29/1 (1936). 83–84.; legutóbb: Geskó J.–Molnos P., in: Geskó J. (szerk.): Monet és barátai. Budapest, 2003. 28–31.

66. SZM irattár, 1921/1908. A történet rekonstruálása: Szilágyi, 1956. 62–63.

67. A két kutató levelezésének ezt megelőző nyoma Hekler 1908. VII. 26-án kelt levele (Arndt-archívum). Ebben Arndt gyűjteményéről nem esik szó.
68. 1862–1924.
69. Az irattári anyag alapján Hekler csupán az ügy legelején játszott szerepet: L. Curtius szakvéleményét X. 31-én még ő kapta meg Arndttól, s ugyancsak Majovszkynak továbbította, hogy jusson *„az illetékes kezekbe”*, XI. 5-én viszont már közvetlenül Kammerernek juttatja el Arndt táviratát a márványokról készített fényképek megérkezéséről (SZM irattár, 1921/1908). Ezután Arndt és a Múzeum közvetlenül intézte az ügyet. Hekler az actiumi dombormű megsérüléséről is csupán utólag értesült (l. még 77. j.).
70. *„Méltóságos Uram! E perczben kapom Hekler sorait. Sietek azokat Méltóságoddal közölni. Úgy gondolom, nagy nyereséget jelentene nekünk e gyűjtemény megszerzése. Fedezeti szempontból – tudomásom szerint – nincs semmi akadály. Mély tisztelettel köszönti Majovszky Pali. Budapest 1908 F. 30 d.u. 4 óra.”*
71. Kammerer a miniszter szóbeli felhatalmazásával utazott el a müncheni tárgyalásokra.
72. *„Tisztelettel kérem Exellentiadat, hogy a szerződést annál inkább is jóváhagyni kegyeskedjék, mert a födözet kérdése a múzeum gipszöntvények beszerzésére rendelt alapjából az eddig elért és a jövőben keresztül viendő megtakarítások rovására nehézséget nem okoz. Tisztelettel kérem tehát, hogy ezen alapnak a f. évre még rendelkezésre álló részét a 80 000 márka födözetére utalványozni és megengedni méltóztassék, hogy a hiányzó összeget a kezelésem alatt álló plasztikai alap terhére fizethessem”* – írta Apponyinak (SZM irattár, 1921/1908).
73. L. rendre SZM irattár, 1295/1911; 1111/1908.
74. Ltsz. 4799. Vö. Hekler, 1929. 110., 114., 103. sz.; Szilágyi J. Gy., in: M. Kunze–V. Kästner (szerk.): Die Welt der Etrusker. Berlin, 1988. 28. Már, óvatosan, hamisítványként: Szilágyi, 2002. 131–132., 96. k. Uő: Ancient Art. Department of Antiquities, Handbook of the Permanent Exhibition. Budapest, 2003. 149–150. 97. k. A szobor korábbi történetéről egyelőre csupán Arndtnak a vételi szerződéshez mellékelt műtárgylistán szereplő adata ismert: *„Capua, Advocat Califano”*. Mint Szilágyi J. Gy. nemrégiben kiderítette, ez a név ismert nápolyi restaurátort – hamisítót takar. A szakirodalomban tudomásom szerint csupán egyszer merült fel a darab eredetiségének kérdése. Hekler A.: *Berliner Philologische Wochenschrift* 33 (1913). 471–472.: *„A Niobida (97. sz.) előkerülésekor kétségek merültek föl eredetiségét illetően; ezek azonban megalapozatlanok. Furtwängler is meg volt győződve a darab antik voltáról.”*
75. L. például Bodnár Sz. (szerk.): A Budapesti Szépművészeti Múzeum. Budapest, 1995. 34–35. 44. sz. 8. t.

Beke József

IRODALMI „KÉTSZERSÜLTEK”

Irodalmunk nevezetes átdolgozott művei

Egy könyvet tartok a kezemben. Kemény fedőlapján vastag kapitális betűkkel csak ennyi: Madách. A belső címlapon ez olvasható: Madách Imre / Csák végnapjai / Mózes. A következő címlapon még egyszer pontosan ugyanez, alatta: *Magvető Könyvkiadó, Budapest*. Végül a harmadik címlapon ez áll: Csák végnapjai / Dráma három részben / Újraformálta / Keresztury Dezső. Tehát csak itt derül ki, hogy ez nem az eredeti Madách-mű. Azt hiszem, ez így tökéletesen elegendő ahhoz, hogy a gyanútlan átlagolvasót félrevezesse, milyen művet vesz tulajdonképpen a kezébe. Persze akinek mindegy, hogy mit, eredetit vagy nem eredeti művet olvas, az tulajdonképpen nem jár rosszul, mert

a Keresztury átformálta Madách-drámák olvasmányosabbak, könnyebben befogadhatók, mint az eredetiek. De azért érdemes ideidézni azt, amit a Szépirodalmi Könyvkiadó 1989-es Madách-kiadásának előszavában ír Horváth Károly és Kerényi Ferenc: *„Tartós értékek után sóvárgó korunkban* [...] *a tudomány szép feladata lehet, hogy valós szellemi kincseket, az irodalom folyamatában már igazolt műveket* [...] *bocsásson közre.”*

Az irodalmi lexikonokban nem találni olyan címszót, amely művek átírásáról, kisebb-nagyobb mértékű átalakításáról szólna, pedig a jelenség tapasztalható mind a magyar, mind a világirodalomban. Némely világirodalmi nagyságnál találhatunk ilyesmire utalást, de a magyar irodalmi lexikonok szinte nem is tudnak arról, hogy az illető író, költő átdolgozást is végzett. De az eredeti szerzőnél sem figyelmeztetnek arra, hogy a mű átformálva is létezik. Az átdolgozáson átesett művek rendre ugyanúgy az eredeti szerző nevén jelennek meg, legfeljebb kis megjegyzéssel, mintha semmi sem történt volna, vagy mintha csak fordításról volna szó.

Az átdolgozások esetében a „kiinduló”, az eredeti (nevezzük A-nak) és az „új” (nevezzük B-nek) mű közötti összefüggés közelebbi és távolabbi lehet aszerint, hogy az átalakító tevékenység mire irányul, milyen körű és milyen mértékű. Néhol arról van szó, hogy a közös téma új gondolatok ihletőjeként merül föl, tehát a B alkotója eddig ki nem aknázott lehetőséget lát benne. Máskor az vezeti a B létrehozóját, hogy az A mű vélt vagy valós hibáit kijavítsa, annak értékeit az utókor számára átmentse, tehát új minőséget hozzon létre. A beavatkozás tartalma sokféle lehet: jelenthet eszmei, szerkezeti, jellemábrázolásbeli változtatást is, de megmaradhat a csupán stílusbeli simítgatásnál is, amellyel a nyelv természetes avulását igyekszik ellensúlyozni.

Úgy látszik, a műnemek nem egyforma mértékben részesülnek az átformálás, megjavítás kétes szerencséjében. Lírikusaink még őrzik régi hadállásaikat, de az epika és a dráma területe elég sérülékeny. Igen gyakori az is, hogy egyik művészet a másikból merít, s ekkor rendszerint komoly átalakítások történnek; így pl. az epikai vagy drámai művek nagyszerű operák alapanyagául szolgálnak. Az is megszokott dolog, hogy epikai műveket szerzőjük drámává formál. Ha azonban az átformáló nem az eredeti alkotó, elvárható, hogy legalább társszerzőként feltüntesse magát, s ne vezesse félre a közönséget.

A drámai művek esetében feltétlenül tisztázandó, hogy más dolog a színrevitel során történő változtatás, vagyis a többé-kevésbé természetesnek tartott rendezői beavatkozás; és más dolog az, ha a változtató átírja és így jelenteti meg az új művet. Szándékosan nevezem az irodalom szempontjából az utóbbit új műnek, és szándékosan nem annak a színházi előadásbeli változtatásokat. Ugyanis az utóbbiba beletartozhat a szövegváltoztatás, a kihagyás, a szerkezeti felforgatás mellett a maszk, a díszlet, az öltözet, a koreográfia, a zene stb. teljesen elfogadott egyedi megoldása. Mindez egyszeri és színházi ügynek tekinthető, hiszen más rendező előadásában szükségszerűen megint változik minden. Előfordult már a HAMLET színrevitelében két Ophélia is, a BÁNK BÁN-t is játszották már XX. századi öltözékekben. De ettől a drámai mű, az irodalmi alkotás változatlan maradt. Szerencsére.

A továbbiakban tekintsük át a magyar irodalom néhány nevezetes átdolgozását. Úgy látszik, hogy nálunk nem ritka ez a különleges eljárás; irodalmunknak több régebbi művét is utolérte a „megújítás” divatja. Leginkább a nyelvi elavulás ellenszereként tüntetik föl, és a kései olvasó érdekében végzett jó szándékú értékmentésként. Mintha a magyarra sokkal inkább jellemző volna a változás, mint más nyelvekre. Illés Endre így

fogalmazott, amikor Móricz Zsigmond XX. századi nyelvre átírva adta ki Kemény Zsigmond A rajongók című regényét: *„Vajon a franciák Corneille vagy Racine nyelvét beszélik ma? Shakespeare-nek talán nincsenek elavult szavai? És Firenzében megmaradt Dante olaszsága? Mégis elképzelhető-e, hogy Dantét lefordítsák olaszra és Corneille-t franciára?”* [1]

Régi nagyjaink közül Zrínyi eposza az, amely a legtöbbször átesett a „modernizálás” operációján. Közismert, hogy ezt a XVIII., a XIX. és a XX. században jó néhányan átírással, vagyis modernebb nyelvre átültetve próbálták közelebb hozni saját koruk olvasóközönségéhez. A legnevezetesebbek: Arany János, Benedek Elek, Csergics Simon, Greguss Ágost, Kónyi János, Mészöly Gedeon, Ráday Gedeon, Vékony Antal. Az eredmények kétes értékűek – Arany talán ezért is hagyta *„félbe'-szerbe'”* –, legyen a szándék bármily tiszteletre méltó. *„Zrinyi csak a maga eredeti alkotásában az igazi Zrinyi”* – mondta Széchy Károly az 1906-os Zrínyi-kiadás előszavában Ráday és Kónyi átírásait bírálva; Greguss tevékenységéről pedig így írt: *„Az olvasó-közönség kényelme semmi esetre sem kivánhat akkora áldozatot, hogy a legnagyobb szellemek alkotásait* [...] *meghamisítva juttassuk kezébe.”* Anélkül, hogy részletekbe mennénk, néhány szót azért megérdemelnek ezek az átdolgozások. Legelsőnek már Zrínyi után egy évszázaddal Ráday Gedeon fogott bele az eposz átírásába: annyira rajongott Zrínyiért, hogy fiatal korában hexameterekben kezdte átírni az eposz elejét. Később jambikus stanzákba öntötte a mű egyik legszebb részletét, a török ifjú szerencsedalát, még később pedig prózába írt át némely részleteket. Kónyi János, aki a XVIII. század második felében Szigetvárott szolgált strázsamesterként, és aki magát *„a magyar haza együgyű szolgájának”* nevezi – egyébként teljes joggal –, egyenesen Magyar hadi román-t, tehát verses regényt fabrikált belőle, jobban mondva: eposzi jellegzetességeit mellőzve afféle vershez hasonlító prózává szürkítette. Egy századdal később a tudós Greguss Ágost *„mai nyelvhez alkalmazta”* a művet, s ez valóban csak bizonyos simításokat jelentett: egységesítette az igeragozást, kicserélt egyes szavakat, például „vers” helyett „ének”-et, „penna” helyett „toll”-at írt. Egyébként munkájának indokaként felhozza, hogy a teljesen elavult nyelvű Nibelung-éneket is átírták a németek, *„hogy a mai német közönség is érthesse”*. Úgy látja, Zrínyit *„sokkal csekélyebb átalakítással lehet közönségünknek teljesen hozzáférhetővé tenni”*. Érdemes itt átadni a szót Mészöly Gedeonnak, a neves történeti nyelvésznek, aki maga is beletartozik az átdolgozók sorába: *„Aranyét kivéve, barbár munkák a klasszikus Zrínyi átdolgozásai.* [...] *Ráday, Csergics, Greguss, Vékony olyan mértékben rontják Zrínyi nyelvét, amilyen mértékben javítani akarják.”* Ő maga úgy gondolja, *„az eddigi sikertelenségekből tehát csak az következik, hogy egyik eddigi átdolgozó módszerét sem szabad követnünk: érintetlenül kell hagynunk Zrínyi költői nyelvét, de páros ríművé s egyben magyaros ritmusúvá kell tennünk verselését”*.[2] Ezek szerint át is írta az egész eposzt, lényegében a Toldi ismerős versformájában. Megjelent 1941-ben egyszerű kiadásban – érdekes kísérlettel gazdagítva irodalmi kuriózumaink sorát. Mészöly szerint *„A Zrínyiász-átdolgozás kétszáz éves múltja”* egyrészt *„páratlan jelenség a világirodalomban”*, másrészt ugyanakkor *„nem bizonyíthat egyebet, mint hogy a Zrínyiász átdolgozása történeti szükség”*.

Ha igaz, hogy a szimpla művekről nem érdemes vitázni, a bonyolultakról meg annál inkább, akkor a Bánk bán-ról folytatott polémiák tömege fényesen igazolja a mű összetett voltát, aláhúzza értékeit. Joggal írja Németh László: *„Egy nagy műnek* [...] *minél több fátylat szakítunk le róla, annál gazdagabb marad a jelentése.”*[3] Orosz László A Bánk bán értelmezéseinek története című könyve[4] végigköveti a drámáról szóló megnyilatkozásokat a keletkezéstől kezdve a XX. század végéig, beleértve a színházi, filmes és televí-

ziós változatokkal kapcsolatosakat is. A könyvben említett vélemények mennyisége is önmagáért beszél, de a véleményezők minősége is. Csupán ízelítőül a legjelentősebb irodalomtörténészek: Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Horváth János, Szerb Antal, Waldapfel József, Sőtér István, Pándi Pál; az alkotók közül: Vörösmarty Mihály, Arany János, Ady Endre, Németh László, Illyés Gyula; a színészek és rendezők közül: Hevesi Sándor, Major Tamás, Bessenyei Ferenc. S akkor még nem szóltunk a kevésbé ismertekről, például Bárány Boldizsárról, aki Katona első, ugyanakkor talán legfontosabb értelmezője és bírálója volt. Ugyanis ő az egyetlen olyan, akinek véleménye, sőt némely kifejezése is benne van Katona művében, hiszen a dráma első szövegének bámulatosan alapos elemzésével, valamint konkrét javaslataival sokat segített a végső változat létrejöttében.

Katona drámája első színrekerülése óta az ellentétes vélemények kereszttüzében áll – és él. Elismerés és elmarasztalás gyakran nemcsak a különböző bírálatokban, hanem néha ugyanazon az értékelésen belül is érte a művet. Főként a helyenkénti bizonytalan értelmezhetőséget kifogásolták benne, nyelvét egyesek gyöngének, mások csodálatosan kifejezőnek tartották. Schöpflin Aladár pedig egyenesen így nyilatkozott: *„Annyi hasztalan erőfeszítés után kételkedni kell, hogy lehetséges-e a* Bánk bán-*ból színpadilag is életképes előadást rendezni. Alighanem megmarad irodalomtörténetünk büszkeségének és hazafias alkalmakra való ünnepi játéknak.”*[5]

A kifogásokat emlegető, ám alapjukban jóindulatú vélekedések hol a régi témában, hol a szerkezeti, dramaturgiai hibákban, hol az elavult nyelvezetben vélték felfedezni annak okát, hogy a dráma igazi értéke és egyáltalán a *„legnagyobb nemzeti dráma”* magasztos volta a tömegek számára nem tud érvényre jutni; megmarad iskolai kötelező olvasmánynak.

Illyés Gyula a mű – ahogyan ő nevezi – *„átigazítása”* során ezekre támaszkodva hajtott végre egyrészt dramaturgiai, másrészt megfogalmazásbeli változtatásokat 1976-ban. A költőt két színész, Bessenyei Ferenc és Sinkovits Imre is felhívta a dráma átalakítására, és a munka közvetlen előzménye volt Czímer József pécsi dramaturg biztatása és tanulmánya a mű színreállításának nehézségeiről. Szerinte naivitás azt hinni, *„hogy amit egyszer megmagyaráznak, az már el is játszható”*.[6] Az említett két színész is azt nehezményezte, hogy Katona drámájának vannak nehezen eljátszható részei, s a változtatásoktól azt várták, hogy a mű érthetőbb, világosabb és ezáltal hatásosabb lesz. Bessenyei szerint *„A* Bánk-*ot egy évszázada a kegyelet tartja össze, de ha nem csinálunk valamit, az is fogja megölni.”*[7] Mivel ő nagy sikerrel alakított főszerepeket Illyés történelmi drámáiban, arra gondolt, hogy Illyés átdolgozása nyomán sikeresebb lehetne Katona drámája. A gondolat annál inkább jónak látszott, mivel Illyés előzőleg már végzett hasonló munkát: 1962-ben teljesen újraírta *„Teleki eszméi nyomán”* Teleki László Kegyenc című drámáját, amelynek sikeres színrevitelével előzőleg több rendező is hiába kísérletezett. Ilyenformán Orosz László joggal fogalmazhat így említett könyvében: *„Illyés nem dramaturgként, hanem sikeres drámaíróként nyúlhatott hozzá a* Bánk bán-*hoz.”*[8] Megjegyzendő azonban, hogy a két színész is, Czímer József is az eredeti műnek főként a dramaturgiai hibáit gondolta javítandónak, csak kisebb mértékben emlegették a megfogalmazásból adódó nehézségeket.

Illyés az *Új Írás* 1976. évi áprilisi számában közölte a dráma *„átigazított”* változatát. Bevezető-jében így ír: *„Szabad átdolgozni a* Giocondá-*t? / Klinikára, akiben csak a gondolat is fölmerül. / És lemosni róla, amivel az idő próbálta átdolgozni?* [...] */ Ez már olyan kérdés – a lét s az idő viszonya – amelyről végehosszatlan folyhat ezúttal is vita.”*

Ebből az tűnik ki, hogy egy klasszikus értékű festménnyel legfeljebb annyit szabad tenni, amennyit a szakavatott restaurátor tesz. Ez vitathatatlan. Csakhogy itt irodalmi szövegről van szó. A fenti szöveg két kulcsszavát: átdolgozni és lemosni, csakis így értelmezhetjük a dráma esetére: átdolgozás = dramaturgiai változtatás; lemosás = nyelvi megújítás. De az eredeti mű dramaturgiai nehézségeit nem az idő múlása okozta, ott voltak azok megszületése óta. Amivel „az idő próbálta átdolgozni”, s amit most „lemosni” készül a költő, az legfeljebb a nyelvi avulás. Illyés azonban sokkal nagyobb beavatkozást végez annál, hogysem azt nyelvi restaurálásnak nevezhetnénk. A bevezető további szavai ezt finoman így jelzik: „*A* BÁNK BÁN *szövege alig száz lapnyi könyvecske. A magyarázó vita róla száz kötetben se férne el.* [...] *Czímer József ébresztett a tanulmány-írásnak arra a módjára, hogy lehetséges volna a rengeteg szövegmagyarázat helyett egyszer magán a szövegen illusztrálni a magyaráznivalót. Megcsiszolni ott ezt a drágakövet, ahol a mi időnk kívánná; ott, ahol még rajta egy régi kori kőzet nyoma.*” Hogy korántsem csak nyelvi csiszolásról van itt szó, annak bizonyítására Orosz László említett könyvéből idézek: „*Az* ELŐVERSENGÉS-*ből meg az első négy felvonásból viszonylag keveset hagyott ki Illyés. Néhány részletet eredeti helyéről máshova tett át, így Bánk első felvonást záró monológjának első felét (erősen átírva) a Gertrudis–Ottó és Bíberách–Ottó jelenet közé, a második felét a III. felvonásba Bánk Melindával, Tiborccal és Izidórával (ebben a sorrendben!) való jelenete után. Tiborc és Izidóra »helycseréje« azt érzékelteti, hogy Melinda esete fontosabb drámai faktor, mint Tiborc változatlan szövegű panasza.* [...] *A legnagyobb változást az átdolgozásban az V. felvonás szenvedte. Terjedelme nem egészen kétharmadára csökkent, elmaradt az első jelenet, nem lépett színre Mikhál és Simon, nem hangzik el Petur átka (Solom már a IV. felvonás végén megölte, később azonban családtagjaival együtt lófarkon hurcolják – a hulláját?).* [...] *Tiborc Melindának csak a halálhírét hozza, s a kis Somát. (Nem tudni, hogy került hozzá, Bánk Illyés szövege szerint is Mikhálra bízta.)* [...] *A király* [...] *Katona szövegének »méltán« szavát »ekként«-re enyhítve fogadja el, hogy Gertrudisnak el kellett esnie, s Katona drámájának utolsó mondata után Illyés még ezt mondatja Endrével: »Tegyük le őt oly sírba, mely körül / a gyász csöndet mond a viszálynak is, / hazánkat oly békére szelídítve / amely minden bajt orvosolni kezd.«*”[9]

Illyés tehát jeleneteket helyez át, hangsúlyokat változtat, kihagy és betold szövegeket, mindezt a javítás tiszteletre méltó szándékával, a darab játszhatóbbá és élvezhetőbbé tételének célját szolgálva, valamint a világos egyértelműség érdekében. Orosz László véleményéből azonban kitűnik, hogy így is maradtak kérdéses, nem egyértelmű elemek, illetve születtek újabbak. Ami a szorosan vett szövegbeli igazításokat, a nyelvi simítást illeti, Orosz példákat hoz a „*többnyire szerencsés szócserékre*”: „*megúnt*” helyett „*fásult*”, „*kirugdalózó*” helyére „*kéjenc kicsapongó*”, „*tanultam ki*” helyére „*esett tudtomra*”. Továbbá elismeri, hogy Illyés „*Világosabbá tette Katona néhol bonyolult szövésű mondatait is*”.

Az „átigazítás” nagyobb szabású értékelését Benedek András végezte. Szerinte „*Illyés munkája hatalmas tett újszerűsége, bátorsága és alázata miatt.* [...] *Eljátszható szöveget ad a színházaknak, a lehetőségekhez mérten megvilágítja a homályos pontokat, és kiigazítja a valódi és a vélt hibákat. Legalább száz helyen annyi odaillő új szóval, gondolattal gazdagította a művet, hogy ezeket – ha valami csoda folytán lehetne – legjobb lenne ugyanúgy beilleszteni a* BÁNK BÁN *kanonizált szövegébe, mint Arany változtatásait* AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ-*ba. Ennek tizede tán, amit az eredetinél gyöngébbnek, elhagyandónak vagy tovább igazítandónak érzek*”.[10] A fenti idézetből is látható, hogy csak „*a lehetőségekhez mérten*” lett a mű világosabb, hogy Illyés kiigazított vélt hibákat is, valamint az is, hogy a szövegváltoztatások egy része „*gyöngébb, elhagyandó vagy tovább igazítandó*”. (Fel tehát a további „*átigazítások*”-ra!) Erre egyébként Illyés is céloz bevezetőjében: „*Amit én végeztem: ajánlat. Elutasítható és folytatható.*”

Azóta meg is történt már: például Bécsy Tamás dramaturg alapjában visszatért Katona szövegéhez Veszprémben, de nem a király, hanem Bánk egyik (az eredetiben máshol lévő) mondatával zárta az előadást. Ez voltaképpen rendben is van: a rendező, a dramaturg *színházi* produkciót alkot. De ez nem lesz *irodalmi* alkotás. Csak akkor, ha átdolgozását meg is jelenteti. Illyés megjelentette, így létrejött egy új irodalmi alkotás. Amely lehet jobb vagy gyengébb, de mindenképpen másik.

Magam igazából azokat a mondatokat fájlalom leginkább Illyés munkájában, amelyeket nem átalakított, hanem egyszerűen beletoldott, mint a már idézett drámazáró sorokat. Hogy más tipikus példát mondjak: hibásnak és teljesen fölöslegesnek érzem azt a néhány sort, amelyet Bánk első megjelenéséhez írt mintegy bemutatkozásul:

„Királyi szóra, mint királyi helyettes
kell ügyelnem, hogy míg ő messze földön
hadat visel, e megpróbáltatáshoz
méltó fegyelem s megtartóztatás
legyen mindenütt. Az volt itt is útra-
keltemig. De most e hangos mulatság?”

Szegényes rendezés és gyenge színészi teljesítmény lehet csak az oka, ha Bánknak az eredetiben – és az átalakítottban is! – meglévő itt következő szövegéből nem fogja föl a néző, ki az, aki megérkezett, honnan jött, mit tapasztalt útja során és mit itt:

„Petur! Ha! – hogy mindent igy kelletik
találnom! – [...]
Hazánk különkülön vidékein
jajt s bánatot találtam; s itt ime
ellenkezőt találok, s nem tudom
melyik tehet rémitőbbé, – Köjön
táján talála engem a serény
követ. Petur, miért hívattatál
te engem vissza? Még pedig titokban!”

Föl nem foghatom, miért kell Bánknak elmondania belépéskor, hogy ő a király helyettese – a többi szereplő színre léphet bemutatkozás nélkül? Lehetett olyan előadása a műnek, amelyben ezt hiányolták? Kifogásolom továbbá és csak sajnálni tudom, hogy Illyés kidobta a darabból például azt a szép gesztust jelző kifejezést, amely arra utal, hogy ha valaki nem néz partnere *„szeme közé”*, ez hamisságot jelent. Az eredetiben kétszer is így találhatjuk, Illyés művében viszont átalakul: *„midőn nekem Luci / le-lehunyta a szemét, már előre / tudtam, Lucim megént csalárdkodik”*. (Hol van ez a pislogás a *„szeme közé néz”*-hez!) Annál is inkább kár érte, mert Katona még egyszer felhasználja ezt a kifejezést az egyenesség érzékeltetésére, amikor Melinda mondja Ottónak: *„kézbe kéz és szembe szem, – minálunk / így szokta a szerelmes”*; szerencsére ezt Illyés is megtartotta. De a következőben sem értem, miért és mivel jobb az elsőnél: *„Embertelen! Most oktatásra nincs / szükségem”* a „javított” változat: *„Arcátlan! Most nem oktatásra van / szükségem.”* Az viszont Illyés kétségtelenül kiváló stílusérzékére utal, hogy azokon a helyeken, ahol az eredeti szöveget nem alakítja át vagy nem hagyja el, szinte mindenütt teljesen változatlanul megtartja a Bánk bán nyelvére annyira jellemző szenvedő igealakokat és származékaikat. Mindössze négy esetben változtatja meg Katona szövegét úgy,

hogy a szenvedő szóalakot „modernizálja”, azaz nyelvtanilag cselekvővé alakítja: *„gyűlöltetett”* helyett *„meggyűlölten”*; *„megsértetett”* helyett *„megsértett”*; *„születtetett”* helyett *„született”*; *„hurcoltatik”* helyett *„hurcolták”* szóalakot használ. De amikor a XX. századi költő – átalakításaitól kényszerítve – maga ír bele a drámába sorokat, akkor e szövegrészekben ő is használ szenvedő alakokat. Az igen sokat vitatott ötödik felvonást alaposan átírja, s eközben alkalmaz egy olyan szenvedő igét kétszer is, amelyet Katonánál egyáltalán nem találunk meg, egy másikat pedig olyat, amely a dráma másik – Illyés által változatlanul hagyott – helyén is előfordul. Íme az Illyés-drámaszöveg a három általa „teremtett” szenvedő igével:

„Mert én itt családom
Fejeként gyaláztattam meg, de te mint
Ország feje, nemzet felesküdött
Védelmezője, isten megbízottja
Mocskoltattál, – mocskoltatol.”

Bizonyosnak látszik, hogy némileg világosabb, könnyebben befogadható dráma született az átdolgozás nyomán. Orosz László megemlíti, hogy néhány színház felújítása elfogadta az átírt művet, de volt olyan is, amely visszatért az eredetihez. Idézi Tóth Dezsőt, aki cikkében egyrészt úgy látja, a közönség *„könnyebben veszi birtokba”* a darabot, mégis kétsége támad, hogy *„vajon az igazi* BÁNK BÁN*-t viszi-e magával a néző”*.

Illyés bevezetőjének utolsó mondatával egyetérthetünk: *„Taglaljuk minél többet a hős Bánt, beszéljünk minél gyakrabban s forróbban a korán elhangzott Legelsőnkről.”* (Feltéve, ha az idézet legelső szavát nem eredeti, konkrét jelentésében értjük!)

Érdemes megemlíteni, hogy Illyés előtt is volt már kísérlet Katona drámájának alapos színházi átdolgozására. Hevesi Sándor 1928-ban előre bejelentette, hogy átalakított formában kívánja a művet színre vinni. Országos felzúdulás lett belőle, még a parlamentben is ellenző interpelláció hangzott el, Kecskemét városa külön tiltakozott. Végül azonban a nagy vihart kavaró átdolgozás tulajdonképpen csak dramaturgiai változtatásokat jelentett, azon belül is elsősorban kihagyásokat, a teljes szöveg közel negyven százalékát elhagyta, például a Bánk–Gertrudis-jelenetnek szinte a felét. A kritikusoknak sem, a közönségnek sem tetszett, három év alatt csak tizennégyszer adták. Nemcsak az eredeti, hanem az átdolgozott műveknek is megvan a maguk sorsa.

Zrínyi Miklós és Katona József mellett egyik első nagy regényírónkat, Kemény Zsigmondot is utolérte az átdolgozás sorsa. Erre Móricz Zsigmond érzett erős késztetést, természetesen a legnagyobb jó szándékkal, az értékmentés nemes küldetésétől vezéreltetve, miközben anyagot gyűjtött egy tervezett Rákóczi-regényhez. (Ugyanez vezette arra, hogy Tolnai Lajos két regényét és Szigligeti CSIKÓS-át is átírja.) Németh László elvileg dicsérte az elgondolást éppen a Móricz-átdolgozás előszavaként is megjelent Kemény Zsigmond-tanulmányában, de talán nem véletlen, hogy az előszó harmincoldalnyi terjedelméből néhány sor szól csak Móricz vállalkozásáról. Ő „átstilizálás”-nak nevezi Móricz tevékenységét. Szerinte *„Az* ERDÉLY *írója az egyetlen, aki erre jogot szerzett. Ő sem azért, hogy az eredeti művet fölöslegessé tegye, hanem hogy azoknak, akiket Keménytől a nyelv elriaszt, az eredetihez kalauzuk legyen.”*[11] Illés Endre már említett cikkében viszont igen elítélő véleményt fogalmazott meg Kemény Zsigmond A RAJONGÓK című regényének Móricz által történt átírásáról és egyáltalán az átírásról mint módszerről. Őt egye-

nesen meghökkenti Móricz *„ízetlen tévedése az idegen írással, a* Rajongók-*kal”*. Bármennyire tiszteli Móriczot, e tevékenységben azt látja, hogy *„csak idegen és kontár szobrászi véső hamisít új redőket egy befejezett műre. Egy idegen műre. Egy halálnak vagy halhatatlanságnak átadott műre”*. Továbbá ezeket írja: Móricz *„ne tudná, kinek valóban szent az írás: az egészen nagy munkák akkor is világítanak, ha a bérautók sofőrjei nem olvassák őket a kormánykerék mellett.* [...] *Az igazi nagy író sokszor csak keveseké; ez a sorsa. S nincs más vereség, csak az, ha az írót fölhígítjuk.* [...] *Nem tudom, hogy gondolt-e Móricz Zsigmond arra: milyen veszélyesen korszerű a játék? Milyen simán alattomos az út? A remekműben az a megnyugtató, hogy kristályformája örök; hogy mindig egy a fénye.* [...] *Ma Kemény Zsigmondot faragtuk üvegbe. Holnap Balassára vagy Csokonaira támad valakinek kedve. Ők is nehézkesek...* [...] *Tíz év se kell, és* A boldog ember-*t fordítja le valaki.* [...] *Móricz és Németh László állítják, hogy Kemény munkáitól méltán elriaszthat a nyelv* [...] *s egy érthetőbb, könnyebb, megrágott Keményt kínálnak... – kell-e több a kényelmeseknek, az írástudatlanoknak, hogy végleg visszahúzódjanak”*. (I. m. 11.) Azt hajlandó elismerni, hogy az átdolgozókat mindig nemes szándék vezérli: *„Értjük és érezzük az író jószándékát.*[...] *Izgalmas minden elégedetlenség és merészség, mely saját halálával vagy halhatatlanságával játszik; de egy másik nagy alkotó egyéniség halhatatlanságával kockázni – felelőtlenség.”* (I. m. 9.) Azonban elvileg elutasít mindenféle beavatkozást, amikor így ír: *„Senki nem szerezhet jogot arra, Móricz Zsigmond se, más se, semmilyen remekmű rangján, hogy egy másik remekmű kristályrendszerébe önkényesen belenyúljon.”* (I. m. 12.) A konkrét megoldást is keményen bírálja: *„Ahol Kemény archaizál, Móricz azonnal lefújja a szóról vagy a képről az archaizáló lehelletet.”* (I. m. 9.) Ilyen példákat hoz a Móricz-féle változtatásokra: *„tanálja”* helyett *„találja”*; *„es”* helyett *„és”*; *„jő”* helyett *„jön”*. Ezek alapján megállapítja: *„Ízetlenebb és hervadtabb könyv lett, nem pedig népszerű és könnyű olvasmány.”* (I. m. 11.) *„Németh László kalauz-nak nevezi Móricz munkáját”* – írja Illés, és minden bizonnyal jogosan kérdezi: *„Komolyan hiszik-e, hogy akad valaki, aki előbb ezt a Kemény–Móricz négykezest hallgatja végig, s aztán elolvassa másodszor is ugyanazt a szöveget...? Hiszem ellenben, hogy ezzel a kísérlettel Kemény munkáira hatalmasan rácsapták a kriptaajtót.”* (Uo.)

*

Az átírási divat elérte Madách Imrét is. Legjelentősebb művének, Az ember tragédiájá-nak kivételesen szerencsés sors jutott e tekintetben azáltal, hogy Arany János avatott kezébe került még Madách életében. Így Arany javításai nyomán maga a szerző írta át, majd két év múlva újra átdolgozta *„tetemesen”* átjavítva, s ez lett a végleges szöveg. (Ennek tanulságos kialakulását követi végig bámulatra méltó precizitással a napjainkban megjelent kritikai kiadás.) Más sors várt azonban Madách két másik drámájára. A Csák végnapjai-t az MTA drámapályázatára írta még 1843-ban, majd 1861-ben átdolgozta, és ennek is ez lett a végleges szövege. Akkor is, ha gyenge alkotás. És akkor is, ha Keresztury Dezső a Gyulai Várszínház főrendezőjének, Miszlay Istvánnak a kérésére átírta, majd az ugyancsak átírt Mózes című drámával együtt kiadta.[12] Keresztury az átdolgozást az utószóban újraformálásnak nevezi, s azt mondja, hogy úgy igyekezett ezt végezni, *„mintha egy Arany vezette volna a kezét”*. Csakhogy itt két ellenvetést is lehet tenni. Az egyik: Arany határozottan kifejtette, hogy semmiképp nem avatkozott bele a Tragédia eszmei anyagába vagy szerkezetébe, kizárólag stílusbeli és verselésbeli javításokat javasolt. Maga Keresztury is elismeri ezt a Mózes utószavában: *„Arany páratlan türelemmel és tapintattal úgy simította át a drámai költemény ügyetlen szövegét, hogy a mű zavartalanul kerülhetett az élő nyelv áramlásába.”* (I. m. 253.) Ezzel szemben a Csák végnapjai utószavában ezt olvashatjuk: *„Nem elégedhettem meg a nyelv megelevenítésével, a szerke-*

zeti zökkenők elegyengetésével, apróbb-nagyobb rövidítésekkel, betoldásokkal [...], *át kellett csoportosítanom lényeges jeleneteket, sőt, újakat kellett írnom.”* (I. m. 123.) Éppen ezért Keresztury itt már „újraformálásról” beszél – jogosan. Ugyanis az említetteken kívül alaposan beavatkozott a jellemek világába is, a mellékszereplőkről maga írja: *„lélektanilag árnyaltabbá tettem őket, kibontottam a bennük rejlő csírákat, s határozottabbá, világosabbá formáltam szerepüket a drámában, egymáshoz való viszonyukat”*. (I. m. 131.) A főszereplőnek *„más lett* [...] *a helye, súlya a dráma összefüggés-rendszerében”*. (Uo.) Majd: *„Az újraformált dráma egyetlen alakja tér el gyökeresen a Madách darabjában elénk lépőtől: a királyé.”* (I. m. 132.) E változásokat az átdolgozó részletesen indokolja, majd a király új szerepéről megállapítja, hogy *„Ez egybevág a történelmi igazsággal, a reformkor eszemevilágával, de a dráma követelményeivel is”*. (Uo.) Szívesen elfogadhatjuk, hogy a változtatások indokoltak, azt is, hogy a mű játszhatóságának és érthetőségének, színszerűségének hasznára váltak. Csak azt nem, hogy ez továbbra is Madách műve, nem pedig Keresztury Dezsőé. Úgy érzem, Arany és a Tragédia esetében teljesen jogos az, hogy a mű egyedül Madáché (már csak azért is, mert Arany javaslatait maga a szerző, Madách szentesítette), de a Csák végnapjai esetében az átírt, Keresztury szavával *„újraformált”* mű egyedül Kereszturyé. Amely Madách alkotása nyomán született.

És itt áttérhetünk a második ellenvetésre: az átírt művek szerzőségének kérdésére, valamint arra a problémára, hogy ugyanaz vagy másik mű-e az *„újraformált”* alkotás. Keresztury azt kérdezi, *„miért fogadjuk fenntartással a magyar irodalom esetében az olyanfajta kísérleteket, amilyenekért Brechtet, Dürrenmattot* [...] *s annyi más írót, átírót megdicsértünk”*. (I. m. 133.) Csakhogy a Coriolanus Brechté, az Elektra Bornemisza és még Hofmannsthal műve, Dürrenmatt König Johann-ja és Titus Andronicus-a sem Shakespeare-é. Szívesen megdicsérhetjük Kereszturyt az átírás egyáltalán nem könnyű és nem is sikertelen munkájáért, de azért már nem, hogy Madách két drámáját úgy jelentette meg (vagy úgy engedte megjelenni), ahogyan bevezetőmben leírtam.

Az említett kiadásban a Mózes cím alatt ez áll: *„Élő színpadra alkalmazta Keresztury Dezső”*. Ebből érezhető, hogy a Mózes esetében Keresztury tevékenységének köre szűkebb, tehát közelebb áll Aranyéhoz, vagyis inkább stiláris változtatásokat végzett. Indoklása világos: egyrészt Madách stílusának eredendő avultsága, másrészt színpadszerűtlensége. Amint írja: *„Madách nem járt színházba, könyvből tanult drámát írni.”* (I. m. 259.) Saját tevékenységét – amint mondja – *„a mű restaurálásának lehetne nevezni”*. (Uo.) Élővé akarja tenni a dráma nyelvét, de azért van itt elhagyás is meg átalakítás is. Amikor Keresztury a Csák végnapjai-ban végrehajtott változtatások indokaként arra hivatkozik, hogy *„A nemrégmúlt idők népirtásainak* [...] *ismeretében úgy gondolom, Madách is így tett volna”* (i. m. 260.), akkor joggal vetjük ellene, hogy ha Madách a XX. századot végigélte volna, bizonyára egészen más drámákat írt volna. De ő „csak” a saját kora problémáinak ismeretében írhatta meg a saját műveit, amint ez kitűnik abból is, ahogyan a Csák végnapjai második kidolgozásában már tükröződnek a szabadságharc bukása utáni személyes tapasztalatai. Keresztury ugyanígy a saját kora tapasztalatait jogosan építhette bele azokba a művekbe, amelyek már Madách drámái alapján készült Keresztury-művek. Az kétségtelen, hogy Keresztury e munkái játszhatónak bizonyultak, különösen a Mózes, amelyet az 1966-os veszprémi bemutató után több helyen is sikerrel adtak elő. Az átdolgozó úgy véli, ezzel a Mózes *„irodalomtörténeti dokumentumból élő alkotássá lett”*. (I. m. 263.) Abban igaza lehet, hogy az új dráma színpadképes *„élő alkotás”*, de az is kétségtelen, hogy csak az eredeti marad Madáché – akkor is, ha „csak” *„irodalomtörténeti dokumentum”*.

Nem árt néhány szót vesztegetni Keresztury stilisztikai simítgatásaira sem. Példáimat a sikeresebbik átírt darabból, a Mózes-ből veszem. A mű elején a még fáraóhoz hű Mózes azzal vádolja a zsidókat, hogy *„gátul áll”*-nak *„a nagy Fáraó” „Kitűzött útján”.* Az elnyomottak nevében szóló Áron Madáchnál így válaszol:

„Mit állna gátul e maroknyi nép?
Mi díszt nyerhetne a szörnyű oroszlán,
Ha egy egérkét eltapodna is?
Kivált, midőn ez hűn szolgálta sokszor.
Vagy nem menté-e meg Egyiptomot
József...”

Keresztury változatában Áronnak e szavai teljesen elmaradnak. Pedig sajnálhatók egyrészt a szemléletes egér-oroszlán kép miatt, másrészt a Józsefre utalás miatt, harmadrészt pedig főként azért, mert Mózes vádló szavaira – az eredeti dráma egy későbbi részéből – Keresztúrynál olyan válasz születik, amely a kihagyás miatt egyszerűen nem illik oda. A kihagyás sokszor célszerű rövidítés, néhol azonban zökkenőt okoz, mint a fentebbi és az alábbi részletben is. Az eredeti szerint: *„Lelkemben látom mégis népemet / Amint betör, s tábort jár e vidéken. / Mindég előre.”* Keresztúrynál ez így alakul: *„Lelkemben látom máris népemet, / Mindég előre.”* A Mózes utolsó előtti jelenetében Isten egy magaslatról látni engedi Mózesnek az Ígéret Földjét. Hogy itt milyen változtatásokat eszközöl Keresztury, azt zárójelben közlöm:

„Hogy [És] most, midőn [mikor] megtestesűlve látom,
Megdöbbent a nem álmodott való[ság].
...most nézz elődbe [előre]
Halkabban szív! Vagy keblem [mellem] szétveted.”

Kétlem, hogy egy bibliai témájú dráma szövegében nem volna helyénvaló a *„midőn”* és a *„kebel”* vagy ebben a szituációban az *„elődbe”*. Egy másik helyen Keresztury azért változtat a szövegen, hogy teljesen kiküszöböljön egy *„mindég”*-et, máshol egy régies múlt idejű ige *(„sérték”)* átalakítása miatt teszi tönkre a sor lejtését, imigyen: *„Mózes! Istent sértették meg, nem engem”*. Bizony, a jambikus lejtés gyakran zökkenőt szenved az átalakítás után, mint ebben is, ahol az eredeti: *„Amott középen, a Sion fokán”*; a változat: *„Ott középen, Sion magas fokán”*. Az alábbi sorban valószínűleg ismét a régies szó *(„képzet”)* és az igealak *(„rajzolá”)* miatt változtatott Keresztury. Nem akarom elhinni, hogy az eredetinek ez a sora felfoghatatlan lenne a mai nézőnek: *„E képet rajzolá ki képzetem.”* A változatban modernebb lesz a nyelv, megszenvedi a ritmus: *„Képzeletem e képet festegette”*. Azt pedig végképp nem érthetjük, hogy mivel jobb, ha Mózes az eléje táruló látképben nemcsak egy *„ezüst szalagként kígyózó folyó”*-t lát, hanem ilyen *„folyók”*-at.

Úgy érzem, mindezek után nem árt idecitálni néhány olyan megnyilatkozást, amely témánkhoz tartozó gondolatokat tartalmaz – jórészt az érintettektől. Például azt, amit Arany írt Madáchnak a Tragédia javításaival kapcsolatban: *„Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom símább, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer meggondolom a változtatást* [...] *Néhol pedig némi darabosság jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint a* Bánk bán *némely zordságaitól. Mind ezt jól meggondolni, aki javít.”*[13]

Saját fentebb tárgyalt Madách-átdolgozásai tükrében érdekes Keresztury Dezső vélekedése a Bánk bán-ról: *„Katona* […] *ebben a drámájában a sűrítésnek és lírai oldottságnak, a darabosságnak valamilyen sajátságos* […] *együttesét valósította meg: olyan drámai nyelvet formált, amelynek kifejezőerejét azóta is csak nagyon kevés magyar írónak sikerült elérnie.* […] *A műben elég tartalék erő, elég heves tűz van ahhoz, hogy az egymást váltó nemzedékekhez a maguk nyelvén szóljon a nem-mindennapi dolgokról, hogy ünnep helyévé avassa a színpadot, amelyen megjelenik.”*[14]

Bóka László szerint Katona nyelve *„fölényes biztonságú drámai nyelv.* […] *Ha lenne magyar stilisztika, a* Bánk bán *élesebb fénnyel ragyogna, de ha lesz egyszer magyar stilisztika, ennek egyik legfontosabb példatára Katona ragyogó drámai nyelve lesz. A* Bánk bán *azért nemzeti műalkotás, mert a magyar nyelv egyik legnagyobb diadala zeng dialógusaiban.”* Sőt hozzáteszi: *„Időtlen nyelv: Jókai édes prózája néhol elavultabbnak hat, mint Katona nyelve.”*[15]

Arany Jánosnak a Bánk bán nyelvét dicsérő közismert véleménye mellett érdemes idézni Németh Lászlót is, aki szerint *„a* Bánk bán-*t a pompás nyelv és verselés tartja lábon”*.[16] Bizony ellentmondás van abban, ahogyan Németh László a Kemény Zsigmond-átdolgozást helyesli, illetve ahogyan egy Madáchról szóló tanulmányában ír: *„…nem szabadna Madách nyelvi erejét csikorgásaiból megítélni. Olyasféle nyelv ez, mint* […] *a Keményé, Katonáé. Nagyobb ellenállás a szájizmokban; de ahol áttör rajtuk, hatalmasabban bukik a beszéd”*.[17]

Nem véletlenül hoztam ezeket az idézeteket ide: az látszik belőlük, hogy a régies nyelvi értékekről, ezek avulásáról s egyáltalán az időállóságról, valamint ennek ellenszeréről, az átírásról nagyon is keresztezik egymást a vélemények. Keresztury dicséri Katona nyelvét, tehát aligha kívánná átírni, de átírja Madáchét. Németh László dicséri Móricz Keményt átíró tevékenységét, ám a Bánk bán nyelvét – amely régiesebb Keményénél – mégis nagyra tartja.

Azt hiszem, bele kell nyugodni: a Szigeti veszedelem csak a maga nyelvén utolérhetetlen eposza irodalmunknak, de aligha válik tömegolvasmánnyá, amint Dante Divina Commediá-ja sem. A Bánk bán pedig az olyan drámák közé tartozik, amelyeket nem játszanak a színházak százas szériákban, nem igazán sikerdarabok. Vannak ilyenek, a Faust is ilyen, Az ember tragédiája is ilyen. Ezekkel az irodalom és a színház szakembereinek egész hada küszködött az idők folyamán, és remélhetőleg fog is küszködni az idők végezetéig, hogy fölkutasson és fölmutasson belőlük olyan értékeket, amilyeneket még addig mások nem találtak meg benne – de ott voltak, és még maradt is belőlük fölfedeznivaló. El kell fogadni, hogy vannak nehezen emészthető, így nem mindenki számára egyformán élvezhető műalkotások a művészet különböző területein, így a képzőművészetben is, a zenében is, miért ne lehetnének az irodalomban is. Sok alkotó irigyelheti Picassót is, Wagnert is, Goethét is, Madáchot is, Katonát is azért, hogy olyan művet alkotott, amilyet – még akkor is, ha az nem egykönnyen befogadható. S talán éppen ezért vagy ennek ellenére is az alkotások legnagyobbjai között foglal méltó helyet – eredeti formájában. Mert úgy az igazi érték. Az átdolgozás legfeljebb csak jó másolat.

Ha minden művet átalakítanának azért, hogy az olvasó számára könnyebben befogadható legyen, hogy könnyebb legyen rendezőnek színre vinni, színésznek, zenésznek, énekesnek előadni, közönségnek megérteni, akkor az emberi szellem sok nagy alkotását kellene megváltoztatni – és éppen a legértékesebbek közül. Bizony fordítva is igaz: ha a könnyű befogadhatóság lenne a művészi érték maradandóságának alapvető kritériuma, sok igazi nagy műről kellene lemondanunk.

Végül: minden átdolgozással kapcsolatban feltehető az a kérdés, hogy az eredeti mű írója mit szólna hozzá. Vajon Madách örülne-e, ha tudná, hogy megváltoztatták drámáit, mert nem elég jók? Minden alkotó megszenvedi a maga teremtményét. Aligha tagadható meg tőle az a vélekedés, amely minden szülőben így fogalmazódik meg: *„Talán nem hibátlan, de az enyém!”*

Jegyzetek

1. Illés Endre: A veszélyes út. Móricz Zsigmond és a „Rajongók”. *Nyugat*, 1941. 8–12.
2. Mészöly Gedeon: Gróf Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmének új életrehozása, *Napkelet*, 1927/1–5.
3. Németh László: Madáchot olvasva. In: Az én katedrám. Bp., 1983. 546.
4. Krónika Nova Kiadó, 1999.
5. *Nyugat*, 1936. I. 322–323.
6. Czímer József: A Bánk bán színszerűsége. *Új Írás*, 1975/11. 71.
7. Idézi Orosz, 90.
8. Uo. 100.
9. Uo. 102–103.
10. Benedek András: Az átigazított Bánk bán. *Irt*. 1984/2. 437.
11. Németh L., 642.
12. Madách Imre: Csák végnapjai, Mózes. Magvető, 1972.
13. Arany leveleskönyve, válogatta Sáfrán Györgyi. Bp., 1982. 517.
14. Keresztury Dezső: A Bánk bán körül. In: Árnyak nyomában. Magvető, 1984. 493.
15. Bóka László: Katona József. In: Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 87–88.
16. Németh L., 651.
17. Uo. 652.

Ferdinandy György

A PIROS KABÁTOS LÁNY

1

Annak, amit elmondok, több mint ötven éve. A körvonalak bizonytalanná lettek fél évszázad alatt. Vajon tényleg piros kabátos volt az a lány? A korabeli feljegyzések például piros sapkásnak is nevezik több helyen.

– Piros kapucnis! – mondja öcsém, aki szereti elsimítani a dolgokat.

Kinek volt akkor piros kabátja! – mérgelődik húgom. Egy svájcisapka legfeljebb. Emlékszik is rá, hogy a háború után a svájcisapka volt Pesten a divat.

Csakhogy a filmkockák, amelyek fennmaradtak, fekete-fehérek. Ha jól meggondoljuk, az, hogy piros sapkás, csak szájhagyomány lehet. De hát maradjunk a kabátnál. Ilyen esetekben úgyis a jó hangzás dönti el a dolgokat.

Hogy nem fiú volt, az kétségtelen. Ez itt talán az egyetlen bizonyosság. Mert nekem ez a piros kabátos lány volt az első menyasszonyom.

Mi a tíz szám alatt laktunk, Elvira és a nővére pedig – mint akkor mondtuk: *sré-vizaví* – az egyben. Fent az emeleten egy tenyérnyi balkon: ha felkiabáltunk, a két kislány integetett.

Én azokban az időkben ötéves fiúcska lehettem, öcsém még annyi sem. Minket akkor még kint a ház előtt is pesztonka kísérgetett. Ő pedig, Elvira, három se nagyon. Volt azonban, mondom, egy nővére is, egy nagylány, talán még nálam is nagyobb.

Hát szóval így. A Vas Gereben utca békés vidék, autója például nem volt a környéken senkinek. Megálltunk az úttest közepén, és felkiabáltunk. Elvira pedig, ez a barna, huncut képű lányka, felkapaszkodott a rácsra, és integetett.

Éva, a nővére komolyan állt mögötte. Ő már óvodába járt, és copfja volt. Ez a menyasszonyság Elvirával különben is a szülők ötlete volt: Tibor bácsi, a két kislány apja mondogatta anyánknak, ő pedig nekem.

Tibor kerek képű, joviális úr volt. Emlékszem, kiabálva beszélt, és lépten-nyomon nagyokat nevetett. Hogy ityeg a fityeg? – kérdezte tőlem példának okáért. Búcsúzóul pedig barackot nyomott a fejemre, és ennél jobban csak az fájt, ha az arcomba csípett, és – mint akkor mondtuk – cvikipuszit adott. De hát a huncut Elvira kedvéért még ezt is elviseltem, végül is Tibor lett volna az apósom, ha igaz, hogy a lánya a menyasszonyom.

Ezekben a boldog időkben zsúrokat rendeztek a budai családok. Gyerekzsúrokat, ott, ahol voltak gyerekek. Mi hol Elviráékhoz, hol pedig Venczelékhez voltunk hivatalosak, mert ezeknél is volt két lány, Magdus, a hároméves, és a nagylány, az aranyszőke Judit.

Az ilyen zsúrokra – emlékszem – órákig, mit órákig!, napokig készült az ember. Kényelmetlen kantáros nadrágokat húztak ránk, és szoros nyakú fehér ingeket.

A lányoknak minden gyerekzsúrra új ruha járt. Nálunk a pulóvereket és a sálakat nagymama kötötte, egy kis öregasszony, aki fent lakott a régi házban, a kert végiben. Húgom még ma is nevetve meséli, hogy egyetlenegyszer volt neki egy igazi, új ruhája, és hogy azzal is mi lett.

Bordó színű bársonyruhácska volt, és itt elöl valahogyan ráncos, összehúzott. Rémlik, hogy darázsmintának nevezték ezeket a színes pöttyöket. Egyetlenegyszer vette fel, mert este, Elviráék zsúrjába menet, megcsúszott egy pocsolyában a három előtt, és hasra esett. Anyánk visszafordult vele, még egy csattanós pofont is kapott. A bársonyt nem lehetett csak úgy kimosni, soha többé nem is volt rajta ez a ruha.

Sok emlékem nincs ezekből az időkből Elviráról. Nem tudom, miért maradt csalafintának és csintalannak az emlékezetemben. Talán a két kis gödröcske tette, a grüberli, ahogy a szüleink mondták.

Venczeléknél is élt egy barackillatú nagymama, aki csodálatos tortákat és süteményeket készített. Venczel Miklós vadászpilóta volt, őt ritkán láttuk. Amikor hazajött, futva menekültünk, ő pedig beállt a ház mellé a csónak alakú oldalkocsis motorral, és feltolta a homlokára a napszemüveget. De Tibor, a joviális ügyvéd minden alkalommal pirosra csipkedte az arcomat.

Másokat nem is ismert az utcában egy hozzám hasonló gyerek. Kovalszky Tiborék, Venczelék, nagyanyámék odafent, a kert végiben. És hát persze a szomszéd kutyák, a kuvaszok és a komondorok, akiket a nevükön szólítottunk itt a Hegyen. A szüleit, amíg megvannak és a rendelkezésére állnak, nem tartja számon egy ötéves gyerek.

2

Hát igen. Elgondolni is furcsa, hogy Venczel Miklós *side-car*ján kívül nem volt más gépjármű a Hegyen. Lovak voltak: hintója a németprónai Wolf Károlyéknak, és kétkerekű kordéllyal járt a szemetes. A kék taxik és a hosszú orrú városi buszok nyöszörögve fújtattak végig a meredeknek tartott Hegyalja úton. Ősszel gőzölgő muraközi lovak húzták fel a tűzifát és a szenet.

A háború kitörése után minden megváltozott. Apánk piros Topolinóval állt be a garázsba, ahol addig nyulat tenyésztett anyám, hófehér, piros szemű angóranyulakat.

Tibor miniszter lett. Sofőr várta minden reggel a ház előtt, koromfekete Daimler-Benz gépkocsiban. Még nagyapa is vezetni tanult, de ő tudtommal soha nem volt képes sem kuplungolni, sem váltani a sebességet.

A szomszédok egyre ritkábban jöttek össze. Az óvóhelyek közösködései nem helyettesítették a gyerekzsúrokat. Többen elmenekültek a bombázások elől. Nem lehetett soha tudni, hogy valaki a fáskamrába költözött, vagy valahová nyugatabbra ment. Minket is a belvárosba telepített át anyánk, nem is kerültünk vissza a Hegyre, csak mire kitavaszodott.

Szép, illatos tavasz volt. A családi házak romba dőltek, az utca lakóiból szinte senki sem maradt. Nagyszüleinket bombatölcsérbe temette egy Velák úr nevű bajuszos vasutas. A férfiak eltűntek: Tibort letartóztatták, Venczel Miklós hadifogságba esett. Apánkat nyomorékká verték a nyilasok. Mi négyen leköltöztünk a garázsba, az angóranyulak és a Topolinó helyére anyánk ruhásszekrényt állított a lukacsos padlóra, és emeletes ágyakat.

Így kezdődött az új élet a Hegyen. A régiek helyett lettek az utcában új szomszéd gyerekek. A háromban például Szőllősyék. Mint mondtuk: A felszőllősi-leszőllősi család. Ezeknek, nem tudni, miért, Svájcban járt a papájuk, és az egyik útjáról egy lángpiros rollert hozott. Azután meg is halt. Három gyerek maradt utána, Katinka, a nagylány, és két testvére, velük öcsém és húgom barátkozott.

Iskolába a Sionba jártunk, amikor újraindult a tanítás, és az apácák eltakarították a romokat. A Sion francia rend volt, tanárainkat *mammernek* szólítottuk, a főnökasszonyt az ünnepélyes *notre mère* illette meg. Ez a magas, himlőhelyes asszony költeményeket írt, mi pedig mi mást tehettünk, bemagoltuk őket. Az egyiket, egy indulót, meg is zenésítette valamelyik *soror.*

„Ran-tan-plan!" – így kezdődött a pattogó menetdal. „Voici le beau régiment, rantan-plan! Des enfants." A gyermekek hadserege. Néhány hónappal voltunk a háború után, ran-tan-plan! masíroztunk körbe-körbe a zárdaudvaron.

A kis Elvirát rendszeresen hazakísértem tanítás után. Végül is én voltam a vőlegénye, ezen se háború, se béke nem változtatott. Igaz is, egyszer megfogtam a cicijét a fehér ingecskéje alatt, és ebből az ártatlan mozdulatból nagy botrányt kevertek a mammerok.

Nem emlékszem már, melyikük látta meg: a szép Margaréta nővér vagy az aranyos, öreg mère Ilona. Most utólag a szigorú mère Szoszténra gyanakszom, de könnyen lehet, hogy csak a neve miatt. Annak idején más jelentése volt ennek a szónak, de hát a nyelv ugye változik: a szosztén manapság már csak melltartót jelent. Mindegy, a főnöknő elé idéztek, azt állították, hogy mellbe vágtam a menyasszonyomat. Azt, hogy valami szebb indítéka is lehetett ennek a mozdulatnak, el sem tudták képzelni a mammerok.

Volt egy másik kalandom is Elvirával, de itt már ő ütött meg engem, ha ugyan ütésnek lehet nevezni ezt a lágy legyintést. Mert azt, hogy újraindult a tanítás, nem kell szó szerint érteni. A gyerekeket lépten-nyomon vidékre vitték, feltáplálásra, így mondták. A parasztcsaládok befogadták a kiéhezett pestieket.

Mi ketten ugyanabba a faluba kerültünk, Almáskeresztúrra, és hát faluhelyen sok mindent felfedez az ember. Én is kifigyeltem, hogy hogyan hágja meg a monyás a kancát. Hogy lankadt szerszámát ketten is igazítják, a kanca pedig csak áll egykedvűen.

Ott legyintett meg a mátkám, amikor őt is beavattam a hágatás rejtelmeibe. Csillogó szemmel, vérvörösen. A dolognak persze nem lett folytatása, de ez a közös titok is nagy dolog volt tízévesen.

Keresztúr után hosszú időre megszakadt közöttünk a kapcsolat. Kovalszkyék elköltöztek, a Venczel családot kitelepítették. Emlékszem, húgom segített nekik csomagolni, és a két lány szétszedte Magdus porcelánbabáját, ha már elvinni nem lehetett.

Minket békén hagytak, a garázsra – úgy látszik – nem fájt a foga senkinek. A Hegyen akkor már csak nekem volt apám, igaz, hogy egy elfekvőkórházban, de vele, ha meglátogattam, legalább beszélgetni lehetett.

Így teltek-múltak az úgynevezett ötvenes évek. Anyánk takarítónő lett a Ruggyantagyárban, a garázsban velünk élt a kecske is, egy szelíd, ezüstszürke állat. Az ő tejével vészeltük át a nehéz éveket.

3

Néhány évvel az elmondottak után a világ hirtelen megváltozott. Kezdve azon, hogy visszajöttek Venczelék. Magdusból nyurga kamasz lány lett, szótlan és komor. Meg hát mintha el lett volna törve a lába. Vagy csak volt? Ki tudja ma már! A húgom azt mesélte, hogy a kitelepítés éveiben Madelaine rizsföldeken dolgozott. Madelaine! Nyilván még a Sionban ragadt a nevére ez a francia változat.

A nagymama konyhájában éltek, mert a lakásukba nem mehettek, ott már valami idegen lakott. A porcelánbaba fejét visszaadta neki a húgom.

Egy vasárnap reggel Kovalszky Tibor is végigsétált az utcán. Apró, kopasz emberke lett a kerek képű, joviális úrból, ha nincs vele a Kovalszky néni, fel sem ismerem. Megálltak az egy előtt, nézték a házukat. A balkont, ahol az új lakó párnahuzatokat szárított.

A Körtéren laktak, Tibort feltáplálta, kiöltöztette a felesége, aki gyárban dolgozott. Műfogsort csináltatott neki, mert foga – tíz év fogda után – a miniszternek egy sem maradt.

Húgom a közelükben, a Bartók Béla úton dolgozott. Ő mesélte, hogy Tibor a japán követ sofőrje, és hogy már nem él ott, elköltözött. Amint egy kicsit összeszedte magát – mondta Zsóka – kezdte elölről a nőügyeket. Ő csak Elvirától hallotta ezeket a részleteket, vele Tóthnál, egy tánciskolában találkozott.

Tóthhoz attól fogva eljártam én is. Emlékszem, Gubicza Jánosné, egy szőke, kancsi nő zongorázott minden szombat este. De Elvirát valahogyan elkerültem. Gyerekkorom szerelme nem volt ott az össztáncokon.

Látogatónapokon bejártam az elfekvőkórházba apámhoz. Meséltem neki a kalandjaimat. Az, hogy Tibor nyilasvezér volt, csak ott, apa ágya mellett jutott az eszembe. Mi más lehetett! Őt pedig, az én apámat, a nyilasok verték agyon. Hát igen. Erről nem volt szó a régi zsúrokon.

1954-ben – mondom – mégiscsak történt valami. Öcsém barátai elhatározták, hogy ezentúl teniszezünk. Pályánk csak nekünk volt, a döntés ránk vonatkozott.

Az, hogy pálya, nagy szó. Nem volt ott már se henger, se háló. A piros salakot sűrűn belepte a gaz. Mindegy, öcsémék nekiláttak. Rakettünk volt, nem is egy. Amikor minden elveszett, sok ilyen hasznavehetetlen kacat megmaradt.

Még egy öltözőt is építettünk, titkos nyílásokkal, úgy gondoltuk, megleshetjük majd a lányokat. A létesítményt annak rendje és módja szerint felavattuk. Lett hozzá gyümölcsbólé, Karády-lemezek és egy kurblis, fémtölcséres gramofon.

Táncoltunk. Húgom barátnői közül Dömötör Kata jött el, egy lány, akiből a portugál követ felesége lett, és Szabó Kinga, a keramikus.

Emlékszem, a bálnak anyám vetett véget:

– Felhívjátok ránk a figyelmet! – kiabálta. – Elment az eszetek?!

Éva, Elvira nővére egy ideig még kijárt hozzánk teniszezni, de öcsém és húgom nem rendeztek többé – akkor így mondtuk – partykat.

Nem bántam. Elvira lovagolt: nem táncolt, és nem teniszezett.

Leérettségiztem, dolgoztam. Télen hóhányó voltam, nyáron keszonos a Batthyány téren, a föld alatt. Elviráról azt hallottam, hogy ejtőernyős: vitorlázógépe van. Azután egyszer csak végiglovagolt a Váci utcán. Vagány kis nő lett belőle: az Erzsébet híd akkor még belelógott a Dunába, a Váci utcán és a Lánchídon át jártak Budára a buszok. Ő pedig csak úgy, fogadásból, mint Benyovszky Móricz. Fehér lovon.

Az én barátaim munkásfiúk voltak. Katona lettem, kalauzkodtam a kettes buszon. Megváltoztunk mind a ketten. Elvira meg sem fordult az útvonalaimon.

Katonáéknál megtanultam a fegyelmet, felvettek az egyetemre is. Délelőtt órákra jártam, délután lyukasztottam a jegyeket a buszon.

Elvirát egyetlenegyszer láttam viszont. Szép lány lett belőle. Barna, göndör hajú, formás. De valahogyan mégiscsak idegen. Lovaglónadrág volt rajta és birgerlicsizma. A régi kislányból csak a szeme, a két huncut szeme maradt.

– Na, jössz? – kérdezte. Kétrészes beosztásban dolgoztam, félreálltunk, amint az akkoriban szokás volt, az Erzsébet híd romjai alatt.

– Tanulsz? – kérdezte Elvira.

Ő nem járt egyetemre. Emlékszem, elmagyarázta, hogy nem érdemes. Hogy Budapesten hamarosan ki fog törni a forradalom.

– Még csak az hiányzik! – intettem le. Meg voltam elégedve magammal, nem hiányzott nekem semmiféle változás. Semmiféle forradalom.

Ennyiben maradtunk. Felszálltak a buszomra a Venczel lányok is. Elegánsak voltak mind a hárman, mert harmadiknak velük volt a mama. Ők azonban rám se néztek. A kalauznak nem szoktak előre köszönni az úriasszonyok.

4

Elvirának lett igaza. Alig hat héttel a tanév kezdete után Budapesten kitört a forradalom, és ezzel az én boldog diákéletemnek egy csapásra vége szakadt. Vonultam én is keresztül-kasul a városon, ámulva néztem, hogy mi mindenben bíznak körülöttem az emberek. Akkor, húszévesen nem bíztam semmiben. Megtanultam, hogy az én életemben semmilyen változás sem hozhat érdemlegeset.

Magamban sem hittem túlságosan, de mégis! Amikor megnyíltak a határok, eszembe jutott, hogy ki tudja, talán valahol máshol kellene megcsinálnom az életemet.

Franciaországba kerültem, a múltammal – úgy képzeltem – megszakítottam minden kapcsolatot. Persze húszévesen mindenfélét elképzel magának az ember. Mert az újságokban, példának okáért, Párizsban sem olvastam mást, csak a budapesti híreket.

Ott, valamelyik napilapban találkoztam a piros kabátos lánnyal. Egy amolyan pesti Gavroche-sal, akiből legendás hőst csináltak a minden romantikára fogékony franciák.

Arra már nem emlékszem, hogy a budapesti ősz bakfisának a ballonkabátja vagy csak a svájcisapkája – a *bèret basque* – volt ezekben az írásokban piros. Mintha a piros szót se használta volna a sajtó, az írásokban *lie de vin*, sötétvörös szerepelt, a bor és a vér keveréke. A felvételeken különben is fekete-fehér volt a magyar Passionária.

No mindegy, nem ezen múlt a dolog. Akkor, 1957 tavaszán éppen csak átutaztam Párizson. Kaptam egy címet, ahol – belga barátom állította – nyugodtan megszállhatok. *Avenue des Villiers*, a tizenhetedik kerületben. Egy bizonyos Pierre Coton.

Becsöngettem, azokban az időkben az ember csak megmondta, hogy ki küldte, és ezzel el is volt intézve a dolog.

Azaz hát ebben az esetben nem egészen. Igaz ugyan, hogy Pierre Coton kedvesen fogadott. De talán egy kicsit túl kedvesen is. Attól, ahogyan végignézett rajtam, hogyan is mondjam, végigfutott a hátamon a hideg.

– Pihenjen le! – mondta, mert ezek magázzák egymást, a franciák, még akkor is, ha gyerekek. Azt akarta, hogy füródjek meg, biztosan megizzadtam, mondta, ezen a hosszú úton.

Ő maga sokáig eresztette a fürdőszobában a meleg vizet. Hívott engem is, hogy mossam le a hátát, ha már lubickolni nem szeretek.

– Van egy vacsorameghívásunk! – jelentette be, amikor felöltözött. Megveregette az arcom, és hozzátette: egy kis meglepetés, uram!

Hát, ami történt, meglepetés volt a javából. Mert a polgári lakás ajtajában, ahová becsöngettünk, egy magyar lány fogadott. Még ha csak magyar! De ez az elegáns párizsi fruska nem volt más, mint az én kis budai menyasszonyom.

– *Une compatriote!* Egy honfitárs! – jelentette be Pierre Coton. – A piros kabátos lány! Ismered?

Megvacsoráztunk.

– Beszéljenek csak magyarul! – ajánlotta fel Pierre nagylelkűen. – Rengeteg mondanivalójuk lehet!

Pedig azt, hogy mi már régen – mit régen! – örök időktől fogva ismertük egymást, és hogy ott, az Avenue des Villiers-en is csak a Vas Gereben utcáról beszéltünk, nem is érthette meg.

A desszertnél, az édességek után bevallottam Elvirának, hogy félek visszamenni Pierre-hez. Nem tudom, felfogta-e a célzást, vagy csak azt gondolta, hogy itt szeretnék maradni vele. Vállat vont, és azt mondta: maradj. Megágyazok neked.

– Ez igen! – súgta a fülembe Pierre. Derék fiú volt, elengedte a térdemet. Örült, hogy ilyen könnyen sikerült nőt szereznie nekem.

Azután elment, és én ott álltam, szemben a huncut szemű Elvirával, ebben a félelmetes nagypolgári lakásban, ahol amolyan pesztonka, gyereklány volt a menyasszonyom.

Ez lett az egyetlen éjszakánk. Az egyetlen, amit együtt töltöttünk, egy fedél alatt.

Másnap visszamentem Pierre-hez a holmimért. Még egyszer, utoljára, megpróbálkozott: elvitt Versailles-ba, megnéztük Trianont. Előkelő helyen ettünk, persze nekem akkor minden hely előkelő volt, a Szabadsajtó úti menza után.

Ebéd után félreálltunk egy parkolóban, és francia barátom kertelés nélkül a lényegre tért:

– Nézze, hogy felizgatott! – suttogta rekedten. Kigombolta a nadrágját, és előhalászta puha, hófehér péniszét.

– Fogja meg! – kérlelt, és a kezembe adta.

Megfogtam. Így fejeződött be ez a párizsi utam. Párizs ugye a szerelem városa: végül is stílszerűen. Ácsorogtam a Gare de l'Esten, ott, ahol Ady Endre. De Léda nem jött ki velem.

5

A tanulmányút – ahogyan akkor neveztem – egy kicsit hosszúra sikerült. Negyven éven át tanítottam a trópuson. Odakint – mint mondtuk: a nagyvilágban – megáll az élet. Elveszti a társait az ember, visszajönnek a levelek, és megszakadnak a kapcsolatok.

Haza kell jönnie, hogy megtudja róluk: egyikük-másikuk fél évszázadon át valahol a közelében lakott.

Hazajöttem én is, fél évszázad után. Végigsétáltam újra a Vas Gereben utcán, megálltam a balkon alatt, ahonnan visszaintegetett Elvira.

– Itthon járt – mesélte a húgom. – Éppen spenótot paszíroztam, könyékig a fazékban, amikor beállított. Hívott, hogy menjek vele. Hogy kísérjem el, csak úgy spenótosan...

– Máskor meg volt valami esküvő – folytatta Zsóka. – Ez, tudod, még ma is tüske a szívemben. Elvira meghívóját a sógornőm, az öcséd felesége kapta meg. Ő ment el, pedig ő még csak nem is ismerte Kovalszkyékat. Én meg csak valamikor később hallottam, hogy a barátnőm fia magyar lányt vett feleségül, és hogy az esküvőre vártak engem is.

– Azt mondom: vártak – sóhajtotta húgom. – Vácott, a székesegyházban volt az esküvő, jobbra a magyar, balra a francia rokonság. Észre se vettek volna, ha ott vagyok.

Ezek a franciák még a templomban is folyton susmukolnak – mesélte öcsém. – Elvira fordította a szentbeszédet, még ott, a helyszínen. Valaki más is szónokolt: be nem állt a szájuk az egész szertartás alatt.

Hát csak így: Zsóka mindenkiről tudott.

– Kovalszkyné – mondta – egy ideig még járt fel anyukánkhoz. Volt egy foxi kutyája, egyedül élt valahol a Bartók Béla úton. – Ide – mondta még – visszajárnak a régiek. Madelaine is volt nálam. Athénban élt, valami diplomata lett a férje szegénynek.

Mutatós asszony volt még akkor is, negyvenévesen. Azután a diplomata – mit tudom én! – lelépett, ő pedig átment az USA-ba. Mert akkor már ott volt a nővére is. Az apja, a vadászpilóta, úgy hallom, villanyszerelő. Persze – legyintett húgom – ennek ma már legalább harminc éve van.

Zsóka mesélget, én pedig sétálok, fel-alá, véges-végig a Sas-hegy-oldalon.

– Weinné – jutott eszébe máskor – itt élt, egy albérleti szobában, a Jagelló úton. Tudod, a nagymama, aki azt a finom süteményt sütötte.

Ez szegény kiment Amerikába utánuk. Mindent felszámolt, lemondott még a nyugdíjáról is. Azután, egyszer csak itt álldogált megint. Visszajött, azt mondta, nem bírta

ki. Még csak nem is beszéltek magyarul az unokái. Mindegy: visszajönni, egyedül, nyolcvanévesen, nem lehetett könnyű dolog.

– Meghalt ő is – tette hozzá húgom. – Itt az utcában a régiekből senki sem maradt.

– És Elviráék?

– Ja, igen, a Tibor! Róla még ennyit sem tudok. ’56-ban kikerült Indiába. Azt mondják, rá akarta beszélni Nehrut, hogy képviseljen minket a Biztonsági Tanácsban. Azután lekerült a magyar ügy a napirendről, hiszen tudod. Marseille-ben élt, azzal a nővel. Róla egy szót sem szólt az Elvira.

A húgom barátnője most a Szőllősy lány, a Szuszi. Gondozza az édesanyját, akinek sclerosisa van. A két testvére, a György meg a Katinka, Kanadába, illetve Ausztráliába távozott. Minden családban van valaki, aki itt maradt. Zsóka úgy mondja: egy áldozat.

Ő most is itt él, a régi lakásban. A gyerekszobában áll az ágya, a verandából – befalaztatta – konyha lett. Furcsa, hogy valaki abban a házban éli le az életét, ahol született.

Sokkal messzebbre öcsém sem jutott. Ő a nagyszülők kertjében építette fel a házát. Dédapánk barackosában, ahol, mióta hazajöttem, én is lakom. Szép kis ház, harminc évig fizette utána a részleteket. Miközben én, ugye, odalent a trópuson.

Végül apánk és anyánk. Apa harminc évig a zsidótemető falában. Én vitettem át anyánk mellé az urnát. Hogy – ha fél évszázados késéssel is – megbeszélhessék a közös dolgaikat.

Hát csak így. Dolgozom. Írom a régi társak életét: a szerelmeket és a jó barátokat. Most éppen a játszópajtások vannak soron. A háborús gyerekek, a csapat.

Kozma Lajos élt közülük a legtovább. A nagyfiú, lent a Vércse utca sarkán. Az, aki mindjárt a forradalom elején gerinclövést kapott. Nemrég halt meg, még viszontláttam őt. Bénán, tolókocsiban.

6

A forradalomról itthon sem sokat beszéltek eddig. De most, a jubileum előtt, megnyíltak a zsilipek. A rendezvények egymást követték, mintha csak vezekelnének ezért a hosszú, fél évszázados hallgatásért az emberek.

Én is kaptam egy meghívót, pontosabban, az öcsém felesége: úgy, mint amikor megnősült az Elvira fia. De ezúttal útra keltünk mind a hárman: jómagam, testvéröcsém és kishúgom.

Az összejövetelre egy könyvesboltban került sor, a bemutatott könyv szerzője kis késéssel, de annál lelkesebben mesélgette ötvenhatot. Nem szoktam elmenni az ilyen találkozókra, most is csak Elvira miatt. Mert az ő neve állt a meghívón. „A piros kabátos lány”, 1956 hőse, ott mosolygott a címlapon.

Méghozzá nem is akárhogyan! A színes képen megáll egy helikopter az égen, a Parlament kupolája felett. A gép ajtajából ejtőernyős lány ereszkedik alá hófehérben. Elvira, a menyasszonyom.

Ezen a napon halt meg az apám. Az orvos, akit agyonvertek a nyilasok. Mindegy, összeszorítottam a szám. Látni akartam a nyilas lányából lett forradalmárt, aki most visszatér a tett színhelyére angyalszárnyakon.

Ültem a boltban, sokadmagammal, hallgattam a riporternőt. A könyv alig volt több, mint a szokásos szerecsenmosdatás. Ötven év után a túlélők itt nálunk áldozatnak állítják be magukat. Ez sem rosszabb, mint a sokévi átlag. Egy parasztlány élete, akit Mollynak hívnak, mint általában a magyar parasztlányokat.

Molly ambiciózus: nem marad vidéken, szerencsét próbál városon. Lesz természetesen egy pszichológusa is, aláveti magát egy véget nem érő terápiának, a falusi kislány már csak ilyen. A regény, ami természetesen trilógia, ennek a kúrának a története. Mindez szóra sem lenne érdemes, ha nem szerepelne benne Elvira.

Mert hát igen, a piros kabátos lány egyszer csak megjelenik, a háromszázhatvankilencedik oldalon. A Rádió ostromát beszéli el. „A sors titka – mondja –, hogy miért kerültem az első vonalba a Rádió előtt."

„A tömeg követelni kezdte, hogy olvassák be az egyetemisták pontjait... Megkérdezték, kinél van a tizennégy pont, és én jelentkeztem. Piros kabát volt rajtam, felnyomtak egy vágókocsi tetejére, kaptam egy mikrofont, beolvastam a pontokat."

A külföldi tudósítók fényképeztek. Így lett piros kabátos lány Elvirából. „Döbbenetes volt – meséli most. – Befejeztem a pontok felolvasását, és végignéztem a tömegen."

Kozma Lajosék akkor érkeztek a Parlamenttől. Megkezdődött a Rádió ostroma, a folytatást már az én béna barátom mondta tollba nekem.

A Rádiótól Elvira Budára siet. Egy klinikán véradókat keresnek, és neki nullás a vércsoportja. „Mindig is orvos szerettem volna lenni – mondja. – Hasznossá akartam tenni magam."

Itt emeltem fel először a fejem. Körülnéztem, és felfedeztem őt. Ott ült a közelemben, egyenes tartású, szép, komoly asszony. A haját laza, fehér kontyba fonja, a szemüvege aranykeretes. Megdöbbentem: ez a francia hölgy nagyanyámat juttatta eszembe. Barackízű kis nagyanyámat, akit egy bombatölcsérbe temetett az a Velák nevű vasutas.

Igaz, hogy Milly néni, nagyanyácskám, csak hatvanhárom évet élt, ez a lány pedig már jóval öregebb. Néztem őt, és elfelejtettem, hogy éppen ezen a napon halt meg az apám. És hogy e z e k verték őt agyon.

Nem ismert meg ő sem. Gyanakodva méregetett minket, végül is ott ültünk mind a hárman: a jobbomon az öcsém, Zsóka, a húgom a bal oldalon.

Ő maga egyedül volt. Sem a fia, sem valami más rokon. Az újságírónő tovább olvasott, valami föld alatti alagútról beszélt mindenféle badarságot. Annak idején, ötven éve a városban mindenki föld alatti alagutak, kazamaták és börtöncellák után kutatott.

Azt, hogy Elvira miért egy helikopterről ereszkedett alá, és miért angyalszárnyakon, nem sikerült kiderítenem. Hacsak nem azért, mert annak idején vitorlázórepülő volt a menyasszonyom.

7

A piros kabátos lány felállt, és kiment a pódiumra a háromszázhatvankilencedik oldalon. Innen kezdve ő beszélt.

„Tizennyolc éves voltam – mondta –, amikor elhagytam a hazámat. Szüleimet, anyanyelvemet." Amikor látta, hogy Franciaországban csak az lehet orvos, aki franciának született, műszaki tervezést tanult egy főiskolán.

Tizennégy évig nem jöhetett haza. Férjhez ment egy francia fiúhoz, négy fia van. Háztartásbeli volt, nem bánta meg. Nagyszerű dolog, ha az ember saját maga nevelheti a gyerekeit. Miután a fiúk felnőttek, egy elmegyógyintézetben lett lelki gondozó.

Néma csend van a teremben, peregnek a szavak. Egy asszony élete. Megkérdik tőle, hogy tudott-e az ápoltakon segíteni.

– Szerettem őket – feleli.

A következő kérdés: most, ötven év után mit érez? Sikerült-e az élete?

– Az életben nem kell mindig jól járni – feleli. – De ha újrakezdhetném, ugyanezt csinálnám, ugyanígy élném le az életemet.

Szépen, tagoltan beszél; nem énekel, és nem kapja fel a szóvégeket. Szégyellem magam. A nyilas lányára vártam, és helyette itt van ez az asszony, aki ápolónő lett, ha már orvos nem lehetett.

Az írónő dedikált a felolvasás után, én pedig odamentem hozzá, és megöleltem a menyasszonyomat. Nevettünk, néztük egymást.

– Emlékszel? – kérdeztem. – Finom volt az a vacsora.

– Örülök, hogy ízlett! – felelte, és párás lett az orrán az aranykeretes szemüveg.

Öcsém és Zsóka is odajött:

– És Éva? – kérdezte a húgom.

Elvira nővére akkor, ’56 őszén itthon maradt.

– Megbénult – hangzik a válasz. – Ágyhoz kötve élte le ezeket az éveket.

Az újságírónő elbúcsúzik. Indulunk haza, sötét este van.

Zsóka a mosdóba megy. Bezárkózik, hiába rázza az ajtót egy csokornyakkendős, kopasz ember. Felszólítom, hogy menjen a kasszához. Ott osztják a sorszámokat. Elsiet, én megyek be, amikor kijön a húgom. Odakint ketten várnak a sorukra: az öcsém és az, amelyik sorszámért szaladt.

– A kopasz elvtárs következik! – mondom nekik. Néznek egymásra, nem nevetnek. Mind a kettő tökkopasz.

Elvira nincs már a teremben. Azt mondják, hajnalban indul a gépe. Taxit hívott. Állok a kassza előtt. Hát igen. Viszontláttam a menyasszonyomat.

Gyalog megyünk a Moszkva tér felé. A Bécsi kapunál turisták ácsorognak. Itt volt az Old Firenze, ahol Wilhelm Gertrud zongorázott, és gyertyák égtek az asztalokon. Ez volt itt a fiatalság. Ami azóta történt, arra mondják azt, hogy az élet. Átgyalogoltunk egy fél évszázadon.

A Moszkva téren hosszú sorokban ácsorognak a hajléktalanok. Levest osztanak. Nem, nem erről álmodoztunk ötven éve. Az egyenlőségre senki sem gondolt, amikor megfogalmazták a pontokat. Azt hittük, hogy a testvériség valami teljesen magától értetődő, természetes dolog.

Végigmegyünk a Vas Gereben utcán. Az egy előtt egy huncut képű kislány integet a balkonon. Elrobog mellettünk Venczel Miklós *side-car*ja, Kovalszky Tibor nevetése visszhangzik az akácok alatt. Ran-tan-plan! Masírozunk a Notre-Dame de Sion udvarán, a menet élén a mammerek: a szép Margarita nővér, a szigorú mère Szosztén, az aranyos, öreg mère Ilona.

Madelaine porcelánbabáját Weinné dajkálja, a szamócaillatú kis nagymama. Meki, a kecske, kérődzik: elalszom, amint erre a békés, lassan őrölő malomra gondolok.

Itt van valahol a teniszpálya is, a kurblis, tölcséres gramofon. Dömötör Kata, a nagykövet felesége, Szabó Kinga keramikus. Anyánk orgonái, apa tolókocsija. Az autóbuszüzem és a forradalom.

Valahol távol Párizs. Az Avenue des Villiers, Pierre Coton. Az urnák a Farkasréti temetőben, negyven év hosszú kálváriája a trópuson.

Az életben nem kell mindig jól járni. Ma harminc éve halt meg az apám, egy ilyen téli napon. Állunk a ház előtt, jómagam, öcsém és húgom. Lassan elmaradoznak a régiek. Mindazok, akiket a piros kabátos lány egy estére visszahozott.

Mesterházi Mónika

A VÉGTELEN

Paul Cézanne: Le Lac d'Annecy, *1896*
Courtauld Gallery, London (2001)

A hegyet félbevágja a képkeret,
se a tengerszem mélye, se a tükrén
nem látszik az ég. A fenyő törzse, ága
tompítja az éleket, mintha az ember
az ujjai távcsövében nézne át
a túlsó partra, nem is olyan messze.
Ültem és sírtam a partján. Végtelen.
Befogva húsz percbe, tekintetekbe.
Hűség, ilyesmik. És hogy most mi lesz.
Hazajöttem, mások épp szakítottak,
meghalt egy barátom, a kutyánk,
és történhetett volna sokkal rosszabb,
hiszen a végesség ott volt, habár
a végesben láttam a végtelent.

PÁRHUZAMOS LÁTÁS (A MÁGIKUS SZEM)

„To do parallel-viewing, you must aim your eyes through the image and into the distance. The problem is there's a solid object in the way [...] *How do you look through a solid object?! Well, generally, we look directly at what we want to see* [...] *Suggestion: imagine you are looking through a window. See illustration below."*

Eltanulható nézés. Két egyforma
tárgy között, egymásra kopírozva
az egyformákat, meglátható
a térbeli végtelen. A fókuszpont
a sík mögé kerül. Valami ilyen
mágikus valót láthatott mögém,

előbb megsokszorozta egy szál,
s még azt hittem, hogy ismerős
személyemet („ti azt mondjátok”), aztán
valami meglévő nézés folytatásaként
átnézett rajtam. Nem az zavart,
hogy a véleményünk eltér –
én tőle, valaha, látni tanultam.
Megilletődve mentem megfelelni,
és szeretetre vágyva, ahányszor
meglátogattam. Meg hogy lássam.
Átnézett, átbeszélt, ahogy régen
átlelkesített. Maradt (mert maradt)
az emlék. De én nem így nézek.

Payer Imre

VÁLASZTALAN KÉRDÉS

A napok, mint fénylő fogaskerekek
Kattognak a ködös sötétben.
Ha megérkezel – időlegességek sora.
Mosolygó *estve* neonnal lefestve
Átnyújtja esetleges békéd.
Üzemszünet – soha.

Szállj le a buszról, a metróról.
Kászálódj az autósülésről
A valami másba, ami ugyanaz. Ám a
Választalan kérdés fejed fölött,
Mint a kézből kiütött penge,
Csillogva még pörög.

Molnár Krisztina Rita

A SZŐNYEGMINTA MEGNYUGTAT

HA VAD VAGYOK
A SZŐNYEGMINTÁT BÁMULOM
BELÉVESZEK
A GEOMETRIA BÉKÉJE VELEM
VONALAK FESZÜLNEK MEGGYŰRT
LELKEMEN
HA ELSZALADNOM NEM LEHET
BÁMULOM A SZŐNYEGET
SZÉP A SZŐNYEG BÁRMELYIK
A FELVETŐSZÁLT FELVETIK
RENDEZŐDNEK ÉLETEK
ÁLDOTT SZÖVŐK, ÁLDOTT SZÖVŐKERET
A MINTA MAGÁBA BÚJTAT
FELEDEK JÖVŐT ÉS MÚLTAT
NINCS JELEN
A SZŐNYEGBEN VAGYOK
JÓ HELYEN
SZÖKVE TÉRBŐL
SÍKBA ÁT
ÖRÖK ROMBUSZOK KÖRÖK
SZÖVÖK SZÖVŐDÖM SZÖVÜLÖK

FIGYELŐ

OLVASÓKÖNYV

Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei
Szerkesztette Lóránd Zsófia, Scheibner Tamás, Vaderna Gábor és Vári György
Dayka könyvek, L'Harmattan, 2006. 382 oldal, 3100 Ft

Kezdjük a kérdőjellel: „Laikus olvasók?" Mire vagy inkább kire vonatkozik a kérdés? Hogy vannak-e laikus olvasók, hogy kik a laikus olvasók, hogy mitől lesz valaki laikus olvasó? Vagy ez a kérdőjel egyfajta megszólítás, odafordulás is egyben? Laikus olvasók – hahó, merre vagytok, kik vagytok? Vagy amolyan céhen belüli suttogás, halk bizonytalanság, hogy hogyan is lehet róluk beszélni? A kérdezés iránya nem eldönthető, pontosabban több irányba is utat tör magának. Ez a kérdőjel lesz a konferenciakötet szövegszervező elve. Ehhez a kérdőjelhez képest tudnak a legkülönbözőbb módszerek, beszédmódok, témakörök pozícióhoz jutni és nem egy esetben egymással párbeszédet is folytatni.

Vagy kezdjük az alcímmel: *„a nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei"*. A „laikus" a „nem-professzionális" szinonimája lesz tehát: így kétféle olvasó van: a profi és a nem profi. De ki a profi? És ki az amatőr? Már ha a profi ellentéte az amatőr. Rákai Orsolya tanulmányában (A többi néma csend. A laikus olvasás némaságáról) megmutatja, hogyan inflálódott az amatőr jelentése az elmúlt századok hagyománytörténetében: eredetileg az amatőrhöz a nyitottság és a szabadság eszménye tartozott: hogy a művészethez és a tudományhoz nem anyagi kényszer vagy egzisztenciális függés miatt fordult, hanem önmaga miatt, puszta érdeklődésből. Mára az amatőr egyszerűen ügyetlen, akinek nem ügye az, amit csinál.

És mit jelent, kit jelöl a laikus? Nem világos, hogy ki a világi. Pozitív jelentésében a laicitás, a laicizálódás az egyházitól, a klerikálistól való függetlenedés, önálló berendezkedés mozzanata. Ebben az értelemben például a XX. század talán legnagyobb neotomista bölcselője, Jacques Maritain időskori meditációiban magát *„megrögzött laikusnak nevezheti"*. A laikus hétköznapibb jelentésében a kívülálló, az outsider, aki csinálja vagy szeretné csinálni, de nem ért hozzá; akinek hiába magyarázzák a profik, ő épp amiatt lett laikussá nyilvánítva, mert a profikat nem értheti, legalábbis ezt mondják a profik, akik profinak mondják magukat. (A labdarúgó-világbajnokság alatt a magyar műsorvezető folyamatosan a nőknek magyarázta a foci legalapvetőbb szabályait, nyilvánvalóan, ha valaki nőnemű, annak fogalma sem lehet a fociról; ráadásul borzasztó szóviccekkel megtűzdelve tette ezt, hogy aztán a bent ülő edzőkkel, régi játékosokkal „szakmázzon egy kicsit", ami már rendes férfidolog, a nő meg addig hozhatja a második fogást. A laikusnak kuss.)

A profi-laikus ellentét attól a mozzanattól lesz szinte menthetetlenül aszimmetrikus, hogy a profi tud, ha nem is laikusként, de adott esetben a laikus szemével (metaforikusabban: szemüvegével) olvasni; a laikusnak viszont éppenséggel nincs szemüvege, csak szeme van – és, mondják a profi profik, nem is használja jól a szemét. Ez persze más szempontból a profi mentelmi joga is egyben: ha az esztétika szakos beül egy tömegfilmre, mindig elmondhatja utólag védekezésképp, hogy szakmai okokból tette (érdekelte a narratíva, a kolonialista társadalmi sztereotípiák megjelenése stb.), és nem amiatt, mert szórakozni akart egy jót.

Rákai Orsolya remek tanulmányában a történetiség szempontját az elméleti belátások érdekében felhasználva bemutatja a laikus szubjektum kommunikációs helyzetét: a laikusnak nem lehet szava, nem lehet hangja, *„a laikusnak nincsen többes száma: csak a profihoz való viszonyában létezik, annak néma árnyéka"*. (31.)

Ugyanakkor az olvasás hermeneutikai gyönyöre éppen a kérdezés állandó csodája, hogy aki olvas, az kérdez is: magától, magától a szö-

vegtől, a Másiktól. A LAIKUS OLVASÓK? legtöbb szövege, hála a szerzők módszertani pluralizmusának és a szerkesztők remek munkájának, megszünteti, felfüggeszti a laikusok némaságát. Úgy beszélnek a laikusok helyett, mintha szinkronizálnák őket; a laikusok mute üzemmódban vannak, aktív némaságban: beszélnek ők, de nem halljuk őket. A tanulmánykötet azért is tud jól működő: hallható és érthető intellektuális kareoke lenni, mert minden profi megszólaló életében vannak laikus területek, ahol ő a laikus. Nincs olyan, hogy valaki az élethez laikus: laikusnak lenni nem valami menthetetlen abszolút identitás: a civil mindig azon a pályán civil, ahol éppen dekkol, más pályán meg ő a profi. Mintha ez a kontextuális belátás mentené meg a könyv egészét a teljes egyoldalúságtól, attól, hogy önmaga beszédmódjához és szempontrendszeréhez, bárminemű reflexiót és iróniát nélkülözve, teljességgel hozzátapadjon, önmaga elegáns elitizmusába, a nehezen érthetőség, egymásra utaltság közösségteremtő érzésébe fülledjen. Lett a könyvnek valamilyen szellőssége, tágasságtapasztalata. Nemegyszer tesznek a szerzők személyes utalásokat: önmagukról, rokonukról; néha előadásuk közben magukban is meghallják a laikust, azaz engedik szóhoz jutni. Friedrich Judit tanulmányában (NŐI OLVASÁS) a saját olvasói személyében egymás mellett létező és egymással egész jól kijövő szubjektumokkal beszélget. Nyilván nem a laikusok százezrei, milliói fogják elolvasni a könyvet, de nem is nekik íródott. A konferencia felvetései és a kérdésre érkezett válaszok a *pars pro toto* retorikája szerint egyszerre szólnak a laikusok helyett és a laikusokért.

De ez az utolsó bekezdés mintha már a kritika lecsengése, befejezése lenne, holott még kezdődhetne úgy is, hogy az olvasásnak mára lett már retorikája, allegóriája, metaforája, fenomenológiája – lassan csak helye, ideje nem lesz. Az olvasás ezekben a szerkezetekben vagy helyettesít, fed valamit, vagy felcserélhető, megfeleltethető valamivel. De mi van az olvasás olvasásával? Az olvasás mint jelenséghalmaz az elmúlt évtizedekben a tudományok és teóriák közötti szélessávú párbeszéd egyik alaptémája lett: az irodalomelmélettől a dekonstruktív nyomolvasásig, az olvasásszociológiától a különböző történeti iskolák elemzésein át egészen a pszichoanalízisig. Hiszen olyan központi ügy: amely nemcsak az irodalom, irodalmiság létmódja, hanem az emberi kommunikáció, az emberi világ egyik legalapvetőbb aspektusa, a megértés talaja. Olyan közös tér, amelyre sokan építhetnek, és mindenkinek van építési engedélye. Más kérdés, hogy ettől eléggé elvont, sűrű is lett ez a terep, az élettől, életszerűségtől egyre jobban eltávolodott. Itt az életszerűség nem a realizmusra vonatkozik, nem azt hiányolja, hanem az irodalom praxisjellegét hiányolja, hogy kioldódik a gyakorlati szempont; a pillanatnyiságot, ha totalizálják, az unalmas lesz.

S akkor folytassuk azzal, hogy most ebben a beszédtérben kik is építkeztek máshogyan.

(A kritikának ez a megoldása, hogy végigmegy a szerzőkön, talán némiképp laikus, nem profi, talán egyenesen iskolás, de valahogy így teljes a kép.) És akkor kezdhetjük azzal, hogy a könyv egyik szerkesztője és szerzője, Lóránd Zsófia kiváló előszavában érthetően összegzi a dolgozatok téziseit (volt olyan szöveg, aminek a velejét ebből olvastam vissza és értettem meg), s ezzel megírta a könyv belső recenzióját is. Bevezetése továbbá olvasható valamelyest a Dayka Gábor Társaság programjának is, bár ezt az állítást gyorsan módosítom, mert ennek az értelmezői körnek éppen az a legnagyobb erénye, hogy nem programnyilatkozatokat ad ki; nem elhatárolva határozza meg magát, hanem belevág különböző ügyekbe: lett légyen az Kertész Imre életműve (AZ ÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE); test, kánon és nyelv problémái a klasszikus magyar irodalomban (NYMPHOLEPTUSOK); Bodor Ádám prózaművészete és befogadástörténete (TAPASZTALATCSERE), amely kötet áttételesen a közelmúlt magyar kritikatörténeteként is olvasható.

És akkor vissza a profikhoz és a laikusokhoz. És rögtön egy olyan hozzászóláshoz, amely szétírja a meghitt előítéleteket. Kálmán C. György, alcíme szerinti *„dühös”* dolgozatában körbetáncolja a problémát, felteszi a kérdést, hogy a laikus és a profi felosztása azonos-e a magaskultúra-szubkultúra felosztásával. Erre többen is válaszolnak majd a maguk írásában. Továbbá felveti: kié a kompetencia, hogy dönthessen, ítélkezhessen, és meddig tart a profik hatósugara?

Az indítókérdéseket tovább sorolja és valamelyest meg is válaszolja Rákai Orsolya fentebb már szóba hozott, fogalomtörténeti (fogalmak, terminusok jelentésváltozása mint a

szellemtudományok etimológiája) és olvasáselméleti (Barthes és Luhmann diskurzusba kapcsolása) tanulmánya. Megtudhatjuk Pierre Bourdieu nyomán, hogy maga a kategória szó is nyilvános vádolást jelentett eredetileg (25.): így a kategorizálás a kizárás, kirekesztés eszköze, amely a laikust eleve távol tartja.

Horváth Györgyi írása (Női olvasás: fenyegető élvezetek?) újabb lépcsőfok, amely kapcsolódik Rákai területéhez, és újabb diskurzust nyit. És észrevehetően megjelenik egy újabb kérdőjel is a címben. Horváth egyik szempontja az olvasás történeti alakzata, az olvasás mint szocializáció és normalizáció, erre épül tézise, mely szerint *„a nő válik a tömegkultúra fogyasztójának prototípusává”*. (33.) Innen párhuzamosan olvassa végig a női olvasás és az esztétikai olvasás koronként alakuló történetét. És, ami új diskurzust nyit: megjelenik a nő mint téma, mint fenomén a laikus olvasás főtémáján belül. A kötet huszonhat szövegéből nyolcnak állandó horizontja a nőiség, a feminizmus. Ez lehet az irodalomtudományi reálpolitikából adódó természetesség, jelenleg ez az egyik legintenzívebb orientáció – ez a magyarázat úgy érvelhetne, hogy tíz éve ugyanennyi hermeneutikai-dekonstruktőr szöveg volt, húsz éve pedig a strukturalista szempont hallatta magát ily erőteljesen. De itt azért többről lehet szó. A laikus olvasó (még inkább: a laikusnak nevezett, annak nézett; Nagy Lajost idézve: *„mi az, hogy munkáskülsejű?”*) és a női olvasó (maga a nő mint szubjektum) nagyon sokáig vagy még ma is hasonló státust tölt be a társadalom szerkezetében. A hatalmi helyzetből, döntéshelyzetből kizártaknak nincsenek vagy csak roppant korlátolt megszólalási lehetőségeik voltak, vannak. Emancipálódásuk, megszólalási kísérleteik emiatt több ponton is hasonlók lehetnek. Horváth Györgyi tanulmányának olvasása után a feminizmus jellegzetes (teoretikus, tudományos) beszéd- és *írás*módja, retorikája már-már az évszázadokon át fenntartott és előítéletek zárdájában tartott nőinek minősített *olvasás* kompenzációja lenne. Írássá lett az elnyomott olvasás. A feminista írás, a korábbi szerepek, olvasások, normák ellenében beszél. Horváth tanulmánya végén az olvasást összekapcsolja az evés, a fogyasztás eleve erotizált metaforájával, és együttesükben elemzi őket.

Borgos Anna irodalomtörténeti dolgozata („Mi ez a nagy sikoly”?) három nőíró (ez a fogalom a szöveg alcímében is szerepel) három regényét (Erdős Renée: A nagy sikoly, Bródy Lili: A Manci és Török Sophie: Hintz tanársegéd úr) elemzi a nőiség, a testiség és a pszichoanalízis hármasversenyében. Kitér az akkori recepcióra, és újraolvasásában kiemelten foglalkozik a nőiség ábrázolásával, a szexualitás szóba hozásával. Itt a laikusság újabb viszonyokban tűnik fel: mit jelent nem érteni a pszichoanalízishez és az irodalomhoz.

Megszakítva a tanulmányok egymás utáni sorrendjét, továbbmennék, hogy mint különálló tömböt mutathassam meg a feminizmussal, nőiséggel foglalkozó szövegeket. Bár lehet, hogy ez a gesztusom irodalompolitikailag nem korrekt, mert két értekezés egymáshoz való viszonya, amelynek alapján hasonlíthatók lesznek, nagyon sokféle lehet: én pedig egy szempont alapján olvasom össze őket.

Éppen női és nőies összecsengéseiről értekezik Kérchy Anna (Nőies-e a kortárs női irodalom?). E finom distinkció után a nemzetközi szakirodalom közérthető ismertetésével definiálja, hogy mi is az a női irodalom, mi nevezhető annak. Sorra veszi a probléma metaforáit: a nő mint Múzsa, Echo, Tükör – természetesen mindig a férfihoz képest vagy őneki. A nőies olvasás (a szöveget élvező, laikus olvasás) és a tudatos női feminista olvasás együttes megtörténését a bifokális olvasásmód teremtheti meg. Dolgozata második részében a Piroska és a farkas klasszikus verziójának és újabb átiratainak (Anne Sexton, Angela Carter) extra-bifokális elemzésével demonstrálja ezt a látásmódot, és az értelmezési modellt működésében mutatja meg.

Lóránd Zsófia alaposan végiggondolt és élvezetesen megírt tanulmányában Dubravka Ugrešič posztjugoszláv írónő Štefica Cvek az élet sűrűjében című regényét szintén mozgékonyan elemzi, és Dubravka Ugrešič írói portréját is megfesti, és persze Štefica és a szerző viszonyát is kutatja. Írása egyszerre nevezhető könyvkritikának, irodalomelméletileg alátámasztott elemzésnek és a feminizmussal mint kelet-közép-európai politikai fenoménnel foglalkozó közírásnak. Írása végén felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire eltérő hátországból (áruházból, konyhából, világból) érkezik meg a kelet-közép-európai feminista a feministák platformjára, mint nyugat-európai társaik.

A „női vonal" folytatása ideológiai-politikai-közéleti dimenziókban Kiss Noémi tanulmánya (Görbe tükör – csábító önéletrajz). Határokat átlépő és azokat egyesítő elemzésében az önéletrajziság valósághoz való problematikus kapcsolódását Szabó Lőrinc versén (Semmiért egészen) és kommentárján élesíti, hogy aztán eljuthasson a katakrézis alakzatához. *„Az olvasás és az önéletrajzi szövegek értelmezése logikailag tehát egy katakrézis, vagyis egy olyan behelyettesítő műveleten alapszik, melyben a fikciós elemek és a tények állandóan cserélődnek."* (294.) A fényképezés metaforáján (az arc retusálása) keresztül (metaforikusan: annak villanófényében) tér rá a női önéletírás tipológiájára. A szempontok eredőjeként négy önéletrajzi könyv (Szabó Magda: Für Elise, Polcz Alaine: Asszony a fronton, Lángh Júlia: Egy budai úrilány, Hillary Clinton: Élő történelem) borítóját, az azokon szereplő arcképeket olvassa össze a szövegekkel.

A könyv elején felvetett feminizmus és laikusság kapcsolata Friedrich Judit (Női olvasás) esszéjében visszatér, személyes hangvételű írása ugyanannyira szól a női olvasás mikéntjéről, mint az absztrakt, profi olvasó belső dilemmáiról: hányadán állunk magunkkal, amikor olvasunk.

A kirekesztettség mint közös nevező a nemi hierarchia után további tagokkal bővíthető, ha ideolvassuk Beck Zoltán elemzését (A borító szorítása. Cigány szerzők könyveinek fülszövegeiről), amelyből kiderül, hogy a társadalmi peremről való megérkezés nyilvános bejelentése mennyiben és mennyire termeli újra, jeleníti meg érzékletes metaforákkal, toposzok alkalmazásával azokat a sztereotípiákat, megcsontosodott társadalmi reflexeket, amelyek ellenében szólaltak meg egyébként a cigányságukat valló és hallató szerzők.

És ugyanúgy egy kettéosztott hatalmi tér közepén állunk, ha a nő-férfi oppozícióhoz hasonlóan elitkultúra és tömegkultúra kettősségéről beszélünk. A konferencia teljes címe Laikus olvasás és populáris kultúra volt, a könyv címéből az utóbbi elpárolgott, de nem is egy szövegben ott van mint problémafelvetés vagy problémaelemzés a populáris kultúra értelmezhetősége.

Benyovszky Krisztián irodalomtörténeti dolgozatában („Hasznos szellentyű"? Ponyva és irodalom. Egy *Nyugat*-disputa és környéke) először Nagypál István (Schöpflin Gyula) vitaindító cikkét ismerteti, állítása szerint a ponyva lényege a kaland. A rá következő válaszok után kitér Halász Gábor és Szerb Antal regényelméleti reflexióira, hogy aztán akkoriban sikeres regényeket, amelyek a „magas" és a „populáris" irodalom elvárásainak egyszerre feleltek meg a *midcult* státusukkal, elemezzen a műfaji kódok teljesítésének függvényében: ebben a szekcióban A királyné nyaklánca írójaként Szerb Antal szerzőként tér vissza.

Kodaj Dániel tanulmányában (A laikus objektum) sorra veszi (és ezzel felszámolja) a magaskultúra torz viszonyulásait a tömegkultúrához: egyaránt zsákutca gyűlölni a tömegművészetet, mondván, elnyomja az elitkultúrát, de ugyancsak nem vezet messzire a magabiztos pluralizmus sem: amikor a kompetencia maga alatt vágja a fát: „szórakozzon mindenki, ahogy akar". (209.) A művészetszociológiai szempont kibontása után a tömegfilm műfaján és Király Jenő műfajmonográfiáján (Frivol múzsa), valamint a könyv halk kritikáján keresztül próbálja megtalálni a zsákutcákkal szemben a lehetséges viszonyulást, amely nem valamilyen hierarchiában, lesajnálásban, elnyomásban vagy éppen rabszolga-felszabadításban látja a laikus olvasót, hanem önmagában és önmaga miatt tudja egyenlőnek elismerni őt.

Kacsuk Zoltán egy önmagát jól körülhatároló szubkultúráról ad ismertetést: szuperhős képregények rajongói mint értelmezői közösségek jelennek meg. Kacsuk írásából (Superman, Kirk kapitány és Songoku) ennek az életformának a mindennapjairól kapunk információkat: hogyan érintkeznek egymással, életükben milyen helyet foglal el az adott ügy, és nemcsak az lesz izgalmas, hogy a tudomány hogyan viszonyul hozzájuk, hanem hogy őket hogyan foglalkoztatja az irodalomtudomány véleménye.

Kérchy Vera, amikor a „női" akciófilm lehetőségeit keresi Tarantino Kill Bill című filmje alapján, egyszerre próbálja meghatározni egy filmes műfaj poétikáját (amint az idézőjelbe tett női tag mutatja), viszonyítja ezt a műfajt a feminizmushoz és a populáris kultúrához egyaránt. Szintén filmet elemez Hajdu Péter, amikor egy eltűnt paratextus nyomába ered: Az elveszett alcím. Frankenstein és az értelmező

közösségek. Az alapregény és a Kenneth Branagh rendezte film közötti tartalmi és retorikai különbségek igencsak beszédesek: Hajdu szóvá is teszi ezeket: az eltérések koncepciózusak, azaz már értelmezések. A regényhez képest egyszerűsítik és szörnyűsítik a történetet. A regény magyar változata pedig azzal, hogy elhagyja az alcímet: *a modern Prométheusz*, rögtön csökkenti a mű értelmezői horizontját, lúgozza a jelentését.

A populáris tömb mellett kiolvasható a könyvön belül egy pedagógiai egység. Szarka Judit (Beke Judit) gyakorló tanárként esszéjének már címében is (Korszerűtlen gondolatok olvasásról, értelmezésről) jelzi, hogy a hagyomány talaján áll, a gadameri képzés (Bildung) és az esztétikai nevelés közös hatásáról vall: a műalkotás élményszerűsége mint pedagógiai mozzanat nyilvánul meg.

Arató László gyakorló tanárként a tábla mögé néz. Kérdései módszerelméletiek, az irodalomtanítás didaktikája a mindennapi oktatás miatt érdekli. Dolgozata (Manipulált minikontextusok avagy milyen szöveg[világ] is van a magyarórán?) nem nélkülözi a humort: Wolfgang Iser és Stanley Fish mint a farkas és a hal kerül a képbe. Arató előbb kiterjeszti az értelmezői közösség fogalmát a magyarórán részt vevő diákokra is, miért ne tarthatnánk őket annak? Utána pedig a populáris kultúra megértésére, de legalábbis elfogadására ösztönzi kollégáit. „A laikus olvasást-értelmezést" ne elfojtsák a tanítási folyamatban, hanem juttassák szóhoz.

(Ezen a ponton idekapcsolható Németh Zoltán éleslátással megírt esszéje: „Az irodalom Sárbogárdi Jolán szerint, avagy egy radikális irodalomtörténész". Németh dolgozata végén eljátszik egy olyan populáris irodalomtörténet megírhatóságával, *„amely minden szövegszerű alkotást képes lesz belefoglalni az irodalmiság kategóriájába, érintkezzen bár az oralitás vagy a vizualitás effektusaival".* (274.)

Hozzászólása végén Arató alternatív módszereket kínál fel, amelyek szemben a kronologikus oktatással, egy sokkal plurálisabb (motivikus-kulturális-műfaji, magát a kontextust mint nyitott entitást újragondoló) hagyományszöveg jobb megértését segíthetik elő.

Az iskolás blokk harmadik írása Tímár Borbála nevéhez fűződik. Karinthy Frigyes Magyar dolgozat című, a Tanár úr kérem-ből ismert szövegbetétjét (pontosabban két szövegét: a háromnegyedes és az egyfeles dolgozatot) mint irodalomtudományos beszédmódok (leginkább pozitivizmus, az életrajz ráírása a műalkotásokra) és a kultikus szövegalkotás (a Petőfi-toposzok feltűnése) paródiáját elemzi.

Ha már a könyv témák alapján több területre is felosztható, akkor a „laikusság", a „feminitás", a „populáris kultúra" és a „pedagógia" címszavak után megkülönböztethető egy irodalomelméleti orientációjú blokk is. Kulcsár Szabó Ernő „Laikus olvasás és esztétikai megkülönböztetés avagy a műveltségi irodalomeszmény vége (?)" című tanulmányában, amelynek a végén újabb kérdőjel szerepel, a laikus olvasó fogalmának változását az irodalom fogalmának változásával együtt mutatja meg, az irodalomtudományos piacon ezek változó árfolyamú valuták. Molnár Gábor Tamás („Barátilag megfelezni a dolgot") tanulmányában a laikus olvasó (szöveg)játékba vonását, azaz játékba hívását és odafordulását, ottlétét követi végig Lawrence Sterne Tristram Shandy-jében és Italo Calvino Ha egy téli éjszakán egy utazó című regényében, illetve ismerteti e regény recepciótörténetéből az olaszországi befogadás irányait Jauss nevezetes tanulmányához képest.

Tudományos párbeszédeket elevenít fel és ismertet Parragh Szabolcs is A dekonstrukció mint ismeretelméleti relativizmus című alaposan átgondolt és világosan megírt dolgozatában. Az „angolszász analitikus filozófia" és a „kontinentális dekonstruktív irodalomelmélet" szintagmasorból mind a három elem alkalmas az összevetésre, Parragh ezeket szisztematikusan végig is veszi. Ugyanakkor kitér azokra a pontokra is, ahol megbicsaklik ez a valóban tetszetős és arányos képlet: például nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a dekonstrukció Amerikában jutott szóhoz, még ha az „ősatyák" közül Derrida és De Man Európából ment is át. Később Parragh rekonstruálja Hillary Putnam és Richard Rorty vitáját (egyben ír egy remek Putnam-pályaképet is). Pályaképet ad Mesterházy Balázs is, akinek dolgozata témája alapján kerülhetett volna e kritika populáris blokkjába is, hiszen Eminemről ír („I just murdered the alphabet." Eminem-jegyzetek). De módszertana, elméleti következetessége miatt sokkal inkább a medialitás, a nyelv anyagszerűsége érdekli, és nem az a kér-

déshalmaz, amit populáris kultúraként lehet röviden összefoglalni. Amit Eminemről ír: *„a rapnek mint műfajnak a képviseleti retorikák és a politikum által való előfeltételezettségét a nyelv materialitása felől képes megújítani”* (250.), igaz dolgozatára is, a következőkről ír: a gramofon Kittler által leírt időbelisége, a *scratch* mint jelentésalkotó szövetroncsolás, az Eminem név belső szerkezete (Marshall Mathers) és anagrammába (M&M, Eminem) csúszása. Az olyan asszociáció, mint amit az egyik lábjegyzetben közöl, hogy *„a fény-árnyék-játék jelentésképző, és ez egyben azt is jelenti, hogy a megképződő jelentést mindig már ki is mozdító potenciálja ilyen erős elméleti konzekvenciákkal talán a fiatal Goethénél található csak meg”* (249.), nem azért hoz zavarba, mert a weimari mestert hasonlítja a detroiti rapperhez (ha ez zavarna, akkor hülye volnék), hanem azért, mert nem tudom, mire gondol: ellentétben vele, nem tudom referálni a fiatal Goethe idevonatkozó művészi és intellektuális megnyilatkozásait. Laikus vagyok az ügyben, és annak is hagynak, az is maradok.

Két férfi – egy eset, és három szöveg. A Laikus olvasók? közepén található Kaposi Dávid írása, Vári György reagálása és Kaposi válasza (141–177.). Ez a kötet magja, témája eltér, vagy, ha kapcsolódik, akkor is máshonnan kapcsolódik a többi szöveghez. Kaposi (Esetleges alapok, diszkurzív kezdetek) az Ótestamentum szövegét nyitja ki. Szövegét – ismétlem, mert Kaposi egyik alapvető (alapot teremtő) tézise éppen a hagyomány szövegszerűsége, hogy a Biblia történetei elemezhetők diszkurzívan. Azaz épp a bibliai történet egyik szereplője alakította ki a diskurzus kereteit: ő Káin. Az Örökkévaló kérdésére: *„És mondta az Örökkévaló Káinnak: Hol van testvéred, Ábel?”* (1Móz 4,9.) Káin így válaszol: *„Nem tudom: vajon testvérem őrzője vagyok-e én?”* (1Móz 4,9.) Kaposi szerint „Káin (öntudatosan) értelmez” (146., kiemelés az eredetiben – *Sz. J.*), amikor jelentést ad az Örökkévaló szavainak, akkor viszonyba lép vele, és egy vízszintes kiterjedésű, produktív hatalmi rendszer részévé válik. Következő példájában Ábrahám és Izsák történetében *„teljesedik ki a választás lehetősége. Ők kétszer is* tudatosan *választanak. Hagyományt, morált, diskurzust.* Modus vivendit. *Atyát és fiút. Előbb Izsák, amikor Ábrahám mellett »megy«. Majd Ábrahám, legkésőbb, amikor kezében a késsel azt mondja, »itt vagyok«. E gesztusok mutatják meg, hogy a retorika és a diszkurzív gyakorlatok nem az amorális szofizmát jelentik, vagy éppen a morális rendszer hiányának az előidézői, hanem ők* maguk *az erkölcs...”* (157., kiemelés az eredetiben – *Sz. J.*)

Vári György válaszához (A normativitás védelmében) remek Vas István-idézetet illesztett: *„Én ortodoxpárti voltam – ha már: / A képtelen / Krédóban mindig jólesett / A megkötő szabály.”* (Nagy Theodorik és az ördög.) S mintha ő is szeretne ebben a vitában ortodoxpárti lenni – ha már... Ha már Kaposi, aki a „relativista” állandó jelzőt kapja Váritól, így kockára teszi a Biblia olvashatóságát, és szövegnek veszi, akkor Vári válaszában ekképp érvel: *„a szöveg puszta irodalomként való olvasása mint opció a korban egyszerűen értelmezhetetlen lenne, mondjuk azon a kérdésen kezdve, mit is jelent a korabeli kontextusban az »irodalom«”.* (161.) Az állítással nem tudok vitatkozni, vallástudományilag teljesen jogos, csak én nem hallom ki Kaposi felvetéséből, hogy arról a korszakról beszélne. Másutt Kaposi (ön)ironikus szólamát veszi túl komolyan. (Legalábbis nekem így tűnik.) De ezek termékeny félreértések. Hozzá kell tennem, lehet, hogy laikus mivoltom miatt nem követem jól Vári gondolatmenetét, és szekuláris reflexeim miatt is Kaposi mellett teszem le a garast. Vári ugyanakkor írásában Gershom Scholem és Soloveitchik rabbi idézetein keresztül betekintést nyújt a vallásos tapasztalat elementáris-spirituális világába. (E mondat hadd legyen a laikus kritikus zavaros megnyilvánulása...) S akkor vissza Kaposihoz és az ő válaszához (Sohasem voltunk „vallásosak”). Ez a szöveg másodfokra emeli a korábban taglaltakat: újra leírja erkölcsképletét, amely retorika és értelmezés találkozása. És felhívja a figyelmet szekularizmus és ateizmus igencsak nagy különbségére. A szekularizmus vallási és világi szféra szétválasztása (ahogyan Maritain is laikusnak nevezte magát). Az abszolút normativitás ellentéte pedig számára a normáknak mint értelmezett szabályoknak az elgondolása. Nehéz levélváltásukat röviden ismertetni, mert egy-egy félig kiemelt gondolattal csorbul az egész konstrukció. Felütéseiben, nyelvi és gondolati teljesítményében, abban, hogy van honnan meríteni, és mernek is, ez a vita egészen remek olvasmány lesz. Olyan témákat vet fel, amelyek egy felszabadultabb

vallásos *és* szekuláris zsidó azonosságtudat lehetőségét körvonalazza, és ezen a körön belül folytatnak érdemi párbeszédet. S ez a kör tágítható.

A kötet zárószövege olvasónaplóhoz, monológhoz hasonlítható. Menyhért Anna SZEMÉLYES OLVASÁS című írása egyszerre esszé és tanulmány. *„Az elméleti irányultságú irodalomtudomány Magyarországon az utóbbi időben nem sokat foglalkozott a személyesség kérdésével”* (328.) – írja Menyhért, ehhez képest az elmúlt évek magyar irodalma és ezen belül olyan alkotók (Szijj Ferenc, Esterházy Péter, Kukorelly Endre, Németh Gábor), akik korábban távol álltak ettől a személyességtől, visszatért az önéletrajzisághoz. Ezután szövegismertetések segítségével körülírja a személyes kritika angolszász műfaját, amelynek titka éppen az, hogy a *„személyességet relatívnak tekinti”*. (337.) Tanulmányának második felében az életírás, traumaelmélet, tanúságtétel fogalmak kibontásával írás-olvasás közös terét mutatja be: hogy a személyesség dimenziójában írás és olvasás mennyire egymáshoz tapad. Végezetül három önéletrajzot elemez: Alice Kaplan műve a személyes kritika, Janet Frame új-zélandi írónő emlékirata az életírás, Németh Gábor műve (ZSIDÓ VAGY?) pedig a traumaregény terminus segítségével szólal meg a személyes olvasás során.

„A személyesség tehát konstrukció, mégpedig olyan, amely a szövegeket nem megelőzi vagy követi, hanem éppen az olvasásuk során keletkező és működő hatás, amely különböző műfajok esetében, az adott műfaj (olvasásának) hagyományaiból következően más-más intenzitással és funkcióval bír” – áll esszéje végén. (364.) A két műfaj felcserélhetőségét megengedi Menyhért szövegének tudományos teljessége és személyes hitele.

Ha ez a recenzió néhol megbicsaklik, esetenként túloz, másutt egyszerűsít, az amiatt is lehet, mert egyfelől a LAIKUS OLVASÓK? szövegeiben rengeteg az olyan információ, amelyben a kritikus laikus; ugyanakkor a felvetések, ahogyan a szövegírók átadják magukat tárgyuknak, és élvezettel osztják meg kutatásaik kérdéseit és adott esetben válaszait, az olvasóban is felhangosítja a személyesség szólamát. Ha utólag is, de beleszól ezekbe a párbeszédekbe.

Természetesen csak laikusként...

Szegő János

KAVAFISZ – HÁNYSZOR IS?

Konsztandinosz P. Kavafisz: Alexandria örök.
Válogatott versek
Fordította Déri Balázs, Papp Árpád,
Somlyó György, Vas István
Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta
Déri Balázs
Kalligram, Pozsony, 2006. 333 oldal, 2500 Ft

Kovács András Ferenc: Hazatérés Hellászból.
Kavafisz-átiratok
Magvető, 2006. 267 oldal, 2490 Ft

A 2006-os évben különös Kavafisz-reneszánsz tanúi lehettünk: kevés időbeli eltéréssel két átfogó kötet jelent meg az újgörög költészet kiemelkedő alakjának szentelve, külön-külön és egymással összefüggésben is új fénytörésbe állítva az alexandriai költőt, akit a hatvanas években Somlyó György és Vas István közös fordításkötete (A BARBÁROKRA VÁRVA, 1968) emelt be a magyar irodalmi köztudatba. Ez már csak azért is örömteli esemény, mert – jóllehet az 1968-as kötet sem maradt visszhangtalanul (hogy csak egyet említsünk, Petri György bevallása szerint Eliot mellett Kavafisz volt a másik olyan költő, akinek művei felszabadító hatással voltak rá pályája elején) – véleményem szerint Kavafisz költészete és az általa felvetett problémák és poétikai eljárások ma aktuálisabbak, mint valaha.

1. Kortársunk, Kavafisz

„Alexandria örök.”
(Kavafisz: MENEKÜLTEK*)*[1]

Kavafisz ugyanis, költészetének homogenitása, beszédmódjának mindvégig azonos (és azonnal felismerhető) volta ellenére a sokféleség és a határhelyzetek költője. Lakóhelye és mitikus hazája, Alexandria, kultúrák és történelmi korszakok többszörös metszéspontján fekszik: piacterein és utcáin, melyek a városalapító Nagy Sándor korából indulnak, és a századforduló rossz hírű kikötőibe vezetnek, ugyanúgy megtalálhatók az ókori Hellászból elszármazott, félig görög, félig egyiptomi filológusok, mint a hellenizált zsidók, a félig ke-

resztény, félig pogány megtértek vagy a görög epheboszokból dekadens selyemfiúkká vedlett, lecsúszott félistenek. Helyszínei, hősei mindig kettős identitásúak, akár kulturális, akár morális szempontból tekintenek magukra, vagy tekint rájuk a versek beszélője: ahogyan a HAZATÉRÉS HELLÁSZBÓL című vers (AÖ 251.) beszélői ha innen nézem, görögök, ha onnan, egyiptomiak, éppúgy hordozzák az ÉS ÁGYUKHOZ JÁRULVA LEFEKÜDTEM (AÖ 216.) bordélyának férfiprostituáltjai egyfelől az erkölcsi romlottság negatív, másfelől a különleges szépség és gyönyör pozitív bélyegeit. Kavafisz beszélője azonban csak ritkán emeli ki az egyik vagy másik identitást a vele ellenkező, azt látszólag kioltó identitással szemben (erre példa a POSZEIDÓNIAIAK című vers barbár-görög ellentéte, AÖ 243.): a legtöbbször éppen ezt a kettősséget ünnepli és affirmálja – a HAZATÉRÉS HELLÁSZBÓL beszélője szerint *„A magunkfajta görögöknél nem járja az efféle kisszerűség. / Szíria és Egyiptom vérét, / mely ereinkben folyik, ne szégyelljük: / érezzünk iránta tiszteletet és legyünk rá büszkék!”*; a bordélyházról szólva pedig ezt olvassuk: *„A rejtett szobákba mentem, / amiket még megnevezni is szégyellnek. / De nem szégyellem én – mert akkor / miféle költő lennék és miféle művész?”*

A többszörös identitás persze paradoxon: ha valahová, valakik közé tartozom, hovatartozásomnak éppen annyira követelménye az is, hogy máshová ne tartozzam – identitásom megtöbbszöröződése tehát együtt jár egyfajta általános identitásveszteséggel, sehova sem tartozással, mely egyszerre tesz végtelenül magányossá, ugyanakkor végtelenül szabaddá is: *„Boldog vagy boldogtalan vagyok, nem firtatom. / Csakis egyvalami jár az eszemben, szüntelenül, örömmel: / hogy ebben a nagy összegzésben (azok végzik, akiket megvetek), / melyben annyi a szám, én nem vagyok / csupán egy tényező a sok között. / A »mindösszesen«-ből ki kellett hagyniuk. / És az efölött érzett öröm – kárpótol mindenért”*, mondja Kavafisz az ÖSSZEGZÉS (AÖ 203.) című versében, és valóban azt látjuk, hogy hőseinek, költészetének bölcsessége, rezignált életismerete és -szeretete mindig a perifériáról, a társadalom és a történelem széléről szól hozzánk – nem egy versében azokat szólaltatja meg, vagy azokra emlékezik, akik kevésbé alakítói, mint inkább túlélői a világhatalmi játszmáknak (lásd például a THERMOPÜLÉ [AÖ 95.] című verset),[2] akiknek fogadniuk kell a győztes hadvezért, vagy valamit kezdeniük a barbárok nem-bevonulásával, ha pedig hősökről és császárokról emlékezik meg, azt is felcserélhetőségük, az Istenek és a sors örökké ismétlődő szeszélyének való kiszolgáltatottságuk időtlen perspektívájából teszi (lásd AZ ISTENEK KÖZBEAVATKOZÁSA [AÖ 230.] vagy a MIKOR AZ ŐR MEGLÁTJA A FÉNYT [AÖ 231.] című verseket), vagyis azokéból, akik a színfalak széléről, a csatatér fölé magasodó dombról figyelik az előttük zajló színjátékot. Ez a független, mindkét oldalt látó, de egyikhez sem igazán tartozó, józan látásmód köti össze és teszi majdhogynem egymásból következővé titkos búvópatakként Kavafisz kétféle költészetét, a történeti és a homoerotikus verseket, a császárok bukását és a szerelmi szabálytalanság szépségeit.

Nem hiszem, hogy sokáig kellene ecsetelnem, hogy a többszörös identitás(veszteség), a kulturális és vallási sokféleség, vallási türelmetlenség és türelem, a nemi preferenciákhoz kötődő morális kategóriák kettőssége és relativizmusa, a fejünk fölött zajló, önmagát ismétlő történelem élményei mennyire közel állnak hozzánk, modern olvasókhoz, sőt mennyivel aktuálisabbak például a hatvanas évekhez képest (mostanában, mikor a vallási türelem kérdése a világpolitika vezető problémája lett, például különösen érdekesek Kavafisznak azok a versei, melyek a korai kereszténység viszonyát mutatják be a másik vallásokhoz, például a JULIANUS A MISZTÉRIUMOKBAN [AÖ 253.] vagy a SIMEON [AÖ 252.] című költemények).

Szólni kell azonban arról is, hogy Kavafisz e végtelenül modern problémákat főként nem saját (szintén mozgalmas) korának idejében és történelmén keresztül szólaltatja meg, hanem a késő antikvitás, a különböző hódítók által végiglátogatott Hellász, Nagy Sándor, a Szeleukidák, a Ptolemaioszok és néha a Római Birodalom történelmébe menekülve. A világirodalomba és -kultúrába, a könyvtárba emigrálni a történelem viharai és a modern világ őrülete elől nem ismeretlen jelenség a századfordulón: elég, ha csak Kavafisz (1863–1933) két kortársára és sok szempontból szellemi testvérére gondolunk, Fernando Pessoára (1888–1935) és Jorge Luis Borgesre (1899–1986), akik szintén a világirodalom perifériáiról (de annak vonzásában és ismeretében, sőt Kavafiszhoz hasonlóan jelentős kötődésekkel az új lingua francává váló angol nyelvhez), Portugáliából és Argentínából indultak világhódító út-

jukra, és akiket egyébként a magyar közönséggel szintén Somlyó György ismertetett meg először. Az azonban, hogy Kavafiszt mind származása és nyelve, mind műveltsége és érdeklődése az antikvitáshoz, vagyis az európai kultúra születésének, civilizációnk gyermek- és kamaszkorának idejéhez köti, a másik kettőhöz képest kicsit más fénybe helyezi ezt a kultúrába való emigrációt.

Már maga Alexandria városa és az első filológusoknak otthont adó emblematikus Könyvtár is a görög kultúra hajdani fénykorának igézetében, az iránta érzett nosztalgia jegyében fogant: több mint valószínű, hogy itt született meg először a világtörténelemben az az aranykori görögökkel szembeni kisebbségi érzés is, mely napjainkig kísért minden írástudót, legyen bár költő, filozófus vagy filológus. A műveltség fogalma évszázadokkal a Könyvtár leégése után is egyet jelentett a latin és görög szerzők ismeretével, és a művészet társadalmi súlyának csökkenésével Kavafisz korára Alexandria az elveszőben lévő, de megtartani kívánt kultúra szimbólumává nőtte ki magát (többek között Kavafisznak is köszönhetően) – mára pedig, amikor a klasszikus vagy magaskultúra lassanként csak egy szubkultúra lesz a sok közül, melyet történelmi érdemei egy ideig talán még megtartanak a hatalom által kedvezményezett helyzetében, bárki, aki tollat vesz a kezébe vagy könyvet olvas, joggal érezheti magát alexandriainak.

Azonban Kavafisz alexandriai nosztalgiája korántsem merül ki az elveszett javak fölötti könnyhullatásban, sőt: költészetében sokkal inkább a megtartás, a megőrzés, a felmutatás és a hagyománnyal, történelemmel való szembenézés gesztusai az uralkodók. Tudja, hogy a hagyománnyal való élő viszony kialakításához (tehát végső soron a hagyomány életben tartásához) az szükséges, hogy saját következtetéseinket és tanulságainkat levonva szemléljük azt, a saját szemszögünkből újraértelmezve és újramondva ugyanazokat a történeteket, *„amiképpen mi is a régi szavakat mondtuk, csak másféleképpen”*, ahogyan Az ellenségek (AÖ 222.) című vers szofistái.

Ebből a reflektáló, filológusi szemléletből egyenesen következik Kavafisz sallangoktól mentes, szikár költői nyelvezete és a műveit végig meghatározó elmélkedő, gondolati jelleg, mely hol egy történetírótól átvett és átértelmezett anekdotát, hol egy önmagában is tanulságos eseményt, hol pedig egy-egy talált, antik szöveget vagy töredéket mutat fel és emel a költészet fényébe, ironikus és rezignált világszemléletének köszönhetően mindig anélkül, hogy hangja valaha is kioktatóvá vagy okoskodóvá válna. Ez a retorizáló, gondolati alapú poétika pedig, kiegészülve a hagyományhoz, a régi szövegek inter- és hipertextusaihoz való termékeny viszonnyal, megint csak kortársunkká avatja őt, így egyáltalán nem meglepő, ha a kétezres évek elején egyszerre két költő is úgy érezte, hogy érdemes felé fordulnia.

A két alkotó – Déri Balázs és Kovács András Ferenc – két nagyon különböző módon nyúlt hozzá a szerteágazó, önmagában is textológusok tollára méltóan szövevényes Kavafisz-életműhöz: az egyik (inkább) filológus-műfordítóként, a másik (inkább) költőként: azonban – kérdezhetné akár maga Kavafisz egyik alexandriai beszélője is – *ugyan melyik költő nem filológus, és melyik filológus nem költő, ha szövegekről esik szó?*

2. Déri Balázs, avagy a filológus nosztalgiája

„Ott voltam az oázisban, Amon fiának hetairosai között,
s a városalapításkor is, a könyvtárépítkezésnél,
a tűzvészben pedig életem kockáztatásával
mentettem meg egy Platón-tekercset...”

(*Déri Balázs:* Al-Iszkandaríja)[3]

Hiszen minden látszat ellenére Déri Balázs reprezentatív igényű műfordításkötetének anyaga szinte ugyanolyan erős szálakkal kötődik gazdájának korábbi életművéhez, mint ahogyan a Kavafisz-átiratok intertextológiai labirintusa egyenesen következik Kovács András Ferenc eddigi munkáiból.

Az Alexandria örök szerkesztője ugyanis hivatását és végzettségét tekintve (többek között) filológus, ezért nem is csoda, ha a Kavafisszal való találkozásakor sem a költői elbirtoklás és az átirat, hanem az eredetihez minél hűbb, a költő életművét a lehető legszéleskörűbben bemutató műfordítás és szerkesztés mellett döntött. Eddig megjelent két saját verseskötetének (Az utolsó sziget, Argumentum, 2001, és Kézírás, Argumentum, 2004) poétikája azonban igencsak közel áll Kavafisz affirmatív, a dolgok szikár leírásában és kimondásában gyönyör-

ködő beszédmódjához. Első kötetének második versébe (Az alexandriai könyvtáros, 9.) be is emel egy Kavafisz-sort, és mindkét kötetében akadnak olyan versek, melyek bízvást megállnák a helyüket Kavafisz-átiratként is (ilyenek az első kötetből például még az Alkibiadés halálára, a Tárgyak ideje, az Enteriőr, a Húsvét Szent Bisojban, vagy a másodikból A siracusai kocsihajtóra, A kézfogás, a Menj be vagy Az ihlet). A legkülönösebben mégis az első kötet egyik versének sorsa alakult (Al-Iszkandaríja, 73.), mely prózába tördelve, az Alexandria örök utószavában, annak mintegy költői függelékeként találta meg a helyét.

Ebből a személyes vallomásból (melyet egyébként Déri legsikerültebb versének tartok) világosan kiderül, hogy mint minden igazi műfordító, Déri számára is belső ügy és belső kényszer volt Kavafisz magyar megszólaltatása, mely legalább annyira kötődik az önálló köteteit is át- meg átható utazásainak emlékeihez és a filológusi hivatás mélyén mindig ott lüktető hellén nosztalgiához, mint az eredeti szerzőhöz: amikor tehát az utószó címéül az „...itt alexandriairól ír alexandriai" Kavafisz-idézetet választja, az éppen úgy vonatkozik a teljes Kavafisz-életműre, mint Déri Balázs kommentárjaira és jegyzeteire.

Az Alexandria örök anyagát tekintve tartalmazza az 1968-as Somlyó–Vas-kötet összes fordítását, valamint Déri és Papp Árpád fordításában az első kötetből kihagyott tizenkilenc „kanonikus" verset, valamint Az ismeretlen Kavafisz címmel ötvennyolc verset Kavafisz megtagadott, hátrahagyott vagy befejezetlen munkáiból, Déri Balázs szerkesztésében és fordításában, melyek az első kiadásból kihagyott kanonikus versekkel együtt most először olvashatók magyar nyelven. Ez a kiteljesített és körültekintően körüljegyzetelt Kavafisz-korpusz mind a magyar Kavafisz-kép, mind a magyar líra számára nagy nyereség: tovább árnyalja és gazdagítja az újgörög költő eddig megismert világát, melynek fontos és aktuális vonásairól az előző fejezetben már eleget beszéltem; ugyanakkor érdekes fejleménnyel szolgál hazai műfordítás-történetünk számára is, hiszen Déri, jóllehet a lehető legnagyobb tisztelettel bánik Somlyó és Vas fordításaival, eljárásaiban mégis bevallottan a saját útját járja – a szótagszámokhoz és a rímeléshez való dogmatikus ragaszkodás helyett *„az eredeti vers retorikai, grammatikai szerkezete, ismétlődő szavainak önértelmező utaláshálója"* (l. a kötet utószavát, AÖ 272.) az, amit igyekszik átmenteni magyar prózafordításaiba, *„vagyis az antipoétikus beszédmódnak nagyjából azokat az aspektusait hozza játékba, melyeket ma tartunk annak"*, ahogyan arra Csehy Zoltán is rámutat a kötetről megjelent kiváló kritikájában.[4]

Ez az eljárásmód, ha a Polgár Anikó Catullus noster című monográfiájában[5] leírt műfordítási paradigmákat vesszük alapul, mintha a radikalizáláson keresztül vinné tovább és hagyná el a Devecseri Gábor neve által fémjelzett, mind közül a legtöbb alázatot kívánó *rekonstruáló* szemléletet. Devecseri eszménye szerint, mely a *Nyugat* első nemzedékeinek hódító, kisajátító szemléletével fordult szembe, ahol a költészet és a fordító egyénisége végső soron fölébe került a filológiai pontosságnak, a műfordítás nem más, mint a filológia és a költészet utópikus kémiai menyegzője: Déri retorikai-grammatikai rekonstrukcióiban úgy tűnik, ez a kényes egyensúly tovább tolódik a filológia irányába, a művek tolmácsolásakor sokkal inkább az olvasó értelmét, mint a fülét szólítva meg.

Ezzel persze korántsem azt akarom mondani, hogy Déri fordításai ne volnának versek, hiszen kétségbevonhatatlanul azok. Csupán a hangsúlyok kerültek máshová – ez a mai költészeti trendeknek megfelelő, Kavafisz verseit a mai kortárs líra hangjához hasonító hangsúlyeltolódás pedig különös módon mintha Déri eljárását egyben a (Catullus esetében főként Csengeri nevéhez fűződő, kettővel korábbi) *domesztikáló* paradigmához közelítené, melyben például az antik strófákat felező tizenkettesben, vagyis az akkor aktuális hazai költészet számára legotthonosabb formában ültették át magyarra. A ma „legotthonosabb" forma, a szabad vers persze jóval alkalmasabb a tartalmi pontosság eléréséhez, ezért valahol megalapozottnak érzem Déri állítását, miszerint amit bizonyos verseknél elvesztünk a réven, azt más formában ugyan, de a vámon visszanyerjük.

Ugyanakkor Déri eljárását nem csak ezért érzem legitimnek. Egyfelől az általa közreadott fordítások organikusan képesek együttműködni Somlyó György és Vas István fordítá-

saival: azonos szinten és hangulatban hozzák Kavafisz félreismerhetetlen, sajátos hangját, azt a bizonyos „*unique tone of voice*"-ot, mely W. H. Auden szerint[6] Kavafisz költészetének minden fordítást túlélő, nyelvek fölötti minősége. Másfelől ez az eljárás eléggé közel áll Kavafisz saját esztétikájához és verseszményéhez, mely már önmagában is lecsupaszított, és végtelenül takarékos a poétikai eszközökkel.

Az, hogy Déri prózafordításaiban néhol még az a kevés formai-zenei díszítmény is elvész, melyeket a költő alkalmazott az eredetikben, persze felveti a kérdést: nem lehetséges-e, hogy Kavafisz versei Déri keze alatt végül olyanná válnak, mint az antikvitás görög szobrai, melyeket színtelen, hófehér csupaszságukban fedezett fel és tanult meg csodálni az európai kultúra, amíg a modern régészeti technikák fejlődésével ki nem derült, hogy eredeti környezetükben és idejükben valójában olyan színesre voltak festve, mint az indiai templomok európai szemnek ma már szinte émelyítően színpompás istenszobrai?

Elképzelhető. Szerencsénkre azonban a másik oldalt kedvünkre szemlélhetjük Somlyó György és Vas István egyes formahű fordításaiban akár az Alexandria örök lapjain is, ha pedig ez sem elég, és az autenticitás totális élményére vágyunk, még mindig megtanulhatunk újgörögül, hiszen az eredeti szövegek is mind megvannak az újgörög kritikai kiadások köteteiben.

3. Kovács András Ferenc, avagy a nosztalgia filológusa

„Neves költőknek mindig több szülőhelyük is van,
nagy költők mindenütt és seholban is születnek!"
(*Kovács András Ferenc:* Kalaisz, Alexandria fia)[7]

Ám ha Déri Balázsnak az eredetinél is dísztelenebb Kavafisz-képét a klasszicista ízlés festetlen márványalakjaihoz hasonlítottuk, akkor Kovács András Ferenc (a továbbiakban KAF) Kavafisz-átiratainak beható vizsgálata után viszont nem más, mint a Las Vegas-i Caesar's Palace nevű kaszinó- és szállodakomplexum antikvitásképének víziója kezd lelki szemeink előtt lebegni.

Ezért a vízióért azonban jóval keményebben kell megdolgoznunk, mint az előbbiért, ami szinte magától rajzolódik ki előttünk Déri Balázs kommentárjai és jegyzetei nyomán, hiszen a Hazatérés Hellászból című könyv esetében jóval nehezebb megmondani, hol kezdődik KAF és hol a könyv címzettjeként és főhőseként megjelenő Kavafisz: a kötet ugyanis (Polgár Anikó terminológiája szerint az *applikáció* módszerét alkalmazva) jóval kevésbé a műfordítás, mint inkább az intertextualitás játékterében végzi el a maga munkáját, eredeti Kavafisz-szövegekből kiinduló átiratokat éppúgy közölve, mint KAF saját kezű, Kavafisz stílusát és megszólalását imitáló költeményeit, és lehetőségeihez mérten mindent megtesz annak érdekében, hogy az olvasó csak nehezen tudja szétválasztani a kettőt.

Felmerülhet persze a kérdés, hogy van-e értelme egyáltalán ennek a szétválasztásnak, ha végső soron feltételezhető, hogy maga a kötet pontosan erről a szétválaszthatatlanságról kívánna szólni? Mindenképpen. Hiszen maga a kötet is egyértelművé teszi, hogy a benne foglalt szövegeknek *valami* közük mégiscsak van az eredeti Kavafisz-korpuszhoz; ha pedig így áll a dolog, annak nyomára, hogy *mi* közük van hozzá, csakis az eredetikkel való szembeállítás során juthatunk – ez a szembeállítás pedig már csak azért is kötelessége a kötetet kezébe vevő kritikusnak, mert másként sehogyan sem tudná értékelni KAF önmagában vett teljesítményét anélkül, hogy közben ne óhatatlanul is Kavafiszról beszéljen inkább. Ennek megfelelően fejezetünk első részében igyekszünk leírni, hogyan és milyen munkát végez el KAF a Kavafisz-szövegek korpuszán, ezt követően pedig kísérletet teszünk arra, hogy ezt a munkát értelmezés és értékelés tárgyává tegyük.

Legelőször a kötetegész makrostruktúrájának szempontjából tekintjük át a dolgot. Mint korábban említettük, szöveganyagát tekintve a Hazatérés Hellászból egyfelől KAF saját, Kavafisz ihlette verseit tartalmazza (ezeket fogjuk a továbbiakban *pszeudo-kavafiszi* verseknek nevezni), másfelől pedig olyan átiratokat, melyeknek kiindulási szövegei megtalálhatók az eredeti Kavafisz-oeuvre darabjai között is, jellegükre nézvést pedig valahol félúton állnak a műfordítás és a tovább-, illetve átírás között (ezeket a szövegek szorosabb elemzéséig nevezzük *meta-kavafiszi* költeményeknek a továbbiakban).

A meta-kavafiszi versek kiindulási szövegei mind olyan Kavafisz-művek (egy kivételével), melyek nem szerepeltek az első, Somlyó–Vas-féle kötetben. Ez egyrészt a Somlyó–Vas-féle kötetből kihagyott tizennyolc „kanonikus" verset jelenti, tízet az úgynevezett „megtagadott" versekből és negyvenhét darabot a szerző hagyatékából: összesen hetvenöt verset tehát, melyekből az irodalmi élet és a könyvkiadás furcsa fintorának köszönhetően – tizennyolc vers kivételével – az összes darab kiindulási szövegének fordítása mostanra már olvasható a Déri Balázs által gondozott ALEXANDRIA ÖRÖK lapjain is. Ezt a hetvenöt verset egészíti ki nagyjából ugyanennyi (egészen pontosan hetvenegy darab) pszeudo-kavafiszi költemény, mely teljes egészében KAF munkája.

A meta- és pszeudo-költemények szétválasztása azonban egy szerkesztési és paratextuális trükk következtében csak alapos filológiai munkával termelhető ki a kötetből: támpontot itt egyedül a kötet végén található A VERSEK EREDETI HELYE KAVAFISZ ÉLETMŰVÉBEN (HH 263–268.) című mutató ad, mely oldalszámok nélkül világosít fel a versek státusáról, a pszeudo-kavafiszi költeményeket a KÉT ATHÉNI FÜZET kategóriája alatt összegyűjtve (az állítólagosan lappangó két füzet történetét – nem mellőzve a regényes megoldásokat – KAF részletesebben is kidolgozza a mutatót megelőző, ÉVEK KAVAFISZ ÉLETÉBŐL című életrajzba beillesztve).[8] Maguk a versek azonban egészen más elvet, konkrétan a megírás és/vagy az első publikáció (meta-kavafiszi verseknél valós, pszeudokavafiszi költeményeknél pedig fiktív) időpontjait követve sorakoznak a kötetben és a tartalomjegyzékben, ahogyan a fülszöveg is mondja: *„ez a Kavafisz-kiadás (szándékosan és szentségtörő módon) nem tagolódik ciklusokra: a versek megírásuk vagy közlésük időrendjében, folyamatosan követik egymást, mintegy magát az időt, a formálás és a költészet folyamatát kínálva olvasmányul".*

Jogosan vetődik fel a kérdés a kritikus olvasóban: vajon mi lehet ez a határozott *szándék* az öntudatosan vállalt *szentségtörés* mögött? Ha valaki kicsit is ismeri Kavafisz költészetét, egészen világos számára, hogy a fülszöveg javaslata – miszerint a versek időrendben való olvasásával egyfajta folyamatnak, időbeli mozgásnak lehetnénk tanúi – egész egyszerűen ordító nonszensz, hiszen a legelső dolog, amit Kavafisz művészetével kapcsolatban megemlíteni szokás, az pontosan annak *időtlensége*: nemcsak hogy Kavafisz többnyire elmúlt korokat felidéző vagy történeteinek idejét pontosan nem meghatározó versei között csak elenyésző számban találunk olyat, ami közvetlenül a szerző életidejének történéseire reflektálna (erre példa az 1906. JÚNIUS 27-ÉN, DÉLUTÁN KÉT ÓRAKOR [HH 107.] című vers, melynek párdarabja Déri kötetében is megtalálható 1906. JÚNIUS 27-ÉN, DU. 2 ÓRAKOR címmel [AÖ 237.]), de magára az egész életműre is jellemző a – Kavafisz kritikusai szerint olykor a laposságot és egyhangúságot súroló – homogenitás, a hanghordozás állandósága, mely a fiatalkori zsengéket leszámítva alig változik Kavafisz mintegy negyvenéves költői pályafutása során (a homogenitás ugyanúgy jellemzi egyébként a HAZATÉRÉS HELLÁSZBÓL szövegeit is, a meta-kavafiszi és a pszeudo-kavafiszi költeményeket egyaránt).

Világos tehát, hogy a fülszöveg javaslata nem több átlátszó porhintésnél, annál is inkább, mivel a szövegek összetételének ismeretében rögtön felsejlik előttünk egy másik, *stratégiai* funkció, mely indokolja a versek ily módon való szerkesztését. Ugyanis ez az időrendi szerkesztésmód az egyetlen útja annak, hogy a pszeudo-kavafiszi költemények teljesen észrevétlenül illeszkedhessenek be a meta-kavafiszi versek közé: az olvasó, főleg ha csak a Somlyó–Vas-féle Kavafisz-kiadást ismeri (így pedig nem rendelkezik támpontokkal az eredeti, de magyarul csak Déri kötete óta hozzáférhető szövegekből kiinduló meta-kavafiszi versek felismeréséhez), a kötet olvasásának során *egyetlen* szövegkorpuszként érzékeli a két, státusát tekintve nagyon is különböző szövegegyüttest, hacsak nem bogarássza végig a szövegeknek az életműben elfoglalt eredeti helyét megadó mutatót, hogy az ott szereplő verscímek alapján kikeresse a tartalomjegyzékből az egyik vagy másik típus oldalszámait; ez azonban, amenynyiben az ember nem alexandriai filológus vagy a kötet belső működésmódját szétszálazni kívánó kritikus, túlságosan is nagy erőfeszítést kíván ahhoz, hogy számba jöhessen az első befogadói élmény során.

Ugyanilyen ellentmondás figyelhető meg a KÉT ATHÉNI FÜZET misztifikációjával kapcsolatban is, mely ellentmondás Kavafiszból vagy a szövegekből kiindulva nem, csakis a kötet szándékainak stratégiai szempontjából válik érthetővé. A kötet végén közölt életrajz így ír

a füzetekről: *„1901 és 1933 között hetvenegy verset ír, másol beléjük – ezek az alkotásai csak ezekben az egyedüli példányokban maradtak fenn, Kavafisz egyetlen nyilvántartásában, semmilyen dokumentációban sem szerepelnek. A költő a legszemélyesebben, teljesen titokban, mintegy magának írhatta őket – soha, sehol nem közölt belőlük, senkivel sem tudatta létezésüket."* (HH 250.) A naiv olvasó egy ilyen bombasztikus felvezetés után joggal szimatol leleplezés- és botrányszagot, és jogosan várná, hogy az amúgy is rendkívül szemérmes Kavafisz titkos füzeteinek anyaga mondjuk homoszexuális orgiák leplezetlen leírásaival vagy az aktuálpolitikai felháborodás dokumentumaival legyen tele, hiszen mi más oka lehetett volna annak, hogy a szerző eltitkolja őket? Ha azonban veszi a fáradságot, és külön végignézi az „athéni füzetek" anyagát képező verseket, csalódásban lesz része: ezek a versek tökéletesen illeszkednek a többi, ismertnek tekintett művek közé, mind témájukban, mind hanghordozásukban; semmi olyan megkülönböztető poétikai vagy tartalmi vonás nem fedezhető fel bennük, ami indokolttá tenné, hogy a titok és az elhallgatás falait vonják köréjük. Most persze úgy teszek, mintha nem tudnám, hogy az „athéni füzetek" KAF misztifikációja (ezt jelzi az is, hogy a Két athéni füzet megnevezésének első betűi KAF nevét adják ki), és egyetlen funkciója a pszeudo-kavafiszi versek fikcionális igazolása a köteten belül – mindössze arra kívánok ezzel rámutatni, hogy ezen a ponton KAF rosszabb regényírónak bizonyul (hiszen az irodalmi misztifikáció, ha a költészet paratextusaiban történik is, mindig szoros kapcsolatot őriz a regények fikcionális történeteivel), mint amilyen költő, hiszen főhősének olyan cselekedeteket tulajdonít, melyeket sem a főhős belső karaktere, sem a cselekedetek tárgyai (a szóban forgó versek) nem motiválnak.

Ezek az ellentmondások azonban, nem győzöm hangsúlyozni, csupán nagyon körültekintő olvasás során kerülnek a felszínre: ha jóhiszemű olvasóként tekintünk végig a köteten, akár értelmezhetjük úgy is, mint egy nagyszabású kísérletet az *intertextus nyomainak* (Riffaterre) tökéletes eltüntetésére.[9] A szerkesztés, a szövegek kiválasztása és a stílus homogenitása olyan bámulatra méltó lakkréteget von a szövegek fölé, mely első olvasásra szinte teljesen eldolgozza, felismerhetetlenné teszi a KAF és Kavafisz között lévő különbségeket az eredeti görög szövegeket nem értő olvasó számára.

Pontosabban szólva, felismerhetetlenné tenné, ha a csupán magyarul tudó olvasónak nem állna rendelkezésére Déri Balázs kötete, melyet összeolvasva a Hazatérés Hellászból szövegeivel, nemcsak arra derülhet fény, hogy mely szövegek KAF saját alkotásai és melyek az általam meta-kavafiszinak nevezett költemények, hanem arra is, hogy a meta-kavafiszi költemények esetében hogyan és miként írja át KAF az eredeti görög szövegeket. Mivel, mint korábban említettem, KAF kötetében csak olyan költemények szerepelnek, melyek nem szerepeltek a Somlyó–Vas-féle változatban, így az összeolvasás során már csak Déri és KAF szövegváltozatai néznek farkasszemet egymással – de természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Déri változatai sem eredeti szövegek, hanem fordítások: azonban mivel ezeknél a szerző alapállása az eredetihez való mind teljesebb hűség igényét jelenti, így mégsem tűnik tanulság nélkülinek egy ilyen összehasonlítás, még akkor sem, ha folyamatosan figyelmeztetnünk kell magunkat közben, hogy KAF költői átiratain ne az eredetihez való hűséget kérjük számon (hiszen ez a szerzőnek bevallottan nem célja), hanem arra próbáljunk meg fényt deríteni, hogy *mit* és *hogyan* tesz KAF az eredeti szövegekkel, hogy később elgondolkodhassunk azon, vajon *miért* teszi ezt, és vajon jól teszi-e?

Az egyik legszembetűnőbb és legáltalánosabb poétikai eljárás, amire KAF részéről felfigyel a kritikus olvasó a két kötet összeolvasásakor, nem más, mint a szétírás és a *szószaporítás* különböző módozatainak használata, mely egyfelől jelent szinonimahalmozást és retorikai körülírások tömkelegének használatát, másfelől pedig a Kavafisztól megszokott kissé monoton, személytelen hang nyelvi regisztereinek kitágítását mind felfelé (a magasztos, archaizáló szavak használatával), mind lefelé (a kollokviális, néhol közönséges szavak és kifejezések beemelésével a szövegbe). Ezek következtében a versek Déri Balázs változataihoz képest óriási mértékben megnyúlnak: egyrészt a sorok is hosszabbak, több szótagosak lesznek, másrészt a verssorok száma is megnő, olykor akár az „eredeti" duplájára. Ennek megmutatásához két versből hozok itt példát, első-

ként a SZALOMÉ (HH 34.) című szövegből, mely SALOME (AÖ 220.) címen szerepel Déri kötetében (KAF változatát aláhúzom):

„Látja a csöpögő vért, és megundorodik tőle.”
„A szétfreccsent, feszt csurgó, csöpögő vér látványa is undorítja...”
„Megparancsolja, hogy azt a véres dolgot”
„»Hé, ez a vérlucskos, tocsogó, maszatos tárgy rögtön”
„vigyék a színe elől; s tovább”
„tűnjön el a szemem elől!« – adja parancsba, majd közömbösen”
„olvassa Platón dialógusait.”
„megint csak olvasásba mélyed: folytatja Platón párbeszédeit.”

A szószaporításnak talán még eklatánsabb példája a LELKIERŐ (HH 75.) című vers, mely MEGERŐSÍTÉS (AÖ 215.) címen szerepel Dérinél – itt az első, csupán szórendjében eltérő sor után teljesen elszabadulni látszik a KAF-féle nyelvi gépezet, tizenkilenc soros tirádává bővítve a Dérinél tíz sorban közölt elmélkedést:

„Aki a lelkét meg akarja erősíteni,”
„Aki meg akarja erősíteni a lelkét,”
„hagyja a tiszteletet és az engedelmességet.”
„távoztasson el magától minden megalázkodást,
a vak engedelmesség és a lágy behódolás valahány elvét,
a tekintélyelvűség és a tisztelet valamennyi módozatát.”

A nyelvi regiszterek kitágítására pedig álljon itt egy harmadik példa, ezúttal a IULIANUS A MISZTÉRIUMOKON (HH 37.) című versből. A vers „kiindulási szövegének” fordítása JULIANUS A MISZTÉRIUMOKBAN (AÖ 253.) címmel szerepel Déri kötetében, a kérdéses részlet így néz ki:

„A görögök nagyot hahotáztak:
»Szégyen, szégyen, hogy ily szavakat szólsz
nekünk, szofistáknak és bölcselőknek.
Ilyesmit, ha akarsz, Nikomédia püspökének
és az ő pópáinak mondhatsz.«”

Ehhez képest KAF változatában – a szokásos szószaporítás mellett – tisztán látható a köznyelviesítés és egyes helyeken a vulgaritás felé tolása a szövegnek:

„A görögökből egyszerre kitört a röhögés: »Szégyen,
ezerszer szégyen rád nézve az, hogy így beszélsz,
s ilyen sületlenségeket mesélsz nekünk,
akik neves filozófusok és szofisták volnánk!
Ilyes koholt, zöld zagyvaságokat, ha méltóztatsz,
locsogj inkább Nikomédia püspökének,
s fecsegd teli tuskó pópáinak fejét is!«”

Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy a legtöbb meta-kavafiszi vers esetében az átírás nagyjából ki is merül ebben a két poétikai fogásban: a nyelvi átformáláson túl ez az eljárás nem érinti érdemben a versek tartalmát, üzenetét, végkövetkeztetését. Erre az egész kötet hetvennégy átiratából csak két példát találtam, ahol egy hozzáadott versszak vagy megváltoztatott sor átértelmezi, más megvilágításba helyezi az „eredeti” vers értelmét. Így az ANTIOKHOSZ EPHIALTÉSZHEZ (HH 182.) című vershez hozzáadott zárójeles versszak – *„(Az Anthiokheia-béli ficsúr, pár hétre rá, gyors / halmérgezést kapott, és ki sem gyógyult belőle. / Mit néki földi kincsek, lovak, ékek, égi kertek! Nem látja drága fényük, sem Anthiokheiáját, / sem a jó kövér halakkal hömpölygő, dús Orontészt! / Bölcs és dicső király, ó, Anthiokhosz Ephialtész!)”* – egy politikai gyilkosság sugalmazásával tovább sötétíti, árnyalja a királyhoz beszédet intéző ficsúr történetét, tovább fokozva a Kavafisztól magától is megszokott cinikus-sztoikus emberkép kiábrándultságát. Ugyanígy, míg Déri változatában a „DE HÁDÉSZBAN MAJD A LENTIEKKEL BESZÉLGETEK” (AÖ 221.) című költemény két utolsó sora így hangzik: *„»Tedd hozzá«, mondta a szofista, félig mosolyogva / »ha ilyesmiről beszélnek ott, ha még törődnek valamivel«”*, addig ennek KAF-féle változatában – „A TÖBBIT MAJD A LENTIEKNEK MONDOM EL” (HH 132.) – az utolsó két sor épp ennek az ellenkezőjét állítja: nem azt, hogy egyáltalán nem biztos, hogy az alvilágban még számít is bármit a beszéd, szóljon bár a földi életben ki nem mondott titkokról és sebekről, hanem hogy elképzelhető, hogy még az alvilágban is tanácsos kétszer meggondolni, mit mond az ember: *„»Ám ne feledd el, uram – szólt a szofista futó mosollyal – / mégha mindenről szabadon lehet is odalent majd végre beszélni, / azért vigyázat: ott sem árt, ha óvatosb vagy!«”*

Ugyanakkor még ezek a szövegszinten szembetűnőbb áthangolások is teljesen belefémek a Kavafisztól megszokott kissé kárörvendő, kis-

sé utólag-bölcs történelem- és emberszemléletbe. Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy – mint azt korábban már írtam – a Két athéni füzet tartalma, mely az életrajzíró szerint *„a lírai életmű negyedik rétegének és verstömbjének tekinthető”*, illetve *„szenzációs felfedezés”* (HH 261.), szintén tökéletesen beleillik a meta-kavafiszi költemények világába (és nyelvezetét, hangulatát tekintve hangsúlyozandó, hogy nem feltétlenül az eredeti kavafiszi, hanem a KAF-féle meta-kavafiszi költemények világába, tehát ezekben a szövegekben a szerző sokkal inkább a saját Kavafisz-átiratainak stílusát imitálja, mint Kavafisz műveiét), óhatatlanul felvetődik az emberben az Esterházy-féle kérdés a több mint kétszázötven oldalas, hatalmas szöveganyagot megmozgató vállalkozással kapcsolatban: *Kinek? Hová? Miért?*

Mit nyertünk ezzel a pszeudo-kavafiszi költeményekkel kétszeresére – sőt, ha beleszámítjuk a meta-kavafiszi versek továbbírásait, nyugodtan mondhatjuk: háromszorosára – duzzasztott kötettel? Mit mond nekünk Kovács András Ferenc ezekkel az eljárásmódokkal? Áll-e a szövegeknek ez a fajta szemlélete bármilyen relációban Kavafisz eredeti szövegeivel, és ha igen, mit mond nekünk róla?

Közhelyszámba menő megállapítás, hogy a fordítás már önmagában is kritikai jellegű viszony a szöveggel (Kosztolányi), ez pedig fokozottan érvényes egy klasszikusnak számító szerző új szemléletmóddal való (újra)fordítása esetében, ahol a kritikai viszony sokkal kevésbé az eredeti szerzővel, mint inkább annak korábbi fordítóival alakul ki; és ezerszeresen igaz a pastiche, a persziflázs, az imitáció műfajára, melynek során tulajdonképpen nem más történik, mint hogy az imitátor arra tesz kísérletet, hogy a saját területén, saját költészeti világán belül keljen versenyre az imitált szerzővel. Az intertextualitásnak ezeket a módozatait a modern irodalomtudomány jó néhány évtizede a lehető legnagyobb lelkesedéssel igyekszik megérteni, osztályozni és értelmezni – hazánkban főleg Esterházy Péter korai szövegeinek kapcsán került ez a probléma a kritikai diskurzusok figyelmének középpontjába –, azonban számomra úgy tűnik, hogy a kritikai közbeszédben még csak csírájában indult meg az a folyamat, hogy e jelenségek felismerésén és regisztrációján kívül kialakuljanak olyanfajta értékelési szempontok, melyek alapján megállapítható volna, hogy milyen a jó, a *sikerült* és milyen a rossz, *sikerületlen* intertextualitás; tudtommal a Hazatérés Hellászból eddigi kritikusai is mind megelégedtek azzal, hogy a kötetet mozgató ilyen jelenségeket mintegy leltározzák, anélkül, hogy komolyabb értelmezésnek vetették volna alá őket, túllépve az irodalomtudományi szlogenek szövegbe illesztésén. Pedig véleményem szerint ma már (itthon is) jóval túl vagyunk azon, hogy az intertextualitás olyan forradalmi nóvum legyen, melynek puszta jelenléte szavatolná egy irodalmi mű értékét.

Ilyen szempontból jó kiindulási pont lehet Bónus Tibor egyik gondolata, mi szerint *„az intertextualitás mint funkció akkor hatékony, ha a korábbi szövegekhez való »visszanyúlás« úgy kelti életre a megidézetteket, hogy az általa értelmező és értelmezett is több lesz, mint önmaga, amennyiben:* [itt Bónus Riffaterre-t idézi – *D. M.*] *»az értelmező olyan előfeltételezett, amely meggátolja a szöveget abban, hogy csupán intertextusának differenciálatlan ismétlése legyen«”*.[10]

Márpedig a Hazatérés Hellászból esetében, miután igazi alexandriaihoz méltóan végigbogarásztam a kötetben egybefont Kavafisz- és KAF-szólamokat, nem nagyon sikerült megtalálnom azt a pontot, ahol akár Kovács András Ferenc, akár Konsztandinosz Kavafisz, akár az olvasó túl sok mindennel gazdagodna.

KAF szövegduzzasztó és regisztertágító eljárásait nem tudom a korábbi fordítók munkájával szemben felvett kritikai viszonyulásnak tekinteni, hiszen egy ilyen viszony mindig az eredetihez való hűségesebb visszatérés jegyében szokott történni, általában egy másfajta hűségfogalom szellemében kibontakoztatva: erre jó példák mondjuk Faludy György hírhedett Villon-átköltései, melyek a műfordítás összes lehetséges szabályát sutba dobták a villoni életérzés minden addiginál radikálisabb, (akkor) kortársi megfogalmazásának, magyarra plántálásának érdekében, egyfajta „Villonnál is villonibb” költészetet hozva létre.

Azonban Kavafisz költészete és költészeteszménye homlokegyenest ellenkezik azzal, ami KAF átiratait szervezi: tudjuk róla, hogy életművének darabjaival éppen úgy bánt, mint az egyes darabokban előforduló jelzőkkel és sallangokkal – nem szaporította, hanem ellenkezőleg, élete során fáradhatatlanul rostálta, rit-

kította őket, egészen odáig, hogy költői munkáinak nagy részét végül ki sem adta hivatalos formában. Nem véletlenül; ez a könyörtelen szelekción alapuló módszer ugyanis elválaszthatatlanul kötődik a Kavafisz által művelt költészet belső lényegéhez, hiszen csakis egy ilyen végtelenül lecsupaszított és patikamérlegen kimért nyelvezet képes elbírni a Kavafisz-versek jellemző szentenciózusságát és retorikus hangvételét – ugyanazok a gondolatok és megfigyelések KAF nyelvileg csúcsra járatott átirataiban (főleg az eredeti szövegek keletkezéséhez képest majdnem egy évszázaddal később) a legtöbbször súlytalan, körülményes bölcselkedéssé fakulnak, mintha KAF arra tett volna kísérletet, hogy az egyes szövegeket mintegy *visszaírja* egy szelekció előtti, éretlen állapotba.

És ezzel nem is lenne semmi baj, ha KAF ezt a nyelvi csúcsra járatást igazi dühből és szenvedélyből csinálná, az iróniának és a túlhajtottságnak egészen addig a végletes, luciferi fokáig, ami még a paródián is túllépve egyszerre csak a legtisztább hangú magasztalásba csap át. Egy ilyen viszonyhoz azonban az szükségeltetik, hogy az eredeti szerzővel versenyre kelő szerző legalább olyan erősen affirmálja saját identitását, mint amennyire az egyszerre megtisztelt és meggyalázott másik affirmálódik egy ilyen helyzetben: egyenrangú félként álljon ki ellene, mint az antik tragédiák emberhősei az istenek ellen, mert bukása csak ekkor lehet katartikus, felemelő és tanulságos a harcot tanúként szemlélő befogadó szemében. Önmaga tragikus affirmációja helyett azonban KAF mást sem csinál, mint rejtőzködik – mindent megtesz annak érdekében, hogy a lehető leghomályosabban lehessen csak kivehető saját pozíciója Kavafisszal szemben, és általában megreked az olvasóval való cinkos összekacsintás szintjén. Büszkén állítja magáról, hogy amit Kavafisz szövegeivel tesz, az *„szándékos és szentségtörő”*, ezzel pedig a művészet világában a romantika óta meghonosodott, később pedig főleg Baudelaire által megszilárdított – az esztétikai szféra etikától való autonómiáját garantáló – Szent Deviancia sötét glóriájára pályázik: csakhogy gesztusaiban nincs meg az ahhoz szükséges erő, hogy ez a glória valóban ragyogni kezdjen a feje körül.

Vagy elképzelhető, hogy átiratainak ezzel a (szándékos?) elhibázottságával KAF a hagyományhoz való posztmodern viszonyt kívánja demonstrálni, bemutatni a szövegromlás korszakának önkényes és pontatlan múlt-újraalkotását, *„egy korban, amelyben alapjaiban rendült meg a valódiságba vetett hit és bizalom, hirtelen fénnyárral világítani be a hamist és valódit egybemosó homályba, olyan kínzó és tisztázást provokáló, a személyes lét legrejtettebb szögleteibe is behatoló fényességgel, amely előtt nem lehet a szemet behunyni”*, ahogyan Szilágyi János György írja az antik vázák hamisítványairól szóló esszéje végén?[11]

Személy szerint én nem érzem KAF fénycsóváját ennyire vakítónak, arról nem is beszélve, hogy olyan dologra vetül, ami mostanra már önmagától is a napnál világosabb: azt már mindannyian tudjuk, hogy a Szerző halott, sőt hogy a saját koporsójában képes csak megszületni, és hogy a múltat a jelen írja – ma inkább az a kérdés, hogy mit kezdjünk ezzel a rengeteg hullával, hová mennek a koporsókból kikelő zombik, és milyen hagyományt írjunk magunknak.

Arra gyanakszom, hogy KAF magatartása mögött egészen másféle alkotáslélektani motiváció áll, mely magyarázatot adhat a Hazatérés Hellászból működésmódjára, ez a motiváció pedig nem más szerintem, mint az (ezúttal inkább a szó negatív értelmében használt) *nosztalgia*: a jelek szerint Kavafisz költészete és a belőle áradó alexandriai életérzés valóságos szirénzeneként bűvölhette el Kovács András Ferencet, aki végül áldozatul esett a varázséneknek, és a Szirének szigetén maradt, nem lépve ki Kavafisz álcájának bűvköréből, hogy árbochoz kötözött Odüsszeuszként nézzen szembe vele – szövegduzzasztó, egyre több és több szöveget termelő eljárásai mögött az olyan gyerekek mohóságára ismerünk rá, akik a mese vége után is konokul követelik, hogy szeretett hőseik története tovább folytatódjék.

És ahogyan a Szirének is azt énekelik, amit éppen aktuális áldozatuk hallani akar (vagy éppen az áldozatok szelektív hallása játszik a kezükre?), a gyerekek pedig a saját kedvük szerint szeretnék továbbvinni a befejezett mese történetét, függetlenül az eredeti szellemétől, éppen úgy, saját nosztalgiáinak filológusaként, KAF is a saját képére, kicsit kiábrándultabbra, jóval bőbeszédűbbre, egy fokkal szabadszájúbbra alakította a maga Kavafisz-szigetét. Ha Déri Balázs Alexandria örök című kötete pedánsan berendezett múzeum, ahol a lehető legpontosabb tudományossággal igyekeznek be-

mutatni egy letűnt kor, az elsüllyedt Kavafisz-világ emlékeit, egyszerre téve hozzáférhetővé a legmodernebb prezentációs technikákat (Déri és Papp fordításai) és a múzeum történetéhez tartozó korábbi bemutatásmódokat (Somlyó és Vas munkái), akkor Kovács András Ferenc HAZATÉRÉS-e nem más, mint élménypark, a fejezet elején felidézett Los Angeles-i cézárpalota, ahol ember (vagy régész, vagy olvasó, vagy kritikus) legyen a talpán, aki meg tudja egymástól különböztetni a fröccsöntött porticusokban felállított eredeti márványszobrokat azok kortárs utánalkotásaitól.

Nagy kár, hogy KAF féktelen nosztalgiája és mohósága így eluralkodott a Kavafisszal folytatott párbeszédén, mert a gyönyörű kiállítású verseskötet – mely nálam konkurencia nélkül megnyerte a 2006-os Könyvhét legszebb könyvének járó díjat – egészének túl sokat mutató, mégis túl keveset adó felépítése és beszédmódja fölött érzett kiábrándultság elhomályosít néhány igazán telitalálatos fordítási-átirati javaslatot. Ilyen például az EGY MÁSIK ODÜSSZEIA utolsó három sorának (HH 22.) időmértékbe átcsapó, himnikus zárlata *(„És a kalandor szív kielégült, / jéghideg élvezet áradt szerteragyogva belé – / új, szerelemtelen érzés, új, szeretettől ürült fény”)*, melyhez képest Déri változata (*„És a kalandor szíve / gyönyörködött hűvösen, üresen szeretettől”* [AÖ 202.]), akármennyire is hűségesebb valószínűleg az eredetihez, valóban fád és száraz szövegnek hangzik KAF csillogó soraihoz képest. Ennél azonban talán még nagyobb veszteség néhány szintén remekbe szabott pszeudokavafiszi vers elhomályosulása, mint amilyenek a HERMÉSZ SZOBRA A FÉNYBEN (HH 245.), a SÍRKŐ PARAITONIONBAN (HH 220.) vagy az OXÜRHÜNKOSZI PAPIRUSZDARAB (HH 157.), hogy csak néhányat említsünk. Ezekből a jobban sikerült és kizárólag KAF kezét dicsérő versekből egy egészen kiváló és erős versciklust lehetne összeállítani, mely bízvást megállná a helyét önálló ciklusként KAF számtalan, alakmásoktól és az intertextualitás megannyi innovatív megoldásától hemzsegő köteteinek valamelyikében – hazai pályán, szervesebben beépülve a szerző saját esztétikai világába, és egy lépéssel távolabb Kavafisz jegesen metsző költészeteszményétől ezek a versek talán szabadabban lélegezhetnének, megtalálva a maguk terét és idejét.

*

Csehy Zoltán *„legalább két”* Kavafiszról beszél az ALEXANDRIA ÖRÖK című kötetről írott kritikájában: Kovács András Ferenc átirataival egy harmadik (de legalábbis egy két és feledik) Kavafisz csatlakozott az eddigiekhez, újabb fénytörésben mutatva meg az újgörög szövegek mögött rejtőző igazi szerzőt és egyben azt is, hogy költészetének delejes varázsa milyen vészterhes kalandokba keverheti a hangjától elbűvölt költő-olvasót. A veszély valóban nagy, ez kétségtelen – kritikám olvasóinak csak annyit tudok tanácsolni, hogy akár a Déri Balázs, akár a Kovács András Ferenc által mutatott úton indulnak el a maguk Alexandriájába, áldozzanak annyit a filológusok városának, hogy az egyik kötet mellé talizmánként odateszik a másikat is.

Jegyzetek

1. A továbbiakban a Déri Balázs által gondozott ALEXANDRIA ÖRÖK című kötetből származó idézeteket AÖ betűkkel jelölöm. A fenti idézet helye: AÖ 261.

2. Erről a versről Turányi Tamás LAZAC-EMLÉKMŰ című versével összefüggésben bővebben írok a *Kalligram* 2006. szeptember–októberi számában DICSŐSÉG AZ ÉLŐKNEK címmel.

3. Prózai formában: AÖ 277., versként in: Déri Balázs: AZ UTOLSÓ SZIGET. Argumentum, 2001. 73.

4. Csehy Zoltán: LEGALÁBB KÉT KAVAFISZ. *Jelenkor*, 2006. VII–VIII. 813.

5. Polgár Anikó: CATULLUS NOSTER. CATULLUS-OLVASATOK A 20. SZÁZADI MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. Kalligram, Pozsony, 2003.

6. Vö. Auden, W. H.: INTRODUCTION TO CAVAFY'S POEMS. In: THE COMPLETE POEMS OF CAVAFY. Harcourt, Brace and World, New York, 1961.

7. A továbbiak során a Kovács András Ferenc HAZATÉRÉS HELLÁSZBÓL című kötetéből származó idézeteket HH betűkkel jelölöm. A fenti idézet helye: HH 104.

8. Érdekes részlet, hogy az eddig ismeretlen Kavafisz-verseket tartalmazó kézirat motívumának ugyanúgy létezik párdarabja Déri Balázs kötetében is, ott egy barcelonai könyvesboltban fellelt bilingvis összkiadás alakjában (AÖ 270.).

9. Pontosan ezeknek a nyomoknak a jelenlétmódjai és jelenlétük mértéke az, ami Déri Balázs filológiai igényű műfordításkötetét és KAF átiratgyűjteményét formálisan is megkülönböztetik egymástól. Különös ellentmondás, hogy a műfordításkötet pontosan azzal jelenti be igényét a hitelességre, hogy a

„csalásra" (vagyis arra, hogy minden műfordítás átirat és értelmezés) úton-útfélen felhívja az olvasó figyelmét, az átiratgyűjtemény pedig jellegénél fogva minél inkább igyekszik elrejteni azt: ehhez csak elég felidéznünk azt a statisztikai különbséget, hogy az Alexandria örök lapjain, jóllehet a borítón Kavafisz neve szerepel és Déri Balázsé nem, a borítón belül a szerkesztő-műfordító neve összesen mintegy nyolcvan alkalommal fordul elő a különböző paratextusokban – ezzel szemben a Hazatérés Hellászból oldalain, bár a borítóján Kovács András Ferenc neve szerepel, és Kavafiszé csak az alcímben, KAF neve mindössze öt alkalommal jelenik meg.

10. Bónus Tibor: „Én ejtem a szót, de valaki más beszél" (?) – Imitatív formációk Orbán Ottó költészetében. In: uő: Diskurzusok összjátéka. Balassi, 2001. 106. A Riffaterre-idézet helye: Michael Riffaterre: Az intertextus nyoma. In: *Helikon*, 1996/1–2. 73.

11. Szilágyi János György: Legbölcsebb az idő. In: uő: Szirénzene – ókortudományi tanulmányok. Osiris, 2005. 175.

Megjegyzés: A szövegváltozatoknak az eredeti újgörög szövegekkel való viszonyával kapcsolatos dilemmák megoldásában segítségemre volt Mohay András, az Alexandria örök című kötet nyelvi lektora – segítségét ez úton szeretném megköszönni.

Dunajcsik Mátyás

AZ ÖKOKRITIKAI HÁLÓ ESÉLYE

Horgas Judit: Hálóval a szelet. Ökokritikai tanulmány a reneszánszról
Liget Műhely Alapítvány, 2005. 225 oldal, 2500 Ft

Meghonosítani annyi, mint kockázatot vállalni. Horgas Judit könyve ökológia és irodalomkutatás összekapcsolását tűzte ki céljául, módszertani szempontból tehát egy nálunk még kevéssé ismert irodalomkutatási irányzat, az *ökokritika* előhírnöke. Ha stílszerű akarnék lenni, az ökokritika természeti képzetvilágához igazodva nevezhetném akár az első fecskének is, mely hozzánk érkezett, de egyrészt nem vagyok biztos benne, hogy csakugyan ez a legelső és eddig egyetlen, másrészt nem szeretném, ha beteljesednék rajta a közmondás, azaz nem csinálna nyarat. Inkább annak örülnék, ha követőkre találna, azaz a szeszélyes éghajlatú magyar anglisztikában nyarat csinálna, mégpedig ökológiai szempontból is eszményi, minden élőlénynek elviselhető hőségű, napsütéses, záporos, termékeny és örömteli nyarat. Ezzel már előre is bocsátottam véleményemet: mindama kritikai észrevételek ellenére, amelyeket recenzensi tisztemhez híven kénytelen vagyok kifejteni, a könyvet végeredményben jó munkának tartom, mindenekelőtt azért, mert jelentős mértékben megvalósította célkitűzését. *„Ökológia és irodalom: ez a két, látszólag különböző terület az ökokritikai gondolkodás alapja, és az alig egy-két évtizedes diszciplína legfőbb feladata éppen annak bizonyítása, hogy a kettő mégis összeegyeztethető, sőt: egymás nélkül valójában elképzelhetetlen. A könyv célja ennek az állításnak az alátámasztása az eddigi szakirodalomban ritkán alkalmazott reneszánsz kori szövegek elemzésével."* (11.) Szerintem az összeegyeztetési kísérlet túlnyomórészt sikerült, egészében a végeredmény meggyőző, még ha részleteiben bőven találunk is kifogásolnivalót. Mi több, a PhD-disszertációból lett könyv nemcsak rendkívül intelligens munka, hanem igazi értekezés, azaz saját koncepciója van, amellett érdekfeszítő mondanivalója, mely az egymást követő fejezetek során összefüggően kibontakozik. Igaz ugyan, hogy a kettős érdekeltséget nem mindig sikerült tematikailag egységesíteni, s az irodalmi elemzések közé időnként integrálatlan, nyersanyagszerű, ismeretterjesztő betétek ékelődnek, például Nagy-Britannia őshonos szarvasfajairól (93–94.), a juhtenyésztés (126–128.) vagy a kertművelés történetéről (128–132.), amellett néha túl nagy idézettömbök is kiválnak a szerzői érvelésből, például egy kétoldalas idézet a Húsvét-sziget ökológiai katasztrófájáról (169–170.), mindazonáltal az értekezés gondolatmenete folyamatosan követhető. Magyar nyelve, stílusa, előadásmódja a helyenként (ritkán) előforduló nyelvtani gondatlanságok ellenére tiszta, elegáns és szemléletes. Lehetnek kételyeink módszereit, egyes következtetései igazságát, sőt talán az egész munka feladatvállalásának elvégezhetőségét illetően, de mint szakmai teljesítmény kellőképpen igazolja, hogy szerzőjét méltónak ítélték a PhD-fokozatra. Kérdés persze, hogy könyvként, azaz kikerülvén az egyetem (madárhasonlatunknál maradva) védőszárnyai alól és a köszönettel említett (7.) tanszéki közösség fészekmelegéből, mennyit ér a hazai és nemzetközi anglisztika mércéje szerint.

Bármennyire rokonszenvesnek, sőt a magam részéről helyesnek tartom a könyv célkitűzését, kifejtése túl metaforikus ahhoz, hogy egy módszeres vizsgálat viszonyítási alapjául szolgálhasson. Alaphasonlata, mely szerint az irodalmi mű olyan, mint egy élőlény, nem annyira új, mint szerzőnk gondolja, s nem az ökokritika hozta elsőként forgalomba, hiszen például a kétszáz évvel ezelőtti romantikus esztétika is szívesen folyamodott növénytani analógiákhoz, például amikor az organikus forma elméletét fejtegette, vagy a nemzeti kultúrák fejlődésének korszakait szemléltette. Ám Horgas Judit megfogalmazásában az irodalmi művek élőlényszerűségének leírása maga is annyira költői metaforákban történik, hogy nehéz bármiféle pontos és körülhatárolható jelentést tulajdonítanunk nekik. Ebben az eddigi ökokritikai szakirodalom értekező művein is túltesz; nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton szembe is fordul velük. Először csak annyit mond ugyan, hogy *„a kurrens ökokritikai gyakorlatot némiképp meghaladva”* kísérli meg a szövegekben lüktető, szinte kitapintható életteliség vizsgálatát (12.), a bővebb kifejtésből azonban a szerény *„némiképp”*-nél lényegbevágóbb nézetkülönbségre és helyesbítési szándékra következtethetünk. *„Ezeknek a – hovatovább könyvtárnyi anyagot kitevő – írásoknak a szerzői azonban rendre elfeledik, hogy az irodalmi mű (sőt, alapja: a nyelv) maga is élőlényként viselkedik: gondozásra és szeretetre szorul, különben elsorvad, ám megfelelő körülmények között lélegezni kezd, kivirágzik, s minden újabb olvasás és értelmezés nyomán új hajtása sarjad. Az egyes elfeledett vagy eltorzított, majd hosszú idő után felkapott és kánonba illesztett reneszánsz kori szövegek remekül példázzák ezt a folyamatot. Az élőlényként értelmezett irodalom tehát leglényege szerint is az ökológiai gondolkozás tárgya, hát még ha hozzávesszük, hogy az írók, költők, filozófusok maguk is emberek, akik ugyanúgy a természeti világ részeiként éltek és élnek, mint az egyes művek.”* (14.) Ha azonban csakugyan ilyen részletes lebontásban is vizsgálhatónak szeretnénk tartani a könyv mindvégig fenntartott alaptételét, miszerint *„minden igazi irodalmi mű élőlényként viselkedik, és így ökológiai vizsgálat tárgyává tehető”* (201.), akkor válaszolni kellene tudnunk arra a kérdésre, hogy mit is jelentenek pontosan, illetve hogyan fordíthatók le egy szigorúbban fogalmi nyelvre az olyan állítások, mint hogy a mű élőlény, hogy a természeti világ részeként él, sőt hogy lélegezni kezd, egyúttal kivirágzik, s minden új értelmezés nyomán új hajtása sarjad. Egy kertészeti kézikönyv bevezetésül figyelmeztethet ugyan a kertész gondosságának vagy akár természetszeretetének fontosságára, de a kertészeti szakkönyvek a kertépítés vagy kertgondozás szakmai előírásairól, a kertészeti tankönyvek a leendő kertész szakértelmének követelményeiről fogalmi nyelven és konkrét feladatokra és eljárásokra lebontva szoktak beszélni, s ilyenkor az egyes állítások szakmailag átgondolt és logikus rendben viszonyulnak egymáshoz. Horgas könyvéből, mely az élőlényszerűség jellemzőit átvitt értelemben és költői metaforaként használja, nem tudhatjuk meg, hogy (például) mitől sorvadnak vagy hogyan torzulhatnak el a szövegek, ha minden értelmezés nyomán új hajtásuk sarjad. Mint ilyen kérdésekkel szembesítve kiderül, a könyv rokonszenves alaptétele túlságosan költői ahhoz, hogy akár igazságának vagy tévességének, akár normaként való használatának feltételeit megállapíthatnánk.

Ami metaforának sugallatos, az okfejtésnek még kevés. Metaforákra persze szükségünk van, az okfejtésből nem lehet és nem is volna tanácsos kizárni őket, de az már baj, ha mindenestül helyettesítik a szabatosságra törekvő fogalmi elemzést. Megvallom, számomra mindvégig nem lett világos, hogy mit értsek a művek életteliségén, noha ez Horgas szerint szorosan összefügg ökologikusságukkal és az ökologikus megközelítésre való alkalmasságukkal. *„Fontos* [...] *leszögezni, hogy az ökologikusság önmagában nem értékmérő: elvileg (de csak elvileg) elképzelhető olyan nyelvileg silány iromány, amely tematikájában a legapróbb részletekig ökologikus, de* [...] *elképzelhetetlennek tartok olyan nagy művet, amelynek egyetlen mozzanatában sem fedezhető fel az életteliség, és így alkalmatlan az ökologikus megközelítésre.”* (25.) Szívesen egyetértenék azzal, amit ez a tétel az irodalmi mű értékéről állít (azazhogy annak szükséges, de nem elégséges feltétele az ökológiai életteliség), ha tudnám, miben áll tulajdonképpen az életteliség vagy akár az ökologikusság, de itt sem tudhatom meg, sőt alighanem logikai kategóriatévesztés csúszott a mondat két fele közé: az elsőben mintha az ökologikus tematika jelentené az ökologikusságot, a másodikban mintha az életteliség jelenléte. Ezért azt sem tudom megállapítani, hogy a könyv, természeti-ökológiai tematikája ellenére, a gyakorlatban mennyire felel meg e mindvégig sejtelmes, költői allegóriába bur-

kolt alapelvének, s legföljebb gyanítom, hogy nem felel meg neki jobban, mint szinte bármely más (hasonlóan jó szintű) értekezés tenné. Bármennyire jónak, esetenként különösen finomnak találom például a könyv műértelmezéseit, nem tudom hozzámérni őket szerzőjük idevágó célkitűzéséhez: *„beláthatjuk tehát, hogy az irodalom, de különösen a reneszánsz irodalom, és azon belül is a reneszánsz drámairodalom ízig-vérig ökologikus – és éppen ezeket az ízeket és ízületeket, ezt a lüktető, áramló vért igyekszem majd felkutatni az elemzett művekben".* (25.) Ha metaforaként elfogadom is, hogy a reneszánsz dráma *ízig-vérig* ökologikus, nem tudom, hogy amit ökokritikusunk kielemez belőle, az csakugyan a lüktető, áramló vér-e. Igaz, Horgasnál néhol metaforák helyett kifejtett hasonlatokat kapunk a természet világából, de szemléletes képszerűségük ellenére ezek sem rendelkeznek magyarázóerővel, sőt közelebbről megvizsgálva esetlegesnek, némileg önkényesnek tűnnek. *„A reneszánsz kori szövegek azért is különösen alkalmasak az ökokritikai vizsgálatra, mert maguk is ökologikusan épülnek fel: az általánosan elfogadott »plagizálás«, az olykor szó szerinti sorok, témák, szereplők, motívumok gyakori kölcsönzésének hatására a szövegek egymásba fonódnak, mint az őserdő indái."* (16.) Szép, szép, de a kölcsönzéseket vagy átvételeket miért éppen az őserdő összefonódó indáihoz hasonlítjuk? (Szoktak a fák indákat kölcsönözni, átvenni egymástól?) Nem igazolható az iménti idézethez csatolt lábjegyzet, mely szerint Stephen Greenblatt *„a legkiválóbb ökokritikusokat is túlszárnyalja, amikor a szövegeket szinte élőlényként írja le"* a Shakespearean Negotiations című könyve nyitófejezetében. A szóban forgó fejezetben, amely a The Circulation of Social Energy címet viseli, Greenblatt annyira csak *szinte* élőlényként kezeli a szövegeket, hogy ha nagy ritkán említ is élő kapcsolatokat, szakmai szókincsét egészen máshonnan veszi: *negotiations*, *exchange*, *purchase*, *acquisition*, *institutionalization*, és így tovább. Kivételes retorikai helyzetben ő is hajlandó, sőt hajlamos a költőies vallomásokra (emlékezzünk könyve híres nyitómondatára, mely szerint kezdetben a holtakkal szeretett volna beszélni), de nem feledkezik meg alapfogalmai számon kérhető jelentésének azonnali feltárásáról, például föltéve a kérdést: *„But what is »social energy«?"* Ilyen kérdések fényében mi is világosabban látnánk.

Helyenkénti fogalmi tisztázatlansága ellenére Horgas könyve rendkívül sokat köszönhet az ökokritikai szemléletnek. Elemzéseinek finomsága nemcsak szerzőjének irodalmi érzékét dicséri, vagyis nemcsak tehetségét, azaz egy személyes adottságot, hanem (ettől nem függetlenül) az ökokritika jellegzetes érdeklődését a részletek világa iránt, amely mindig számíthat e megközelítésmód híveinek türelmes figyelmére és beleérző készségére. Öröm olvasni a Titus Andronicus elemzését (41–51.), melyben ugyanúgy tanúi lehetünk a dramaturgiai funkciók árnyalt megkülönböztetésének, mint az értekezés számos más helyén, például Thomas Kyd Spanyol tragédiá-jának tárgyalásakor (114–125.); nem kevésbé érdekes jelentéseket világít meg szerzőnk Francis Bacon Novum Organum-jának értelmezésével (142.). Még kiválóbb, ahogy összehasonlítva elemzi Sir Thomas Wyatt és Edmund Spenser egy-egy szonettjét (94–103.), számos találó észrevétellel, nyelvi és lélektani vonatkozásban egyaránt. Wyatt költeményének elemzése egyúttal szép példája annak is, hogy az értekezés szerzője mennyire békésen és hasznosan, öncélú viták nélkül, mondhatni ökokritikushoz illően tud együtt élni a szakirodalom korábbi véleményeivel. Wyatt szonettjének utolsó két sorát elemezve kitér Szalay Krisztina értelmezésére (99.), mely egészen más jelentést tulajdonított a zárósoroknak, de nem érzi szükségét annak, hogy eltérő eredményeiket szembeállítsa egymással, még kevésbé, hogy a magáénak kizárólagos igazságát, elődjének tarthatatlanságát bizonygassa. Értekezésének jót tesz ez a megengedő alapállás, s nem tesz jót, amikor nagy ritkán eltér tőle. Amikor Vajda Mihály abban látja ember voltunk lényegét, hogy *„szellemünk nekifeszül a természet szellemének"*, Karátson Gábor pedig azt fejtegeti, hogy emberi szellemünknek *„vissza kell térnie a természet szelleméhez"*, szerzőnk gondolkodás nélkül lecsapja a magas labdát: *„Egyikükkel sem értek egyet, hiszen a* visszatérés *és a* nekifeszülés *is azt feltételezi, hogy az ember szelleme a természet szellemétől különálló. Az ökokritikai gondolkodás éppen azon alapszik, hogy az irodalmi művek, mint az emberi szellem megjelenítői, a természet szellemének megfelelően működnek – azzal egységben jönnek létre."* (17.) Csakhogy amit Karátson mond, ahhoz hasonló tételt (egyúttal jámbor óhajt) az értekezésben is találunk: jó volna, ha az ember

megpróbálna ismét harmóniában élni a természettel, most ugyanis nem úgy él. Karátson nem azt mondja, hogy az ember szelleme eredendően külön áll a természet szellemétől, hanem hogy sajnos különvált tőle, s vissza kellene térnie hozzá; ugyanezt hangoztatja az értekezés, amikor végkövetkeztetésében a természettől elszakadt, természeti kapcsolatait elvesztett emberről és az *„újrakapcsolódás lehetőségét”* kínáló ökokritikáról beszél, jóllehet nem ad sok esélyt e lehetőségnek (202.).

Irodalom és ökológia összekapcsolása azonban nemcsak finom megfigyelésekre és termékenyen megengedő állásfoglalásokra adott (gyakran) alkalmat, hanem (ritkábban) sajnos elnagyolt állításokra és rövidre zárt megfeleltetésekre csábított. *„Einstein szerint a modern ember olyan környezetet alakított ki maga körül, amelyhez képtelen alkalmazkodni. Ezt az alkalmatlanságot jeleníti meg a szamárfejűvé változtatott Zuboly csetlő-botló figurája, Jacques melankolikus alakja vagy a részeges Stephano vagy Trinculo kettőse.”* (23.) Érdemleges dolgot mondunk-e Zubolyról, Jacques-ról, Stephanóról és Trinculóról, ha a környezethez való alkalmazkodás képtelenségének azonos példáiként említjük őket? Még kérdésesebbnek érzem a következő megállapítást a Titus Andronicus egyik jelenetéről: *„A darab modern rendezőinek azonban valamiképpen indokolnia kell a monológot (az elsősegélynyújtásban járatos közönség legalább annyit várna, hogy Marcus valamiképpen csillapítsa a lány vérzését, mielőtt a háromperces beszédbe fog – ennyi idő alatt Lavinia akár el is vérezhet).”* (50.) De hát ezt az elsősegély-nyújtási szempontú (szerintem mondvacsinált) problémát, mely közvetlen normaként használja a színházon kívüli világ hasonló élethelyzetét, ugyanennyi erővel (és ugyanilyen durván) szembesíthetnénk Shakespeare és drámaíró szak- és tettestársai összes haldoklójának szinte minden beszédével, ám ehhez több száz év drámaelméleti és színházlélektani tudását kellene zárójelbe tennünk. Már Samuel Johnson is arra figyelmeztetett, éppen Shakespeare-kiadása előszavában, hogy nézőkként bármennyire beleéljük magunkat a színpadi események esetenként valószerű körülményeibe, közben sosem felejtjük el egészen, hogy színházban ülünk, s a színpadon mindennapi életünk megszokott szabályai felfüggesztődnek, s helyette a mű fiktív rendjéhez kell igazodnunk. A reneszánsz dráma harcedzett nézői bizton számíthattak rá, hogy a színpadon megsebzett szereplők, legyen bár sebük (a haldokló Mercutióval szólva) mély, mint egy kút, vagy tág, mint a dóm kapuja, nem fognak meghalni, mielőtt monológjaikat ők vagy/és szeretteik be nem fejezték. Az értekezés mintha ökológiai szempontjának valóságelvű logikáját követve nem mindig venné tekintetbe a tárgyalt művek sajátos játékszabályait. Innen származik minden közvetlen és normatív számonkérése a külvilág ökológiai értékeinek, például amikor Horgas (mégoly ésszerű) kertészeti megfontolásból helyteleníti, hogy Claudiust Hamlet nézőpontjából a kertet felverő gyomokhoz hasonlítsuk: *„Némileg igazságtalan a trónbitorló gyilkos Claudiust a gyomokhoz hasonlítani, hiszen ezek a növények a felfedezések korától gazdaságilag rendkívül fontosak voltak: egyrészt (nagyjából és lassan) helyrehozták a gyarmatosítók okozta ökológiai károkat, másrészt eledelként szolgáltak a mind nagyobb számú állatállománynak.”* (158.) Igaz, ahogy a posztkolonializmusnak, feminizmusnak és számos más irányzatnak, az ökokritikának is joga van ahhoz, hogy megfogalmazza, számára mi „PC” (politically correct) és mi nem az, mégis van valami akaratlanul mulatságos abban, ahogy szerzőnk a dráma világából kilépve megfeddi a normasértést, és megvédi a gyom becsületét. Más jellegű példa, de hasonlóan közvetlen átváltásra vall mű és külvilág közt, amit Shakespeare II. Richárd-jának címszereplőjéről olvasunk: *„Vajon Richárd lusta, gondatlan vagy egyszerűen tudatlan kertész? Nem ismerhette Lippay János munkáját, hiszen hazánkban is csak 1664-ben jelent meg a* Posoni kert. [...] *a tudós kertész könyvében részletes leírást találhatunk a különféle növények ültetésének idejéről, módjáról, a kert megfelelő formájáról.”* (137.) De hát ha előbb jelent volna meg a mű, éspedig Angliában, akkor Shakespeare drámájának szereplője olvashatta volna? A feltételezés olyan kedvesen humoros, hogy szándékos iróniára gyanakodnék, persze örömmel, ha az idézett szövegkörnyezet megengedné. Mindez nem általános elvi átgondolatlanságra, hanem csupán alkalmankénti figyelmetlenségre vall, de éppen ezért elkerülhető lett volna.

Ugyanezt mondhatom az értekezés nyelvéről, mely nyelvhelyességi és stiláris tekintetben egyaránt rendkívül igényes, amellett jó ritmusú, természetes hatású, magabiztos értekező próza, helyenként azonban olyan nyelvtani

hibák éktelenkednek benne, amilyeneket egy ilyen nyilvánvalóan jó stiliszta legföljebb figyelmetlenségből hagyhatott szövegében. Azt megértem, hogy egy hosszú összetett mondat vége felé kihagy szerzőnk ébersége, és becsúszik valami nyelvtani zavar: „*...a kurrens ökokritikai gyakorlatot némiképp meghaladva, az irodalom leglényegének, az irodalmi szövegek életteliségének, a mintegy négyszáz éves szövegekben ma is lüktető, szinte fizikilag tapintható természetközeliséget vizsgálom*". (11–12.) Az is megérthető, sőt valamennyire talán védhető is, hogy élettelen állítmány után mégis személyre vonatkozó névmás következik: „*Az egyik legkedveltebb példa Henry David Thoreau munkássága, aki irodalmi jelentőségét rövid remeteélettel emelte, és ezért a művészileg magasabb színvonalú, de konzervatívabb szemléletű szerzőknél hitelesebb példának tűnik a kritikusok szemében.*" (15.) Érthetetlenebb, amikor hiába várunk a mondat tárgyára: „*Fontos megjegyeznünk, hogy ezek a szimbólumok a legtöbb esetben a korszak sokat alkalmazott közhelyei, Shakespeare* [...] *azonban új jelentéssel tölti meg.*" (26.) Bosszantó egyeztetési zavar keletkezik, amikor többes számú főnévhez egyes számú ige társul: „*A darab modern rendezőinek azonban valamiképpen indokolnia kell a monológot.*" (50.) Valami ehhez hasonló zavar támad, csak főnevek közt, a következő mondatban: „*A kertben elszunnyadó őrökkel számos népmesében találkozunk, és Vörösmarty* Csongor és Tündé-*jének is fontos momentuma.*" (152.) Nem folytatom: az ehhez hasonló kisebb-nagyobb nyelvi hibák utólag is könnyen javíthatók, de épp ezért egy gondos újraolvasással bizonyára elkerülhetők lettek volna.

Végül még egy szó az értekezés ökológiai programjának társadalmi esélyeiről. Megvallom, nekem rokonszenves az ökokritikai irányzat elkötelezettsége, főként, ha valaki olyan mértéktartóan és önkritikusan képviseli, mint szerzőnk, például az első rész nyomatékos zárómondatában: „*Az ökológiai szemlélet érvényesítése az irodalomtudományban felhívja a figyelmet az ökológiai katasztrófák mindenkit érintő hatásaira – ezek alól egyetlen terület, így az irodalomtudomány sem vonhatja ki magát.* [...] *A reneszánsz ökológiai vizsgálatával tehát az ökológia megújulása, elmélyítése, végső soron: reneszánsza felé teszünk aprócska lépést, és közeledünk egy olyan idilli állapothoz, amelyben ember és természet együttélésének alapszabályai áthághatatlan, mindenkire kötelező, a gazdasági profittól független törvények.*" (33.) Úgy legyen, mondanám, de csakugyan nagyon aprócska lépést tehet az irodalomtudomány az ökológiai idill felé, s nyilván még kevesebbet tehet azoknak az ökológiai katasztrófáknak a feltartóztatására, amelyek viharként közeledő árnyéka ott komorlik az értekezés láthatárán. Szerencsére azonban szerzőnknek sincsenek naiv illúziói, s egy futó képzettársítás erejéig maga is fájdalmas öniróniával villantja föl vállalkozása társadalmi hatékonyságának kérdésességét, Wyatt Whoso List to Hounte című szonettjének egyik szólása kapcsán: „*Az angol eredeti »in a net I seek to hold the wind« szó szerinti fordítása (egy hálóban próbálom megtartani a szelet) még inkább kiemeli a próbálkozás esztelenségét:* [...] *magát a szelet próbálja megkötni, mintha mitikus mesehős (vagy hiába ágáló ökokritikus?) volna.*" (99.) Hogy az utóbbi zárójeles közbevetés mennyire nem pusztán egyszeri, kósza ráismerés, hanem állandóan számon tartott érzet, arról száz oldallal később bizonyosodhatunk meg végképp, amikor az esélytelenség, sőt a hiábavalóság érzékeltetésére ugyanez a hasonlat szolgál: „*Aligha van esélyünk, hogy a rendelkezésünkre álló rövid idő alatt megteremtsük az ökológiai katasztrófa elhárításához szükséges világméretű összefogást, békét és egyetértést. Hogyan foghatnánk be hálónkba a szelet?*" (200.) Ebből lett a kötet megkapóan szép címe is, Hálóval a szelet, nem hagyván lehetőséget hiú ábrándokra. Mindezt megpecsételi a könyv utolsó mondata, végkövetkeztetése, mely nem kevésbé rezignáltan teszi mérlegre vállalkozása társadalmi hasznosságát: „*Az újrakapcsolódás lehetőségét* [ti. természet és ember újrakapcsolódásáét] *a tudományos felfedezésekkel egyesítő ökokritika, ha másra nem jó, legalább a magányunkat enyhíti.*" (202.) Egyúttal azonban Horgas arra következtet, szerintem nagyon helyesen, hogy az esélytelenség perspektívája ellenére érdemes, sőt kötelező megpróbálnunk tenni valamit, a magunk helyén és módján. „*A pesszimizmus azonban semmiképpen nem ad erkölcsi felmentést a cselekvés alól, és ha már sorsom úgy hozta, hogy irodalommal foglalkozzam, elsősorban arra keresem a választ, miként dolgozható ki egy kritikai értelmezésmód, amely korunk ökológiai helyzetére releváns magyarázatokat ad, ugyanakkor nem tesz erőszakot az elemzett szövegeken.*" (200.) Mi több, szerzőnk komolyan veszi saját ökokritikusi dilemmáit, kíméletlenül számot vet önellentmondásaival, beleértve a maga kiváltságos életkörülményeit: „*Sokkal valószínűbb, hogy mint mindig a történelem során, csak a gazdagok és kivételezettek menekülnek meg a legtöbb kö-*

vetkezménytől [ti. a várható ökológiai katasztrófa pusztításától], *mint én és Te, kedves olvasó (hiszen ha ezt a könyvet olvasod, bizonyára nem vagy analfabéta* [ezt köszönöm! – *D. P.*], *jártál iskolába, tiszta vizet iszol, napjában többször étkezel, van ruhád, gyógyszered, talán állásod, lakásod és autód is – a Föld lakosságának egészét tekintve így a kivételezettek kasztjába tartozol).”* (200.) Vagyis jól látszik a dolgozatot életre hívó személyes probléma, s erről eszembe jut, hogy a dolgozat elején szerzőnk többek között annak a tanárának is köszönetet mond, aki *„elmagyarázta: a jó disszertáció alapja egy (talán megoldhatatlan), de nagyon is személyes probléma”* (7.). Bár ebből nyilván nem következik, hogy ha egy disszertációnak ilyen probléma az alapja, akkor ettől az máris jó lesz, Horgas Judité szerintem többek közt csakugyan a mélyen átélt személyes probléma jóvoltából lett PhD-értekezésnek kiváló, azaz *summa cum laude*, könyvként pedig olyan munka, amelynek hibái eltörpülnek érdemei mellett, s bátor kezdeményezésként alkalmas arra, hogy másokat folytatásra ösztönözzön. Minden kezdet nehéz, esendő, reménytelen, gyönyörűséges.

Dávidházi Péter

„EGY EMBER, AKIT MÉG EDDIG NEM ISMERTÜNK”

A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Könyvtára
Az egyes fejezeteket összeállította Birck Edit, Kómár Éva, Mészáros Tibor, Németh Zsuzsa, Varga Katalin. Szerkesztette E. Csorba Csilla
Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 187 oldal, á. n.

Stílszerűen a Magyar Kultúra Napján mutatta be a Petőfi Irodalmi Múzeum a Jókai-gyűjtemény katalógusának újabb kötetét. (A kéziratkatalógust a *Holmi* 2006. áprilisi számában ismertettük.)

Kómár Éva a bevezetőben („Mik a csillagos ég minden csodái egy könyvtárhoz képest?”) *„igazi bibliofil”*-ként aposztrofálja a könyvtárgyűjtő Jókait (11.), aki mindig büszke volt bibliotékájára, és maga is terjesztette legendáját. Többször nyilatkozott róla, szívesen fényképeztette magát könyveivel. (A kötet borítóján is ilyen felvétel látható; Erdélyi Mór fotóján az író a Bajza utcai villa első emeleti dolgozószobájában, nyitott könyvszekrény előtt áll.) Az igazság másik szeletét is megkapjuk, ha hozzáolvassuk a kiadó, Révay Mór János megjegyzését Jókai olvasási szokásairól: *„Eleinte magam is sokszor felhívtam figyelmét egy-egy híres könyvre, de észrevettem, hogy nemigen érdekli.* [...] *A korabeli fel-feltünedező írókat megismerte egy-egy kisebb novellából, rajzból* [...] *de nagyobb terjedelmű munkáikat nem olvasta. Honnan is vett volna időt ahhoz, hogy olvasson?”* (15.) A nagy tapasztalatú, jó emberismerő kiadó szavait most a katalógus igazolhatja: a 873. tétel Lev Nyikolajevics Tolsztoj Kreutzer-szonátá-ja német fordításban. Más Tolsztoj-művet, regényt azonban nem találunk.

A két megállapítás együtt és egyszerre igaz; pontosan megszabja, mit kereshetünk és mit nem Jókai Mór könyvtárában. Aki a művelt nagypolgár olvasmányait, azaz a kortárs magyar és világirodalom sorozatait nyomozza benne, bizony csalódni fog. Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Madách Imre vagy Kemény Zsigmond művei után hiába böngésznénk. Vörösmarty Mihály is csak Shakespeare-fordítóként, Csiky Gergely pedig Shakespeare-kommentátorként van jelen (816–818. tétel). Nem szerezte be a XIX. századvég nagy pozitivista összkiadásait a hazai klasszicizmus és romantika költőiből, íróiból. A két kivétel – Eötvös József (132–141. tétel) és Mikszáth Kálmán (684–696. tétel) – azért elgondolkodtató, mert az ő kiadójuk is a Révai Testvérek Irodalmi Intézet volt, ezért további vizsgálódásnak kell majd eldöntenie, saját beszerzésről vagy kiadói ajándékról van-e szó. Czóbel Minka és Erdős Renée verseit (99. és 147. tétel) birtokolta – ugyanakkor a Bajza utcai szalon gyakori íróvendégei, Gárdonyi Géza vagy Herczeg Ferenc sem szerepelnek kötettel, holott rövidebb munkáikról Jókai véleményt nyilvánított.

Hasonló a helyzet a kortárs világirodalommal, holott diákkora óta olvasott németül, franciául, angolul és olaszul az akkoriban természetes latin mellett. Flaubert, Maupassant, Daudet, másfelől Turgenyev, Dosztojevszkij munkáit hiába nyomoznánk. Róluk a sajtóból tájékozódott: saját lapjai és más újságok híreiből, ismertetéseiből, tárcanovelláiból. Mindez viszszamenőleges hatállyal is igaz: talán sokakat

meglep, hogy azokat a váltig emlegetett francia szerzőket (írókat, történészeket) sem szerezte be utólag könyvtárába, akikért a márciusi ifjúság tagjaként maga is lelkesedett 1848 előtt.

Jókai szerette – a szónak mindenféle értelmében – a szép könyveket, a bibliotéka valóban megfelel a *bibliofil gyűjtemény*ről alkotott elképzeléseinknek. Sikeres íróként, a kiegyezés után azt is megengedhette magának, hogy a legjobb könyvkötőműhelyekkel dolgoztasson, és az eredetileg papírfedelű kiadásokat az 1870-es években Méhner Vilmossal, az 1880-as évek végétől Gottermayer Nándorral köttesse újra (22–23.). Keretdíszek, aranyozott feliratok, növényormamentikájú és pávatollas előzéklapok, különféle élmetszések varázsolták e köteteket iparművészeti alkotássá. Fontos volt számára az adott könyv illusztráltsága és az illusztrációk minősége is. Ez akkor figyelhető meg jól, ha közkeletű, sok kiadásban forgó művekről van szó. Valóságos gyűjteménye volt a BIBLIÁ-ból. De kedvence Luther német nyelvű szövegének kétkötetes, 1876/1877. évi stuttgarti kiadása volt, Gustave Doré illusztrációival (57. tétel). Arany János balladáit a Zichy Mihály rajzaival ékesített albumban birtokolta (19. tétel). Dante ISTENI SZÍNJÁTÉK-a is egy 125 metszettel illusztrált, 1893-as német kiadásban maradt ránk (113. tétel). Mindez azonban nem volt öncél vagy a siker fitogtatása.

A Doré illusztrálta BIBLIA három regényében is motívumként szerepelt: FEKETE GYÉMÁNTOK, AHOL A PÉNZ NEM ISTEN, AZ ÉLET KOMÉDIÁSAI (12–13.). Ez átvezet bennünket a bibliotéka igazi rendeltetéséhez: írói *szakkönyvtár*ként gyarapodott és működött évtizedeken át. Szótárak, lexikonok, enciklopédiák, életrajzok, útleírások sorjáztak benne féltucatnyi nyelven. Belőlük merítette Jókai azokat a földrajzi, természettudományos, történelmi, technikai ismereteket, amelyek ma is lenyűgözik az olvasót. Ennek köszönhető, hogy pusztán a művekből nem állapítható meg: járt-e Jókai az adott helyen vagy sem – az ábrázolás egyenletes térben és időben. A nem nagy előkészítéssel és körültekintéssel elindított kritikai kiadás számos kötetének jegyzetanyaga bővíthető ezután a könyvtár és a Jókai-művek egybevetésével. Ilyen kézikönyvek létrehozásában maga is örömmel működött közre. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN (736. tétel) Rudolf trónörökös kezdeményezte nagy vállalkozásában elvállalta a magyar főszerkesztést; huszonegy, ehhez készült acélmetszetet külön bőrtokban is őrzött. Az ezredéves ünnepségekkel elindított monografikus áttekintésben, a „Borovszky"-ban (MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI) az első kötet beköszöntő előszavát írta.

A könyvgyűjteményt egyfajta *kultuszkönyvtár*ként is értékelhetjük, hiszen jelenleg is 377 Jókai-kötet található benne. Magyarul – olcsó kiadásokban és a százkötetes nemzeti díszkiadásban egyaránt – és nyolc idegen nyelven: németül, angolul, franciául, olaszul, lengyelül, csehül, svédül és finnül. A katalógus bevezető tanulmányában külön alcímet kaptak a dedikációk (21–22.) – méltán. Az előbbinél nem kevésbé érdekes irodalomszociológiai feladat lesz annak a kapcsolati hálónak a megrajzolása és stiláris elemzése, amely az írófejedelmet körülvette. Némelyik első rápillantásra is valóságos regényt takar. A 8650. tételszám alatt Czakó Zsigmond bibliája található: a tragikus sorsú magyar drámaíró, a hazai romantika egyik legnagyobb ígérete Jókai párbajpisztolyával lőtte főbe magát 1847-ben – Petőfi és Arany versei mellett Jókai cikkel búcsúztatta. Rudolf trónörökös EINE ORIENTREISE című kétkötetes útleírását ajándékozta az írónak, azzal a névvel, amelyet a „magyar Habsburg" illúziójában reménykedő Jókai adott neki: *„Rezső / 1883 januarius 6*^{kán}*."* A 785. tétel Rudnay Józsefné társszerzőként jegyzett Veres Pálné-életrajzát fedi, dedikációja pedig egy 1859-es balatonfüredi találkozás élményét idézi föl, amely az akkori serdülő leánykára meghatározó erővel hatott. Ha tudjuk, hogy az asszonynév Veres Pálné leányát rejti, kerekké lesz a történet. A fiatal Bródy Sándort Jókai mentette ki a josephstadti katonai fogdából, ahová azért került, mert felpofozta anyját káromló őrmesterét.

Jogos tehát a dedikáció szövege AZ EZÜST KECSKE című regény elején: *„Móricz bácsinak / legmélyebb hódolattal leghálásabb / embere / Bródy Sándor."* (67. tétel.) További vizsgálódást igénylő kötet Shelley német nyelvű, 1844-es lipcsei kiadása (820. tétel). Benne ugyanis elsődleges posszesszorként Petőfi Sándor neve olvasható, a *„Jókay Móré"* bejegyzés későbbinek tűnik. A kötetet Jókai 1848-ban még a közös, Dohány utcai lakásban látta Petőfi tulajdonaként, ám a költő javainak 1850-es foglalási jegyzékében már nem található. Német, francia, latin margójegyzetei is magyarázatra várnak. Minden

bizonnyal ez volt Petőfinek az a kötete, amelyet az eredetiből történő fordítás során is keze ügyében tartott, és amelyet Horváth János 1922-ben hiába keresett.

Természetesen a katalógus nem az egymással összefüggő, utólag leírható funkcionális rendben közli az állományt, hanem kiadványtípusok szerint. A könyvanyag (címleírása Kómár Éva és Németh Zsuzsa munkája) jelenleg 917 meglévő és 49 lappangó művet tartalmaz. Vonatkozóan a közeli feladat, mivel nemtörődömség és háborús kár is ritkította, az állomány szembesítése lehet a korábbi összeírásokkal, kivált az 1912-essel, amikor Jókai immár két családjától a hagyatékköztulajdonba került. Az egyetlen ősnyomtatvány, Heltai Gáspár CANCIONALE, AZ AZ HISTORIAS ÉNEKESKÖNYW... című kiadványa (Kolozsvár, 1574) *„állami letét”* megjegyzéssel a nemzeti könyvtárba, a mai Országos Széchényi Könyvtárba került, mivel ott nem volt ép példány. Ma is mindössze két teljes példányt ismerve, nem volna érdektelen tudni: megvan-e és milyen állapotban Jókai könyvtárának egykori dísze?

A hagyaték harminckétféle folyóiratot őriz. Elsősorban persze az általa alapított és szerkesztett lapokból meg olyan külföldiekből, ahol publikált vagy írtak róla. Itt találhatjuk meg – és ez már a harmadik kutatási feladat – a regény- és novellaforrások újabb hányadát is (23.). E téren is előnyben részesítette az enciklopédikus és tudományos ismeretterjesztő orgánumokat, kivált, ha azok szépen illusztráltak voltak, mint a *Le Tour de Monde* vagy a *Les Trois Règnes de la Nature* (27). A könyvek és a folyóiratok között érdekes átmenetet képez a híres Larousse-enciklopédia, amelynek tizennégy kötetét feltehetően Jókai rendelte meg (630. tétel), és amelyet két pótkötet egészített ki. A későbbi pótlásokat azután a *Revue Encyclopédique* füzetei tartalmazták, amelyek azonos kötést kaptak, mint az alapmű (993. tétel). Mivel a pótfüzetek sora 1894-gyel, az ötvenéves írói jubileummal véget ér, valószínűleg az történt, hogy az évfordulóra a kiadó küldte meg őket visszamenőleg is. Megjegyzendő, hogy a pótfüzetek – szemben az enciklopédiával – már illusztráltak, elsősorban a szaporodó technikai újdonságok rajzaival.

Alacsony tételszáma (999–1021.) ellenére igen érdekes a kisnyomtatványok gyűjteménye. (Egybegyűjtésük és leírásuk Mészáros Tibor munkája.) Ki őriz meg egy színházjegyet? Most találkozhatunk ilyennel is, mégpedig a Vígszínház 1896. május 1-jei nyitó előadására (a plakáttal együtt), amikor Jókai darabját, A BARANGOK VAGY A PEONIAI VOJVODA című társadalmi szatírát játszották. (Nem *b*arangok, mint a 28. oldalon és az 1002. tételben olvasható; családnévről van szó!) Ki tartja számon a zenetörténetben, hogy az írói jubileumra két indulót, továbbá *„kultur csárdás”*-t és keringőt is ajánlottak? De az alkalomra komponált induló köszöntötte már 1881-ben a komáromi szülőházon elhelyezett emléktábla avatására gyülekező közönséget is. Írófejedelem voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy öt gyászjelentés hírlelte halálát: Jókainé Nagy Bella mellett a Kisfaludy Társaság (1860 óta volt tagja), a Petőfi Társaság, amelynek első elnöke volt, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. és a trieszti biztosító, az Assicurazioni Generale (igazgatótanácsi tagja volt).

Sajátos része a hagyatéknak a lapkivágatgyűjtemény (1022–1024. tétel), amely – Varga Katalin feldolgozásában – több száz darabot őriz. Az első ilyen együttes 1899-ből való, és a Le Courrier de la Presse sajtófigyelő ügynökségtől származik. Legfeljebb az utókor csodálkozhat azon, hogy a nemzetközileg jegyzett író második házassága milyen hírértékkel bírt Európa francia nyelvű sajtójában. Halálának visszhangját az Argus de la Presse (Párizsban) és a „Figyelő Ujságszelvény Vállalat (Budapest VII., Nyár u. 8.)” összegyűjtött anyaga szemlézte Madridtól Szentpétervárig. A magyar nyelvű sajtó pedig Clevelandtől, a kivándoroltak lapjától Bukarestig terjedt; a hírlapok és az irodalmi folyóiratok mellett olyan szakközlönyök is kötelességüknek érezték, hogy cikkel búcsúzzanak Jókaitól, mint a *Gazdasági Mérnök*, a *Gyógyszerészi Közlöny* vagy az *Izraelita Tanügyi Értesítő*. Sajtótörténeti fontosságú, hogy magyar sajtófigyelő működéséről a századfordulón eddigelé semmiféle ismeretünk nem volt.

A Lengyel János tervezte kötet nemcsak kézikönyv a Jókai-kutatás, a magyartanárok és az igényesebb olvasók számára, hanem egyszersmind gyönyörűséges album is. A pávatollas előzéklap visszautal a magyar könyvkiadás művészeti aranykorába, és ezt a benyomásunkat a jól válogatott és kivitelezett képmelléklet végig megtartja. Gondolom, eséllyel indulhat a mai szép könyvek éves versenyében.

Mindezek után érdeklődéssel várjuk a Jókai-gyűjtemény harmadik kötetét, amelyet va-

lóban csak irodalmi muzeológusok és művészettörténészek állíthatnak össze. Hiszen tárgyi hagyatékáról, híres gyűjteményeiről, a jubileumra neki küldött ajándékokról lesz benne szó. A kézirat- és könyvkatalógus után reméljük, nem kell sokáig várnunk.

Kerényi Ferenc

ÉSZREVÉTELEK SPIRA GYÖRGY KÖNYVÉRŐL

Spira György: Széchenyiről
Logod Bt., 2005. 290 oldal, 2500 forint

Spira György 2005-ben volt nyolcvanéves. Tiszteletére a Logod Bt. Széchenyi István szeptember 21-i születésnapjára megjelentette SZÉCHENYIRŐL című könyvét, melyben a szerző Széchenyi-tanulmányainak új válogatását tette közzé. Spira Széchenyiről írta doktori értekezését (1848 SZÉCHENYIJE ÉS SZÉCHENYI 1848-A, Akadémiai Kiadó, 1964), könyvét népszerűsítő formában is megjelentette 1979-ben (SZÉCHENYI A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOMBAN). A Szépirodalmi Kiadónál 1991-ben kiadott SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MŰVEI három kötetének főszerkesztője, a kiadvány összehangolója, az 1847 és 1851 között írott írások, naplók válogatója és szerkesztője ugyancsak ő volt. De írt mást is Széchenyi Istvánról. AZ ÚJJÁÉLEDŐ SZÉCHENYI VAGY A LEGNAGYOBB MAGYAR SZATIRIKUS címmel megrendelt, ám le nem forgatott filmforgatókönyvét 1995-ben a Széphalom Könyvműhely adta ki. Más köteteiben is foglalkozik Széchenyi személyével: NÉGY MAGYAR SORS című könyvében (Magvető, 1983) éppúgy, mint a JOTTÁNYIT SE A NEGYVENNYOLCBÓL! (Gondolat, 1989) vagy a VAD TŰZZEL (Osiris, 2000) című tanulmánykötetekben.

Spira a magyar történettudomány egyik legmagasabb szintű művelője, a szerkesztés és könyvalkotás nagy mestere. VAD TŰZZEL című kötete egész történelmi korszakot idézett fel kisebb-nagyobb résztanulmányok segítségével; az eddig nem említett A PESTIEK PETŐFI ÉS HAYNAU KÖZÖTT (Enciklopédia, 1998) című sajátos történelmi dokumentumkrónika – műfaját meghatározni is nehéz – apró részletek összeépítésével, szépprózai eszközökkel, a krónikás precizitásával idézte fel, mi történt 1848–1849-ben Pest-Budán.

Most megjelent könyve sodró erejű olvasmány. A közölt tanulmányok esetében ez alkalommal nem az eredetiség volt fontos, hiszen a kötet minden írása megjelent már korábban, hanem a személy, akit a cikkek megidéznek. Meg a történész algoritmusa.

A SZÉCHENYIRŐL szóló munka igen jól tagolható. Három nagy egységből áll. Két bevezető tanulmány a könyv első egysége.

„Széchenyi szelleme csak akkor térhetne nyugovóra, ha az egymást váltó nemzedékek szívében és elméjében találná meg illő helyét. Az utókor azonban nem szívében és elméjében, csak városainak közterein állítja fel szobrait, nem szívében és elméjében, csak száján hordozza nagy nevét. A halott Széchenyi – akár az élő – nem fényleni, hanem hatni akar, de a halottat is – akár az élőt – éppen azok fogadják leghűvösebben, akik számára legtöbb a mondanivalója, s azok magasztalják leghangosabban, akik legkevésbé érhetnek lábának nyomába.”

Udvariatlan beköszöntő.

A tanulmány címe: SZÉCHENYI TRAGIKUS ÚTJA. Spira felidézi az életében is félreértett-félremagyarázott, bonyolult ellentmondások és helyzetek között élő Széchenyi István politikusi pályáját. Az ellentmondások, nemegyszer önellentmondások láttatása a tanulmány nagy értéke. Sűrű szövésű írás ez. Aprólékosan részletező, mégis *egyetlen*, nagy indítékból formált. Emlékeztetnék az ellentmondásokra, melyekre Spira felhívja figyelmünket. A felsorolásban néhány kiegészítésem is szerepel.

A magyar nyelvművelés céljára akadémiát alapító Széchenyi István gróf – élete végéig németül írja naplóit. Kíméletlen őszinteséggel ostorozza honfitársait – nincs nála önzetlenebb harcosa a magyarság ügyének. Nyugati kultúrán nevelkedik – Magyarországon akarja tapasztalatait gyümölcsöztetni. Ifjúkorában katona, tele vadsággal, de önváddal is; hívő katolikus – aki egész életében kacérkodik az öngyilkossággal, s így is fejezi be földi pályafutását. Fiatalkorában folytonos szerelmi ügyektől szenved – de tíz évig képes állhatatos hűséggel, látszólag reménytelen helyzetben imádni egy asszonyt, aki másnak a felesége. Közben lóversenyt létesít, akadémiát alapít, hidat épít. Könyvet ír a hitelről. Felismeri, hogy a rendi keretek nem alkalmasak arra, hogy az ország egészsé-

gesen fejlődjék, felismeréseit könyvekben fogalmazza meg. Nemes, aki ostorozza osztályos társait – a változást mégis tőlük reméli. A polgári átalakulás és a kapitalizmus híve, de abban bízik, hogy a feudális tulajdonviszonyok megváltozása vértelenül is megtörténhet. Ugyanez más szavakkal: a rendi keretek megváltoztatásának forradalmi programját nem forradalmi úton kívánja elérni. Tudja, hogy Magyarország fejlődése a birodalom egészét is érinti. Óvatos. Nem akar vérontást. A hatalom oldaláról reméli a reformokat. Közben kiharcolja, hogy a Pest és Buda között épülő első állandó hídon nemesek, polgárok, jobbágyok egyaránt hídpénzt fizessenek. Ez olyan precedens, mely radikálisan ássa alá a társadalmi kötöttségeket. Egész életében az *értelem* felsőbbségében bízik, hogy minden ember, bárki is az, az *értelem* mindent felülíró szavát fogja követni – a felvilágosodás elkötelezett híve, aki szerint csak *„a szellemi alapokra"* épülő jövendő lehet képes megváltoztatni a világot.

Széchenyi persze *maga* is tisztában van politikusi pályája veszélyeivel. Változzék a világ – gondolja –, de ne forduljon fel fenekestül. E félelemből táplálkozik következetes hűsége a Habsburgokhoz, távolságtartása a nála radikálisabb, bár azonos oldalon álló Kossuthtól – miközben nincs nála kitartóbb harcosa a polgári átalakulásnak. Fokozatosan magára marad. Sokan indulnak a nyomában, de ő ragaszkodik elveihez: Magyarországnak sem felrúgni, sem kockáztatni nem szabad a Habsburgokkal való szövetséget. Óvatosságát nem tartják indokoltnak a társadalmi átalakulás hívei. Kormányhivatalt vállal, így az ellenzékkel ellentétes oldalra kerül. Nyolc év Kossuthtal vívott harca után 1848 márciusában önmaga felett is győz: a váratlan forradalmi helyzetben szövetséget köt Kossuthtal és az ellenzékkel. Maga is aktív. A forradalom Bécs után Pesten is győz. A szorongatott helyzetben az uralkodó mindenben enged. Úgy tűnik: Széchenyi félelmei túlzottak voltak. Megalakul az első felelős magyar kormány. Széchenyi miniszter lesz.

Aztán lassan elsötétül minden…

Nem tudja megvalósítani közlekedési terveit. Nincs pénz. Az osztrák uralkodókörök a nemzetiségek közötti feszültségek élezésére törekednek. Kétségbeesetten látja: küszöbön egy horvát–magyar háború. 1848. augusztus 27-én az osztrák kormány emlékirata törvénytelennek mondja a császár márciusi engedményeit. 31-én a császár tudatja, hogy a birodalom két része közötti ellentéteket az osztrák kormány memoranduma alapján kell megoldani. Széchenyi teljesülni látja a végzetet. Idegei felmondják a szolgálatot. Szabadságot kér és kap minisztertársaitól. Cenk felé utazik. Háromszor kísérel meg öngyilkosságot. Az őt kísérő Almási Balogh Pál orvos egy döblingi magán-elmegyógyintézetbe szállítja. Itt él haláláig. 1856-tól újra aktív. Figyel. Ír. Változásban reménykedik. Tevékenyen sietteti az 1849 utáni gyűlölt, elnyomó rendszer névadójának, Alexander Bach báró belügyminiszternek 1859. augusztus 22-i bukását egy Angliában névtelenül kinyomtatott Blick című könyv révén, melynek 1858 végi megjelenésével végképp magára vonja a rendőrhatóság figyelmét. 1860. március 3-án reggel házkutatást tartanak nála meg azoknál, akiket a vele való gyakori érintkezés gyanúba kever. Ír a rendőrminiszterhez még, de nem kap felmentő választ. Elmegyógyintézet vagy börtön – úgy tűnik, ez következne. Április 8-án öngyilkos lesz.

Spira ezekkel a szavakkal fejezi be tanulmányát: *„Így lesz Széchenyi utolsó, életét kockára vető vértanújává annak a szabadságharcnak, amelyet egy évtizeddel elébb csak hiábavaló áldozatvállalásnak ítélt. S így hirdeti elmúlásával, amit múló napjaiban maga is váltig tagadni próbált: hogy nagy célokat nem mindig érhetünk el nagy áldozatvállalás nélkül, de a nagy áldozatok mindig megtermik a maguk gyümölcseit."* Ma is erős az áthallás: 1956-ra gondolunk. A szerző 1959-ben írta tanulmányát. Csak öt év után, 1964-ben jelenhetett meg magyarul (angolul 1965-ben, oroszul 1986-ban). Később, 1983-ban Négy magyar sors című munkájának egyik esszéjeként tette közzé ismét Batthyány, Petőfi, Kossuth sorstörténete mellett.

Melyik Széchenyinek higgyünk? Annak-e, aki egész életével a véráldozatokat követelő forradalom elhárításán dolgozott, vagy annak, aki önként vált áldozattá?

1826. február 19-én ezt írta naplójába: *„Érzem, hogy a szellemvilággal szoros kapcsolatban vagyok. Az ördög ez, vagy a jó szellemem, nem tudom. Ha az első* – […], *ha a második, akkor Magyarország nemzet lesz!"* Ez az elragadtatott naplószöveg küldetéstudatról árulkodik. Olyan embert idéz, akinek új gondolatai, nagy felismerései vannak. Boldog ettől. Törékeny boldogság ez. Felismeréseit, magasrendű eszméit egy elmara-

dott országban elevenné tenni – embert próbáló feladat. Egész élete ezt példázza. *Bonyolult kényszerhelyzetekben, kompromisszumokban, napi küzdelmekben.*

Mond nekünk, mondhat nekünk valamit – ma?

A kötet második írása a válasz. A Széchenyi világának küszöbén – Széchenyi István Válogatott Művei bevezető tanulmányaként jelent meg 1991-ben, Széchenyi születésének kétszázadik évfordulóján. A tanulmány funkciója – akár a válogatott írások három kötete esetében – most is hasonló: bevezetni az olvasót Széchenyi világába: *„Széchenyivel* [...] *nem mint időtlen, »örökérvényű« igazságok hirdetőjével, hanem mint a maga korának szülöttével és a maga korában uralkodó viszonyok megjobbításán fáradozó emberrel érdemes ismeretséget kötni."*

Íme a történész ars poeticája: „általában" – nincs Széchenyi, mint ahogy egyetlen emberi lény sincs „csak úgy általában". Csak meghatározott helyzetekben. Mint ahogy történelem sincs „csak úgy általában". *„Aki tehát belevág ennek a három kötetnek az olvasásába, nem készülhet pusztán gyönyörködtető időtöltésre, hanem nagyfokú szellemi összpontosítást igénylő s egyben érzésvilágát is próbára tevő munkára kell, hogy elszánja magát...* [H]*a hajlandó szembenézni a Széchenyi-művek sorai közül kimondatlanul is folyvást nekiszegeződő kérdéssel: te szintén megteszel-e minden tőled telhetőt a hazai állapotok jobbra-fordításáért? – akkor láthatárát mérhetetlenül tágító s ezzel fáradozásáért sokszoros ellenszolgáltatást nyújtó gondolati építménynek lépi át küszöbét."*

A könyv második, központi egysége lefedi Széchenyi egész életútját. A szerző nem kíván minden életrajzi momentumot azonos súllyal bemutatni, *a szemlélet fontos számára,* mellyel Széchenyi politikusi pályáját felidézi.

Olvasatomban a könyv e központi, nagy egységének – négy kisebb tanulmány mellett – négy fontos pillére van. Az első a nemzetiségi kérdésről szól; a második címe: Széchenyi a vízválasztón; a harmadik: történet egy 1848 januárjában írott névtelen levélről és a milánói forradalomról; a negyedik a döblingi Széchenyit idézi, akinek két öngyötrő levelét közli a szerző németül és magyarul, korrigálva Károlyi Árpád 1921-ben kiadott forráskiadványát. A könyvnek ezt a részét egy opponensi vélemény zárja, mellyel Spira György az Önismeret-et újraalkotó Sashegyi Oszkár előtt tiszteleg. Ez a fent említett négy rövidebb írás egyike. A fennmaradó három közül az első bepillantást enged a Hitel írójának hitelviszonyaiba; a második egy Széchenyiről készült szatirikus rajz több változatáról szól; a harmadik pedig azt tárgyalja, hogy hol tartotta üléseit a Batthyány-kormány. A cikkek egy történészpálya sokszínűségét igazolják.

A könyv ezt követő, harmadik egysége Széchenyi utóéletével, politikai és történettudományi megítélésével foglalkozik. Így érkezünk vissza a nyitó tanulmányban felvetett kérdéshez: hogyan lehetne eleven Széchenyi szellemisége; miképp gondolkodjunk politikáról, történelemről az ő szellemében?

Széchenyi és a nemzetiségi kérdés a címe az írásnak, melyben Spira Széchenyi egész életútját tekintve hiteles áttekintést ad a grófnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról. Spira úgy látja: ez a kérdés máig megoldatlan. Igen óvatosan fogalmaz. Nem véletlenül, hiszen neuralgikus pontról van szó. Pedig az 1848–49-es időszak nemzetiségi problémáit Spira György tárta föl a legteljesebben, legsokoldalúbban. Könyvet is írt erről (A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán, 1980), de köteteiben is tett közzé e témát érintő tanulmányokat.

Ha bármely etnikum prioritását törvények szentesítik – más etnikum feletti diktátumokat törvényesítettünk. Így történt ez a kiegyezéskor is: a magyarság kiemelt pozíciót kapott az osztrákoktól. Hosszú távon ez időzített bombának bizonyult. 1848-ban Magyarországon mindenki polgárjogot nyert, bármely etnikumhoz tartozott is. Ez nem elegendő? Kell még ezenkívül más? *„Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség..."* – mondta Kossuth Lajos 1848. március 28-án az alsótábla kerületi ülésén. A magyarországi nemzetiségek nem így gondolták... 1844-től Magyarország közigazgatásának nyelve a magyar lett az addigi latin helyett. A magyarok számára az ügyek intézése anyanyelvükön folyt. És a románok, horvátok, szerbek, szlovákok stb.? Ha a magyarságnak külön jogai vannak, megkülönböztetést tettünk a többi etnikum kárára. Példa erre a katonaállítási törvény 1848 augusztusában. *„Aki magyarul nem tud – ne lehessen tiszt"* – mondja Teleki László. Széchenyi ellenzi: *„annyi kevert népek vannak, jogaikat megosztottuk, ne keserítsük az által ezen gyönyörű*

lépést, mely által minden nemzetek háladattal fognak viseltetni, hogy megint valami erőszakot gyakoroljunk...” – tehát a „magyar” joggyakorlatot Széchenyi etnikum fölöttinek tekinti. Úgy gondolja: minden embert azonos jogok illetnek meg. A parlament Teleki javaslatát szavazta meg. Etnikai különállást szentesített? A magyar többség prioritását? Érthető, hogy 1848-ban így történt, de szomorú is egyben. Az a közösség, melyre akkor olyan nagy szükség lett volna, nem jött létre. Könnyű volt éket verni magyarok és nem magyarok közé...

A tanulmány pontosan követi Széchenyi álláspontjának változásait. Fejlődő nemzeti érzés, izmosodó nemzetiség korában vagyunk. A gróf pontosan érzi a veszélyt. 1842-ben elmondott híres akadémiai beszédében, még a magyar nyelv 1844-es hivatalos közigazgatási nyelvvé válása előtt figyelmeztet. Magyarnak lenni Széchenyi számára emelkedett nemesség, az igazságos államkonstrukció újragondolását és megteremtését jelenti – ezért tekinti fiatalnak a magyarságot, öregnek a németséget, mert ők már az államépítés e fázisán régen túl vannak, *„megcsontosodtak”*! –, ehhez próbálja alkotótársul megnyerni a más nemzetiségűeket, kínosan ügyelve, hogy a magyarság ne uralkodjék törvényeivel a kisebbségeken. Széchenyi jól ismeri, érti a problémát, de csak a megoldás kapujáig jut el. 1849 után a magyarság helyzete megváltozik. Széchenyinek nincs lehetősége befolyásolni az eseményeket. 1860-ban, a döblingi tébolydában írott utolsó művében, a DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG-ban azt írja: 1848–49-ben a nemzetiségek irigyelték a magyarok elnyert szabadságát, ezért lettek a korábbi status quo visszaállításához ragaszkodó Habsburgok szövetségesei. Úgy látja: a nemzetiségek – csalódván a Habsburgokban – 1860-ban abban reménykednek, hogy Magyarország végre visszanyeri szabadságjogait. *„Másvalaki, aki a magyarok jogait nem tagadta egyenesen, azt mondta: »A magyarok kívánságát a legjobb akarattal sem lehet teljesíteni, egyszerűen azért nem, mert különben Ausztria többi népe is követelne valamit.« Micsoda fennkölt értelmezése a jognak! Valaki kéri, hogy végre fizessék meg neki a tartozást. De nem fizetnek, mégpedig azért nem, hogy következetesek maradjanak, hisz különben másoknak is kellene valamit fizetni! – De tartoznak-e nekik? Nem! Hát akkor ne adjanak nekik semmit; ha azonban mégis volnának követeléseik, úgy teljesítsék azokat is! Végtére is nem pénzről van szó, amit számlálgatni lehet, s amiből könnyen kifogyhat az ember, hanem olyan javakról, mint önkormányzat, gondolat- és szólásszabadság, a kormány ellenőrzése stb. stb., melyeknél, mint a tapasztalat mutatja, az adományozó en dernière analyse bizonyosan többet nyer, mint az, aki kapja.”**

A kérdés megoldásában Kossuth jutott a legmesszebbre 1851 áprilisában franciául megfogalmazott, 1859 áprilisában kiegészített, de soha meg nem valósult alkotmánytervezetében. Ezt is Spira tette közzé példamutató pontossággal, tanulmány kíséretében (KOSSUTH ÉS ALKOTMÁNYTERVE, Debrecen, 1989). *„Magyarország és a többi Európa keletén élő néptörzs szabad állami és nemzeti léte elnyeletéstől és idegen hatalmak túlsúlyától csak egy föderáció által óvható meg”* – idézi Spira Kossuthnak egy piemonti kereskedőhöz, Carosinihez írott levelét. Ám a nemzetiségi kérdés megoldása tekintetében Kossuthnak azok az elképzelései a legelevenebbek számomra, melyeket az önkormányzatok működésére vonatkozóan dolgozott ki. Javaslatai ma is megkülönböztetett fegyelemre méltók. Különböző nemzetiségű közösségek egymás iránti toleranciájára, eleven, mindenkor aktuális és megalkotandó megegyezésére ad példát.

1867-ben a magyarság kiemelt helyzetbe kerül. Könnyen felejti korábbi nyomorúságát, kisebbségi s elnyomott helyzetét. *„Az ország kormányzatát 1867-ben kezükbe vevő magyar nemesi politikusok pedig – bármennyire szívesen hirdették is magukról, hogy Széchenyi és Kossuth művének folytatói – még kevésbé vállalkoztak arra, hogy komolyan szembenézzenek a nemzetiségi kérdéssel. S ennek a mulasztásnak az árát a következő nemzedékek fiainak mind a mai napig újra meg újra meg kellett adniok”* – mondja Spira tanulmányának nyugtalanító zárómondata.

Nem lehet következmények nélkül kitérni a probléma elől. Amit egy korszak nem old meg, előbb vagy utóbb újból szembenézésre késztet.

SZÉCHENYI A VÍZVÁLASZTÓN a címe a középső rész második fontos írásának. Spira feltünteti dolgozata végén a megírás évét (1985), sőt egy alcímet is illeszt hozzá: RÉSZLET EGY VÁZLATOS SZÉCHENYI-PÁLYAKÉPBŐL. Az alcímet az indokolja, hogy a szerző korábban egész könyvet szentelt

* Széchenyi István: DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG. Helikon, 1988. 71.

ennek az életszakasznak – most egy kicsivel tovább, körülbelül az 1850-es évek közepéig követi Széchenyi életútját. Arról a nagy fordulópontról van szó, amikor Széchenyi István 1848 márciusában korábbi politikai ellenfele, Kossuth és az ellenzék oldalára áll. Forradalom van, megnyílnak a kapuk a hőn áhított polgári átalakulás irányába. A meggyengült császáriak mindenben engednek – hogy aztán az engedményeket augusztus végén, a magyarság számára sokkal szorongatottabb helyzetben visszavonják. A tanulmány a döblingi időszak első feléig kíséri a grófot, és azzal fejeződik be: hallgatása várakozás. E hallgatás addig tart csak, míg fel nem ismeri azt a következő lépést, melyet hazája érdekében tennie kell. A felidézett életszakasz számomra legizgalmasabb ténye az a kétségbeesett pillanat, amikor Széchenyi – leszámolva reményeivel – Cenk felé, majd Döblingbe indul.

Kompromisszumkészsége, magára erőltetett fegyelme mit sem ér. A kezdő tanulmány jelezte „tragikus út" egyik legsűrűbb mozzanata ez: a lélek mélyén tomboló kétségbeesés, a végtelen szabadulási vágy felrobbantja élete addig vállalt kereteit. Ez a pillanat Spira „vázlatában" valóban vázlatos. A bevezető tanulmányban megcsodált komplexitás itt nem él eléggé, és különösen az a momentum nem, amikor Széchenyi elhagyja Pest-Budát. Spira csak a dokumentálható szövegekre támaszkodik. Az eredmény számomra egyszerűbb, mint amit a sokarcúan összetett helyzet sugall. Megnéztem Spira 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a című könyvét, melyben ezt a helyzetet a legteljesebb részletességgel idézi. Sok ellentétes és ellentmondó jelet találunk, irracionális az egész, szabálytalan és számíthatatlan a végkifejlet – jelzi Széchenyi lelkületének bonyolultságát. A naplófeljegyzések csak egy szeletét mutatják – amiképpen ezt Spira később, Németh László kapcsán írja is –, a gróf miniszteri, politikusi tevékenysége ugyanennek a pillanatnak egy másik részelemét vetíti csak elénk, de rendelkezésre áll még számos más tény: cselekedet, levél, feljegyzés stb. – és mindenekelőtt a mindezeket tudomásul vevő, ám *hallgatásban* élő alany. Ezek együtt formálják egésszé azt az akaratot, ami a grófot kimozdítja: irány Cenk, majd Döbling.

Számomra a kötet legizgalmasabb írása az itáliai szabadságmozgalmakról szóló hosszú tanulmány – Az olasz–magyar viszony történetéhez: egy úticéljától eltérített levél 1848 első hónapjából (2003). Nem magyarországi, itáliai helyszínen mutatja be a korabeli Habsburg Birodalom uralkodó köreinek hatalomgyakorlási technikáját. Ez a mi szempontunkból azért érdemel külön említést, mert a hazai történetírás elfogult, nemzeti színezetű rokonszenvei – olvasói elfogultságát is tegyük hozzá, ha magyar témáról van szó – legtöbbször alig teszik lehetővé, hogy valódi képet alkothassunk a Habsburg Birodalomról.

Az eset a Habsburg uralom alatt álló Lombard–velencei Királyság fővárosában, Milánóban történt, 1848 januárjában. 1845-től három évig aszály sújtotta Európát. A Pó-síkságot megkímélte ugyan, de az ott élőket nem: a császáriak nagy mennyiségű élelmiszert szállítottak innen a birodalom más tartományaiba. Lombardiában magasra szöktek az élelmiszerárak.

Az elkeseredett lombardok 1847 augusztusában kifosztották az élelmiszer-kereskedők raktárait, áruszállító szekereiket megtámadták, áruikat lefoglalták. 1847 végén két röpirat szólította ellenállásra a milánóiakat: 1848. január első napjaitól tartózkodjanak az államnak magas bevételt jelentő lottózástól, és tiltakozásképpen ne vásároljanak osztrák dohánytermékeket. A lottócédulákat árusító helyek legtöbbje január elsejével bezárt, amelyik kinyitott – megrohamozták, kifosztották. Ha valaki nyilvános helyen szivarozott – felszólították, hogy dobja el a szivarját, vagy egyenesen kiverték a szájából. A hatóságoknak tenniük kellett valamit. Az inzultusok pompás ötletet adtak. Január 3-án katonák – olaszok és magyarok! – borral, pálinkával, szivarral felpakolva Milánó központjába vonultak. Laktanyában maradt társaik közben arra vártak, hogy egy kiprovokált összecsapás után „megsegítsék" szivarozgató társaikat... Ez délután négykor meg is történt. Tömeg vette körül a pöfékelő katonákat, akik ezt „nem nézték jó szemmel": fegyverrel rontottak a fegyvertelenekre. Halottak, sebesültek maradtak utánuk. A hatóságok január 4-én falragaszokon szólították fel Milánó lakosait: ne csoportosuljanak, nehogy a karhatalmisták rendbontóknak nézzék őket. Ezzel eleve bűnbaknak tették meg őket, és megosztották a lakosságot: „jókra" és lázadókra. Rainer főherceg alkirály, tartományi kormányzó cinikusan hirdette: *„az uralkodói kegy képes gondoskodni a közjóról"*.

A módszer ismert. A hatalom gyakorlói maguk provokálják ki a „jóságos” rendteremtést, hogy az így kierőszakolt, „kényszerű” rendőri beavatkozás jogosnak, a „birodalom érdekében elkerülhetetlennek” tűnjék. Azaz: elkerülhetetlennek tűnjék a *félelmet keltő, katonai megtorlás.* A módszer a két évvel korábbi galíciai parasztfelkelés gyalázatos manipulációira emlékeztet. Sok szégyenletes eset „színesíti” az emberiség történetét, de az 1846-os galíciai parasztfelkelést dobogós hely illeti a rémtettek versenyében. Amit ott kipróbáltak – az a technika ismétlődött 1848 januárjában, a Spira által felidézett milánói történetben is. És ha valaki nem tudná, vagy tán illúziói lennének azt illetően, milyen volt Clemens Metternich herceg, birodalmi kancellár Habsburg Birodalma 1847–48-ban – e tanulmányból pontosan tájékozódhat. *„Egyszerre leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövendő... a forradalom kitört Olaszországban!”* – idézi Spira Petőfi naplóját. A forradalom lángja hamarabb fellobbant Itáliában, mint Bécsben vagy Pest-Budán – Petőfit lázba hozták a hírek! 1848. január 15-én egy ismeretlen személy latin nyelvű levelet írt Széchenyi István grófnak. Ebben leírta a Milánóban történteket, és azt kérte tőle, hogy a magyar parlamentben hozza nyilvánosságra az itáliai szörnyűségeket, segítsen a Habsburgok leleplezésében, és álljon az olasz szabadságmozgalom mellé. Széchenyi helyzete kínos. Mindenkor elsődleges volt számára a magyarság érdeke. Kockára teszi-e az olaszok szabadságmozgalmáért az általa oly sokszor hangoztatott birodalomhoz való hűséget? Félreteszi-e a taktikát az igazságért? A józan politikai taktika szerint a magyar érdek – 1848 januárjában különösen! –: igazolni a magyarok hűségét a birodalomhoz. Akkor is, ha Metternich herceg, Rainer főherceg és más hatalmasok nem válogatnak a hatalomgyakorlás módszereiben? Mit tesz Széchenyi István ebben a helyzetben? Fordítva szokott történni: kis népek követei szoktak könyörögni a nagyok pártfogásáért, mint ahogy tette azt később maga Széchenyi is 1859-ben Palmerston angol miniszterelnök és III. Napóleon francia császár támogatását kérve hazája megrabolt jogainak visszaállítása érdekében.

A levél soha nem jutott el Széchenyihez. A császári posta megakadályozta. Lefoglalták, kinyitották, elolvasták. Metternichnek adták át, akinek egyébként is meggyűlt a baja az olaszokkal. A levél az ő iratai között élte át az évszázadokat, birodalmak tündöklését és bukását. Spira részletesen leírja a következő hónapok történetét, mi történt pár nap, néhány hét múlva, amikor Metternich rendszere megbukott. A végső pillanatot idézem. Az általános európai forradalmi hullám 1848. március 17-én Milánót is elérte. Addig a hatalom birtokosai igyekeztek „felül” maradni, „kegyesen” jelezték: hajlandók bizonyos engedményekre. Ám március közepén már késő volt: kitört a forradalom. 17-én Milánóba is elért a hír: Metternich megbukott. Rainer főherceg is csomagolt – Veronában húzta meg magát. Széchenyinek is új helyzettel kellett szembenéznie. Hiába foglalták le januárban a hatóságok azt a névtelen levelet, márciusban választania kellett. A forradalmárok oldalára állt. Annak ellenére, hogy továbbra is szorongott, hogy a forradalmi helyzet következtében ölükbe hullott diadal csak „álom”. (*„Én még mindig álmodok!!!”* – írta volt Tasnernek 1848. március 26-án.)

Elismerés illeti Spira Györgyöt e tanulmány krimiszerűen feszült megfogalmazásáért. Teljes mértéktartással és tárgyilagossággal éri el. A történeti tények rajza csak bevezetés az igazi drámához. Megismerjük a birodalom helyi vezetőinek cinikus, érzéketlen hozzáállását. A „figurákat”, a mindenkori hatalombirtoklók ismert módszereit. Látjuk az ellenzékiek vergődését is. Majd a gyalázatos, politikai provokációt. Éppen annyira elismerésre méltó írói, mint történészi munka.

A HANGFOGÓTÓL MEGSZABADULT SZÉCHENYI (1991) – negyedik a négy nagyobb tanulmány közül – bravúros írás. A szerző bevezetőjében vázolja Széchenyi 1949. március 21-én Döblingben írt önvallomásának, 1851. március 14-én Tasner Antalhoz írt levelének keletkezési körülményeit, majd két nyelven – a megírás nyelvén: németül, és magyar fordításban is – közli a dokumentumot, külön kiemelve azokat a részeket, melyeket a levelek első megjelenésekor a szerkesztő Károlyi Árpád GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI (Budapest, 1921) VII. kötetében* nem publikált. Ezekben a szövegekben Széchenyi szélsőséges önváddal – onániával, vérfertőző szándékkal, szodómiával, nővére kiárusításával, nők megfertőzésével, részvétlen-

* GR. SZÉCHENYI ISTVÁN DÖBLINGI IRODALMI HAGYATÉKA I. kötet.

séggel, kéjvággyal stb. – ostorozza magát. Ismét bebizonyosodik: a valóság hiteles feltárásánál nincs nagyobb erő a tudományban. A történelem jelentős alakjait rendkívüliségükkel, ellentmondásaikkal, gyengeségeikkel együtt kell elfogadnunk.

Spira felteszi a kérdést: vajon miért tekintett el Károlyi Árpád a kihagyott szövegektől? *„Erre a kérdésre azonban nem nehéz válaszolni. Bizonyosra vehető, hogy ez a nagy tudású történetíró merő jó szándékból határozta el magát ilyesmire. Hiszen ő, aki 1853-ban született, s akit kora feltehetően viktoriánus ízléssel vert meg, nyilvánvalóan attól tartott, hogy ha napvilágra kerülnek azok a vádak, amelyekkel a döblingi vezeklőhely lakója az eddigi életútját szegélyező – de nagyrészt bizonyára csak képzeletben átélt – szexuális eltévelyedések miatt illette magát, akkor ez árnyékot vetne Széchenyi alakjára. Meggyőződésem azonban, hogy Károlyi ok nélkül tartott ettől. Már csak azért is, mert Széchenyi nem csupán bizalmas irataiban, hanem kiadott műveiben is számtalanszor szólt magáról inkább ellen-, mintsem rokonszenvet keltő módon, azokat azonban, akik szembefordultak vele, általában nem ez, hanem a politikai nézetkülönbség hangolta ellene. Ami pedig a Károlyi közölte szövegeket illeti: ezekben sokkal súlyosabb vádak is foglaltatnak, mint az általa elhagyott szövegrészekben. Például a Széchenyi által 1851-ben saját fejére olvasott sókratési mondás: »Nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni ahhoz való tulajdon nélkül.« Elvégre ennél elítélőbbet állítani politikusról aligha lehet. Széchenyiből azonban – úgy hiszem – ez az ítélet nem fog kiábrándítani senkit.*

Mert ha Széchenyi ilyesmit nemcsak politikai ellenlábasainak, de önmagának is képes volt odavágni, akkor ez éppen arról győzhet meg minden józanul gondolkodó embert, hogy ő igenis hivatott volt vezetni másokat. Meg arról, hogy hivatott erre ma is.” Imponáló Károlyi Árpád jóindulatú megítélése. Károlyi nem vállalta, ami Széchenyiből nem fért bele az általa kialakított Széchenyi-képbe. És mindenki mást is meg akart óvni tőle. Van egy epizód Széchenyi döblingi életében – épp akkor tehát, amikor életútjának e legmélyebb válságát szenvedi –, amely azt igazolja, hogy a gróf még Döblingben is képes volt nem mindennapi önismeretre. Sőt! Ez az epizód oda állítható az önostorozó Széchenyi mellé. 1854 januárjában meglátogatta őt Lonovics József érsek, akit a hatóságok a melki apátságban tartottak házi őrizetben. A találkozást Falk Miksa örökítette meg.* A jelenet zárópillanatait idézem. Széchenyi – mint az idő tájt mindig – kíméletlenül vádolja önmagát, vég nélkül sorolja bűneit.

„»Nem, nem – szakítá félbe Széchenyi csüggedten –, ennyi bűnt az Isten nem bocsáthat meg.« »Ez a kevélység szava« – viszonozá Lonovics komolyan –, »kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világéi, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.« Minél tovább beszélt az érsek, annál észrevehetőbben megnyugodott Széchenyi; végre úgy látszott, a vihar lecsillapult lelkében.”

Az a *„vihar”* régóta tombolt már akkor. Nagy lelkierő kellett hozzá – szembenézés önmagával –, hogy lecsendesüljön.

A rövid írások közül az Egy pillantás a *Hitel* írójának hitelviszonyaira (1962) azért érdemel külön említést, mert a szerző nem hárította el, hogy maga kutassa végig a témát. 1830 a Hitel megjelenésének éve. Spira rábukkant arra a listára, mely megörökítette, kik voltak a gróf hitelezői 1833-ig. Összehasonlítást is tudott tenni egy közeli időpontból származó másik dokumentummal, hiszen Esterházy Miklós 1841-es kölcsönterheinek listáját Szabad György tette közzé még 1957-ben. Láthatjuk, Széchenyi kiktől kapott, kaphatott hitelt, s hány százalékos kamatra; következtethetünk, mit jelenthetett ez a Hitel egész gondolati rendszerében. Spira írása közel hozza, személyessé teszi a reformkorban oly nagy hatást kiváltó hiteleszme hátterében meghúzódó egyéni mozzanatokat.

A következő tanulmány – Újból a nemes gróf vízbepottyanásáról (2000) – a történelem kutatójának keserves, ámbár szép feladatába avat be. A történet alapjául egy korabeli metszet szolgált, amelyhez hasonlót – nem ugyanolyat! – a szerző korábban a kolozsvári levéltárban talált. A két metszet eltérései újragondoltatták az

* Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok (a Révay testvérek kiadása, 1903); Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1866) című fejezetben.

ábrázoltak történetét. Spira ismét bizonyítja, hogy az igazság kiderítése érdekében korábban már elfogadott teóriáin is képes túllépni.

Hol ülésezett Batthyány Lajos kormánya? (2002) – kérdezi címében Spira következő rövid írása. Magyarország egy korábbi miniszterelnöke emléktáblát helyezett el a mai Kossuth Lajos utca és Szép utca sarkán, a Pollack Mihály tervezte egykori Horváth-ház falán. Azt mindig tudtam, hogy itt működött a Landerer–Heckenast-nyomda, tudtam, hogy 1848. március 15-én a 12 pont-ot és a Nemzeti dal-t itt nyomtatták. Az új emléktáblán viszont ez áll: *„Ebben az épületben tartotta minisztertanácsi üléseit a Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök vezette első független, felelős magyar kormány 1848 májusa és szeptembere között.”* Ezt nem tudtam! A szöveg végén: név, pozíció, a tábla elhelyezésének éve.

Spira igazolja: a tábla állításai nem felelnek meg a valóságnak. Széchenyi naplója a legfőbb forrás – teljes joggal, hiszen szinte minden lényegest feljegyzett –, de más tények, dokumentumok is alátámasztják, hogy a miniszterelnöki irodában – mely valóban ebben a házban működött – soha nem ülésezett a Batthyány-kormány. A szerző minden lehetőséget mérlegelő tárgyilagossággal vizsgálódik. Ellenőrzi a könyvében mellékelt, Batthyány-kormányról készült rajzot is. Részletesen tárgyalja, hátha e házban készült. Úgy tűnik, mindenre gondol. Megemlíti V. Ferdinánd és István főherceg nádor háttérben látható portréját a kormányról készült rajzon, nem felejti Esterházy Pál üresen hagyott tekintetét, felvázolt alakját sem. Nem az ellentmondás ördöge, a tárgyszerűség vezeti. A cikket 2003-ban jelentette meg az *Élet és Irodalom*. Az emléktábla ma is ott virít a szóban forgó ház falán.

A könyvnek ezt a részét egy átvezető tanulmány zárja, mely zárókő és híd egyben a kötet befejező egységéhez. Spira Sashegyi Oszkárt, az Önismeret újraalkotóját méltatja. Különösen a kötet befejező részének ismeretében értékelhetjük a feltétlen elismerésnek ezt a szerzőtől szokatlan jelét. A tanulmány eredetileg opponensi vélemény volt Sashegyi Oszkár munkájáról, aki Széchenyi késői remekét, az Önismeret-et egyetlen műként állította helyre, összekapcsolva az egykor Önismeret címen megjelent, külön kiadott írásművet a Nagy Magyar Szatírá-val, kimutatva, hogy a két mű egy, és összetartozik.

A könyv harmadik, befejező egysége Széchenyi István utóéletével foglalkozik. Az első, ide tartozó tanulmány címe: Széchenyi mint „konzervatív reformer”. Elöljáróban Spira azzal foglalkozik, mit volna jó Széchenyi Istvántól megtanulni. *„…saját korának problémáira keresett választ, jól tudván, hogy egyetlen nemzedék sem adhat útbaigazításokat az utána következőknek, mert – mint a* Stadium*-ban írta – »más volt Árpád ideje alatt a magyarnak hasznos, más Corvin, megint más Károl alatt s ma megint más, anno 2000 pedig ismét más leend«.”*

Az idézetben szereplő évszám – 2000! – meghökkentett. Azonnal megkerestem a Stadium szövegében. Tovább olvasva Spirát, „ars poetica”-szerű összegzést találunk a történelmi gondolkodásról.

Történészek álláspontjainak értékelése következik: a szerző Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Iványi-Grünwald Béla, Károlyi Árpád, Bártfai Szabó László, Czakó Elemér, a fiatal Kosáry Domokos, majd Halász Gábor, Németh László, Révai József nevét és munkáit említi. Azt veszi sorra, hogy különböző politikai kurzusok miképpen magyarázták, magyarázták félre vagy torzították el Széchenyi életművét. Mi okozza ezt, és hogyan lehetne elkerülni. Hogyan lehetne elfogulatlan, előítéletek nélküli, reális képet nyerni Széchenyi történelmi szerepéről? Saját életművét is mérlegre teszi. Vitatkozik. Van valami harcos impulzivitás ebben a tisztázó szándékú, nyugtalan, vitatkozó szerepben. Udvarias vitapartner, de a kényelmetlenségeket is vállalva megmondja a véleményét. Az irónia a legfélelmetesebb fegyvere.

A Széchenyi alakja és a történettudomány című előadás – mely Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából hangzott el 1966. november 16-án a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén – két ok miatt érdemel figyelmet. Egyrészt megvilágítja, milyen sajátságos nehézségekkel találja szembe magát, aki Széchenyi írásait, tanulmányait, leveleit, naplóit, egyszóval életművét kutatja. Túl sok a dokumentum, sok az ellentmondás. Másrészt jó például szolgál, ahogy a szerző a marxista történettudomány korabeli elvárásait, terminológiáját használva osztályokról, osztályérdekekről beszél, Lenint idézi – mégis kimondja az elmélet absztrakt sémáinak ellentmondó álláspontját Széchenyi Istvánról. A vitáról és a vitatkozás stílusáról ad példát a Széchenyi és a for-

radalom (1981) című írás, mely eredetileg válasz volt Spira doktori értekezésének opponensi véleményeire.

A kötetet záró tanulmány – Széchenyi anno 2000 – a Széchenyi Társaság Széchenyi Magyarországa és Európa című konferenciájának zárszavaként hangzott el. Spira *korunk* kutatóit is szembesíti a Stadium 2000-re vonatkozó, fent már idézett szövegével, és – miként tette ezt a régiek esetében – a maiaktól is számon kéri, s ahol tudománytalanságot vagy Széchenyi nevének említése kapcsán politikai programbeszédet hall – szóvá teszi. *„Széchenyi szellemében* [...] *az jár el ma, aki a mai kérdésekre keresi a választ s azután – Széchenyi önmagára vonatkoztatott szavával – »hangyamunkás«-ként dolgozik e válaszok érvényre juttatásán...”*

Ennek az elvárásnak a szerző Széchenyiről című könyvével maradéktalanul eleget tesz.

Külön kell szót ejtenem Spira György lábjegyzeteiről, amelyek elképesztő háttértudásról árulkodnak. Egy-egy megállapítás mögött aprólékos, széles körű, több idegen nyelven folytatott levéltári kutatómunka áll. A magyar dokumentumok ismerete ugyancsak imponáló. Minden részletes utalás ott a jegyzetekben, és a főszövegben nincsenek felesleges kitérők. A lábjegyzetek nemegyszer érdekességeket is megemlítenek, melyek színesítik a főszöveget, és alátámasztják a szerző alapszövegének állításait.

Fenyő Ervin

ÚJ BARTÓK-SOROZAT

Kossuth – A fából faragott királyfi
Nemzeti Filharmonikus Zenekar – Kocsis Zoltán
HUNGAROTON HSACD 32502

Még alig csitultak el az új Bartók-lemezösszkiadás körüli áldatlan viták (melyekre itt és most hadd ne térjünk ki), máris megjelent a sorozat első darabja. Igen örvendetes, hogy ilyen hamar sikerült a szavak csatateréről áttérni és átérni a tettek mezejére.

Egy dolgot a vita részvevői közül senki sem vitatott. Az új összkiadásra feltétlenül szükség van, hiszen Bartók életművét lényegesen másképp látják ma mind az előadóművészek, mind a kutatók, mint a hetvenes években, amikor a Hungaroton megjelentette első Bartók-összkiadását. Éppen ennek a megnövekedett tudásnak a folytán, magának az „összkiadás” szónak a használata is kérdésessé vált. Hiszen a nyomtatott összkiadások tartalmaznak töredékeket, variánsokat, kiforratlan zsengéket; mit kell, mit lehet, mit szabad mindezekből lemezre venni? Végül is igen helyesen tették a szakértők (a lemezborítón megnevezett Kárpáti János, Somfai László és Vikárius László), hogy az „összkiadás” helyett a kevésbé átfogó „új sorozat” megnevezés mellett döntöttek.

Az első megjelent lemezen két zenekari mű, a Kossuth és A fából faragott királyfi (a teljes balett) hangzik el Kocsis Zoltán és a Nemzeti Filharmonikusok tolmácsolásában. Elgondolkodtató – bár természetesen szokásos gyakorlatot tükröz –, hogy a lemezborítón csak angol szöveg olvasható, mindössze a „Bartók új sorozat” általános cím szerepel magyarul is. Kérdés, hogy nem lehetett volna-e kétnyelvű borítót tervezni, ha már ekkora horderejű nemzeti ügyről van szó.

Ilyesfajta gondolatokkal tettük be a lemezt a készülékbe, de miután betettük, már nem volt több kritizálnivalónk, sőt maradéktalanul örülhettünk ennek a két új pompás felvételnek. (A Fából faragott-at tavaly ősszel vették fel, de a Kossuth-ot e sorok írásakor, 2006. december 14-én, alig hat hete; az, hogy máris a boltokban van az elkészült CD, önmagában is páratlan teljesítmény.) Az első érdekes felfedezés magából a műsor-összeállításból adódik: egy ifjúkori kompozíció, amelyről mindenki tudja, hogy még nem az „igazi Bartók”, került egy érett kori remekmű mellé, és – az óriási stiláris különbségek ellenére – nem hallunk törést a kettő között. Mindkét mű „igazi Bartók” abban az értelemben, hogy mindkettőben könnyen felismerhetők Bartók jellegzetes lírai, drámai és groteszk karakterei.

Köztudott, hogy a Kossuth-ra (1903) erősen hatottak Richard Strauss szimfonikus költeményei, különösen a Hősi élet (1899). De a párhuzamoknál itt talán fontosabbak a különbségek. Ellentétben Strauss-szal, Bartók nem saját magát tette meg hőssé, hanem egy nemzeti és a politikából a történelembe frissen átvonult hőst énekelt meg, népmeseszerű elemektől sem mentesen. Az eltorzított császári himnusz révén a darab Csajkovszkij 1812-nyitányának

(1880) éppúgy örököse, mint a Heldenleben-nek. Vagyis Bartók, ha Strauss művéből átvette is a hősi portré egyes alapvonásait, nem vette át egészében a romantikus pátosz straussi formáját, amelyben a hősiesség már nemcsak egy adott hős jellemvonása, hanem valóságos filozófiai princípiummá válik. Emellett Bartók a Csajkovszkij-féle pragmatikusabb romantikából is tanult, de mindezeket a hatásokat kritikusan dolgozta fel, és saját már kialakult egyéniségén szűrte át. A Kossuth, ha itt-ott kissé kiforratlan is, káprázatos szakmai felkészültségről tanúskodik, és, mondanunk sem kell, a nótaintonációk révén máris jellegzetesen *magyar* hangot üt meg.

Kocsis Zoltánnak mindezekből a heterogén jellemvonásokból kellett egységes interpretációt kialakítania, ami maradéktalanul sikerült is. A felvétel nem csinál a Kossuth-ból sem Csajkovszkijt, sem Strausst, hanem megmutatja, hogy Bartók minden külső hatás ellenére lényegében már ebben az ifjúkori művében is önmaga volt. A számos fúvósszóló mindegyike emlékezetes szépséggel szól, a csatajelenet izgalma éppoly pompásan érvényesül, mint a záró gyászinduló komorsága. Az új sorozatot az életmű elején elkezdve, máris lebilincselő új képet kapunk Bartók pályakezdéséről.

Tizenöt évvel később Bartók természetköltészete és hangszerelő művészete teljes pompájában áll előttünk A fából faragott királyfiban. Kocsis hajszálpontos olvasata, melyben a komplex partitúra minden részlete hallhatóvá válik, végképp meggyőz arról (ha még bárkinek is szüksége volt meggyőzésre), hogy a táncjáték semmiben sem marad el a szenzációsabban „modern” Csodálatos mandarin mögött, sőt filozófiai mélységben talán még túl is szárnyalja a későbbi pantomimot. Az új Fából faragott-felvételt hallgatva egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy drámát hallunk, a színpadi történés látvány nélkül is ott van a zenekar játékában. Kocsis káprázatos színeket varázsol elő a kottából, interpretációja dinamikailag gazdagon árnyalt, pontosan követi a forma hullámzásait tetőponttól tetőpontig; a végső C-dúr célba érés ritkán szólalt meg olyan örömteli meghatottsággal, mint itt.

Összkiadásoknál elengedhetetlen a művekhez fűzött kommentár; a „Bartók új sorozat” készítőinek különös gondjuk volt a kísérőfüzetre, amelyben Kárpáti János lényeges új meglátásokat tartalmazó esszéje mellett számos eredeti fotó, korabeli műsorplakát is található. A művekben való elmélyülést jelentősen meg fogja könnyíteni az a tény, hogy minden egyes formarész külön *track*et kapott, és minden epizód mellett megjelenik a felvétel megfelelő szakaszára utaló sorszám.

Egyszóval, az új CD nem egyszerűen két Bartók-mű új bejátszása, hanem valóban minden részletében megkülönböztetett figyelemmel készült nyitánya az új összkiadásnak. Jó érzésekkel várjuk a folytatást.

Laki Péter

EGYIPTOM SZÁZ SZÓCIKKBEN

Barry Kemp: 100 hieroglifa. A világ egyiptomi szemmel
Fordította Árokszállásy Zoltán
Corvina, 2005. 226 oldal, 3200 Ft

Az egyiptológia a XIX. század első felétől indult fejlődésnek, amikor a Napóleon egyiptomi hadjárata (1799) nyomán Európába került emlékek felkeltették az ókori Egyiptom iránti érdeklődést, és J. F. Champollion megfejtette a hieroglif írást (1822). Magyarország a XX. század elejétől kapcsolódott be a kutatásokba. A magyar egyiptológia nagyszerű múltja (Dobrovits Aladár, Wessetzky Vilmos, Kákosy László stb.) és ígéretes jelene mellett némi meglepetést okoz egy angol megjelenésével egy időben kiadott könyv, amely száz szócikkbe, hieroglifamagyarázatba rendezve átfogóan tárgyalja az ókori Egyiptom kultúráját.

A latin betűs és sok más írás (valószínűleg még a rovásírás is) az egyiptomiból eredeztethető, amitől így elvárható, hogy valamiféle ősképeket mutat fel az emberiség múltjából. Az írás történetében a képírást tekintik kezdetnek; a valóságot amúgy is tökéletlenül, vázlatosan utánzó képek, rajzok egyre inkább jelképes ábrázolásba mentek át, ez pedig a képírásnak fogalomírássá, ténylegesen megvalósulva szó- vagy morfémaírássá alakulását jelentette. A gyakran használt fogalmak jeleihez, a hieroglifákhoz egyre jobban hozzátapadtak bizo-

nyos szavak. Ez a szó és jel összeforrásához vezetett. Végső soron tehát tisztán fogalomírás nem létezik, mert mire megvalósulna, morféma- vagy szóírássá alakulna. (Az egyiptomin kívül ilyen típusú írás például a sumer és a kínai. A fogalomírás mai, megvalósult, leggyakrabban jelentkező formái a számjegyek.)

Az egyiptomi írás fejlődése során az ábrázolt tárgyat jelölő hieroglifák, a szójelek egyre gyakrabban kiegészültek egy fogalomkört meghatározó, ám az adott helyzetben hangérték nélküli determinatívummal. A szójeleknek egy szűk, általában átfogó jelentésű csoportja vált determinatívummá. Az ókori egyiptomiak gondolatvilágát jellemzi, hogy a „veréb" jelentésű szójelet *„olyan szavakhoz teszik hozzá determinatívumként, mint a kicsi, rossz, betegség, nyomorúság, sérülés, sóhaj, rom, balszerencse, kudarc, veszteség, sőt gonosz és gonosztett"* (58.). Alkalmanként a hieroglifákat mássalhangzót jelölő hangzójelként használták. A klasszikus korban kb. hétszáz hieroglifát, később a változatokkal együtt több mint ötezret használtak.

A latin betűs írás mai formájához vezető, döntő fontosságú állomás a hangírásra való áttérés volt. Ebben az írásjegynek (hangjelnek) már nincs jelentéshordozó értéke. A betűkkel az egyes beszédhangokat rögzítjük, függetlenül a szó jelentésétől. A hangírás kezdetleges formaként már az említett hangzójeleken megfigyelhető, tehát azokon a hieroglifákon, amelyek csak bizonyos mássalhangzókat jelöltek. Az akrofonikus, hangra rövidítő tendencia szisztematikus érvényesülésének köszönhetően a mássalhangzó-jelölésre szorítkozó írásmód a jellemzője a föníciai írásnak, melyet átvettek és továbbfejlesztettek a görögök (Kr. e. IX. század). A hangírás egy másik változatának, mégpedig a héber mássalhangzós írásnak a kialakulása még izgalmasabb összefüggéseket mutat. A héber írás megalkotójának talán magát Mózest lehet tekinteni, akinek egyiptomi származását Sigmund Freud tárgyalta.

Ami az írás megbecsülését illeti, ennek legalább kétféle, kultúrkörönként változó jelentőségű módját lehet megkülönböztetni: az egyik a mágikus betűkultusz (egyiptomi eredetéről: Kákosy, 1984, európai kifejlődéséről: Dornseiff, 1925), másik egyszerűen a szépírás tisztelete, ami a kalligráfiában tetőzik.

Kemp körülbelül ugyanolyan átfogóan, az elvontság és – a kiadót is dicsérő – igényesség hasonló fokán tárgyalja az egyiptomi kultúrát, mint egykoron Kákosy László (1979), ám egészen egyedi elrendezésben. Az egy-egy szócikket kínáló száz hieroglifa a szerző számára az a keret, amelynek révén sort kerít szinte minden fontos, az ókori Egyiptommal kapcsolatos fogalom tárgyalására.

A Kemp könyvéből kimaradt hieroglifák közül megemlíthető a szkarabeuszé, amelynek az ókori Egyiptomban a halottkultuszban volt leginkább jelentősége: másait amulettként sírba tették, s rájuk különböző ábrázolásokat és szövegeket véstek. Kemp is idéz egy kőből faragott, múmiába helyezett szkarabeuszra vésett, szó szerint „szívhez szóló" fohászt. Ami itt viszont már kimondottan magyar kutatásoknak köszönhető felismerés, az az, hogy a kapcsolatra a Wessetzky Vilmos művéig (1934) uralkodó magyarázat a szív (i'b) és a szkarabeusz hasonlósága volt, azóta pedig nyelvbeli homonímia, a szkarabeusz (Atenchus sacer) és a „lenni, keletkezni, lény" homonímiája: ḫpr (cheper). Hasonló elv (homonímia vagy legalábbis nagyon hasonló hangalak) magyarázza, hogy a „szeret, szeretet" szót jelölő hieroglifa fakapát ábrázol (144.).

Irodalom

Dornseiff, Franz: Das Alphabet in Mystik und Magie. Leipzig & Berlin, B. G. Teubner, 1925.

Freud, Sigmund: Mózes. – Michelangelo Mózese. Két tanulmány. Fordította F. Ozorai Gizella és Kertész Imre. Európa, 1987.

Kákosy László: Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Gondolat, 1979.

– – : Fény és káosz. A kopt gnósztikus kódexek. Akadémiai Kiadó, 1984.

Kuhárszky Tihamér: A régi egyiptomiak állatkultusza. *Természettudományi Közlöny,* 63 (1931) 6:176–181., 7:206–213., 8:252–260.

Wessetzky Vilmos: A szívskarabeus szerepe az ókori egyiptomiak halotti kultuszában – különös tekintettel a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő szívskarabeusokra. A szerző kiadása, 1934.

Kicsi Sándor András

LENGYEL BALÁZS RAVATALÁNÁL

Nagy kort ért meg, de évtizedeken keresztül szorongató közegben kellett élnie. Első könyvét, A mai magyar lírá-t majdnem egy negyed századdal később követte a második. De így is terjedelmes életművet hagyott az utána jövőkre. Micsoda hivatástudat kellett hozzá, vagy annál is több: elemi szenvedély, hogy végül is betöltse a neki rendelt teret! Egyetemista korában kezdte. Újságcikkekkel, kisesszékkel, kritikákkal. De alighogy elkezdte, jött a háború. Kivette belőle a részét. Két évig katonáskodott, veszélyes helyen is, a Muraközben, vele gyönyörű, még alig felnőtt felesége, Nemes Nagy Ágnes. Milyen tündökletes elbeszélő költeményben, a Mihályfalvi kaland-ban idézi majd meg azt a lidérces világot! S ami ezután következik: a karpaszományos tisztjelölt katonaszökevény lesz, bujkálva várja ki a háború végét. Végre béke, egy remélt emberibb világ ígéretével. A Márciusi Front részesét, a népiek mozgalmához közeli írójelöltet akár politikai pálya is várhatná. Egy ideig dolgozott is a belügy-, majd a kultuszminisztériumban. De becsvágya, tehetsége másfelé szólította. És nemcsak írni, hanem folyóiratot indítani, összefogni nemzedékét, a huszonéveseket. Arról akartak beszélni, új nyelven, ki-ki a maga módján, ami történt, amivel valahogy el kell számolni. A főszerkesztő Lengyel Balázs Babits Mihályt mutatta fel nemcsak esztétikai, hanem erkölcsi, világnézeti, politikai mintául is. Ez lett aztán az *Újhold* célba vehető közepe, lehetett támadni, úgy látszott, lehet védeni – csak éppen nem egyenlő eséllyel. A lap két esztendeig élt. Megfojtották, mint a többi, pártparancsokhoz nem igazodó folyóiratot. Vele együtt a negyedik nemzedék java is elnémult. Derékba tört Lengyel Balázs ígéretesen induló pályája is. Hogy is lehetett volna szükség a fordulat éve után független kritikusi-kritikai szellemre? Jött a hosszú hallgatás, a többnyire kelletlenül, ritka pillanatokban akár mulatságul is űzött irodalmi bérmunka. Az átdolgozások, az átírások, az előadások, úgy, ahogy Mándy Iván megírta. De az egykori újholdasok, a hozzájuk társult, hasonló sorsú öregebbekkel, a hallgatás éveiben is összetartottak. Eleinte eszpresszókban. Később már biztonságosabb volt Lengyel Balázsék Kékgolyó utcai lakása. Ott jutottak szűk körű nyilvánossághoz, ott jártak kézről kézre a tilos kéziratok. Mert verset, még regényt is, lehetett az íróasztalfióknak írni. De esszét, kritikát, tanulmányt? Lengyel Balázs hát fordított, ifjúsági regényeket írt, remek meséket, pénzért, napszámban. De új esszékötete csak 1972-ben jelenhetett meg. A hosszú kihagyást azonban sértetlenül vészelte át. Úgy tetszik, a vers a prózánál is jobban érdekelte. Most már sűrűn megjelenő könyveiben a kortárs költészet szinte teljes színképe ott van. Mert egy olyan kastélyról álmodott, amelyben mindennek helye van, ami jó. A kritikus dolga: amennyire csak lehet, elfogulatlanul ítélni. Némi túlzással talán: egymaga elvégezte, amire kritikusaink, irodalomtörténészeink csapatban is alig-alig vállalkoztak. Portréiban, *közelképei*ben úgy írt a versről, ahogy csak a költőmesterség művelői tudnak.

Elemző alkat volt, figyelme a csak nagyítóval látható részletek felé fordult. De elemzései mögött mindig ott érzik a mindent helyére tevő szándék, a viszonyítás. Vagyis: a szintézis keresése. A jelenkori líra hátterében magától értetődően ott van a félmúlt, a régmúlt magyar és külföldi lírája. Egy egész visszhangos tartomány. Aztán felébredt a tetszhalálból az ifjúkori szándék: a lapalapítás. Az első kísérlet, a forradalom napjaiban, ugyan börtönnel végződött, de aztán, negyven évvel a hajdani *Újhold* rajtja után, végre megjelenhetett az *Újhold*-évkönyv. Szerkesztőtársaival a legjobbakat nyerte meg. Öregeket és pályakezdőket. Ezúttal is csak a színvonal számított. Hány nagy vers, emlékezetes elbeszélés, regény és novella, nagyszerű tanulmány, érdekes dokumentum jelent meg az egymás után sorjázó kötetekben!

Lengyel Balázs legsajátabb műfaja, az esszé: szépirodalom. Minden sorában érzik, hogy írójának, így vagy úgy, közvetlen köze van a tárgyához. Írásaiban éppen ezt a visszafogott, fegyelmezett, mégis hevesen személyes hangot szeretem. A csírátlanított elviség, az alkalmazóján óhatatlanul elhatalmasodó tanok hiányát. Egy-egy színes, testes-tartalmas jelzővel, határozóval, egy váratlan, sokfelé ágazó képpel egymást sokszorozó képzeteket indít el az olvasóban. Még inkább akkor, ha, egyszer-egyszer, lerázza magáról a tárgyául az irodalmat választó esszé kötelmeit. Ha, igazi írói érzékenységgel, tárgyiassággal megírja a hátsó fali infarktus kórtörténetét. Ha egymás mellé állítja, egymásra másolja a két Rómát, az 1948-asat és a negyven évvel későbbit. Ha az eleven vagy vakfoltokkal megroncsolt emlékeit átvilágítja negyven esztendő vagy az éppen szemlélt jelen tapasztalataival. Ha egy hetvenvalahány éves férfi közérzetét módosítja, feldúsítja a keservesen szép, eltűnőben is tapinthatóan eleven múlt darabjaival. A Két Rómá-ban az egymástól távol eső idők, terek, hangulatok, történetek közt olyan kötetlenül-kiszámíthatatlanul csapongó elbeszélés meg-megsűrűsödő pillanatai, kétszereplős kisdrámái most, színre vivőjük halálával még megrendítőbbek lettek. Valami járulékos, sötéten sugárzó energiával telítődtek.

Lator László

DIALÓG
Budai György halálára

– Budai. Hallottad?
– A nevit? Persze.
– Most halt meg.
– Aha.
– Gyerek volt. Ötven. Meg még néhány.
– Az emberélet útjának felén...
– Na, ja, a fehér ember talán kihúzza százig. Ma már. Orvosok, gyógyszerek...
– Meg a sport.
– Meg szerencse. Meg pénz, paripa, fegyver...
– Na, nála az nem. Csak szigony. Szigonypuska. Vörös-tenger. Többek között.
– Meg minden.
– Az élet császára.
– Is. És mégis.
– Hát igen. Előfordul. Egyszer mindenki átesik rajta.
– Egyedül. Egyedül esünk át a halálon. Te mennyi vagy?
– Negyven.
– Na, ja. Előtted az örökkévalóság. Akarod, hogy felírjam a nevét?
– Minek?
– Csak. Budai. I-vel. Felírom háromszor. Jó?
– Minek?
– Emlékeztet.
– Nem nagyon ismertem.
– Ne is rá emlékezz.
– Hát?
– Az elmúlásra.
– Huhú, nagyon mély vagy!
– Csak ha muszáj. Budai, háromszor.

'07. 03. 09.

Jancsó Miklós

Budai György ötvennégy éves korában meghalt. Üzletember volt, aki elkötelezte magát a magyar kultúrának, mecénásként és szervezőként támogatta a magyar képzőművészetet, múzeumügyet, színházat, filmet, zenét, irodalmat, folyóiratokat, felsőoktatást, és tette mindezt mindig a háttérből, önzetlenül, művészetszeretetből.

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Tiara Rt.,
valamint a Szerencsejáték Zrt. támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TIARA